

De traditie en het verlichte denken

*Politieke theorie, de burger en het publieke debat
in de Republiek (1650-1704)*

Hans de Jong

 Hans de Jong

Deze tekst is in licentie gegeven volgens een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 3.0 Nederland licentie.
<<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl>>

Gedrukt bij ZuidamUithof Drukkerijen, 2012

ISBN 978-90-393-5573-2

De traditie en het verlichte denken

Politieke theorie, de burger en het publieke debat
in de Republiek (1650-1704)

Tradition and Enlightenment

Political theory, the burgher and the public debate
in the Dutch Republic (1650-1704)

(with a summary in English)


PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof.dr. G.J. van der Zwaan,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 22 juni 2012 des middags te 4.15 uur
door

JOHANNES ANNE DE JONG
geboren op 11 april 1943
te Utrecht

Promotor: Prof.dr. W.W. Mijnhardt

Inhoud

Woord vooraf	v
Inleiding	1
De omstandigheden	3
Vraagstelling en rechtvaardiging	8
Keuze van de bron van onderzoek	9
Representativiteit van de verzameling onderzochte pamfletten	11
Tekstinterpretatie van een omvangrijke en heterogene bron	18
Onderzoeksperspectief	20
Begrenzing van het onderzoek	21
Indeling van het boek	22
	25
De burger en zijn beeld van de tijd	25
Hoofdstuk 1: 'Burgers en ingezetenen'	25
De doelgroep van het pamflet	26
Koper en lezer van het pamflet	31
Begripsverandering en het begrip burger in de literatuur	34
Hoofdstuk 2: Vijf politieke debatten	39
Het conflict tussen Willem II en Amsterdam (1650)	40
Het debat rond Interest (1662-1664)	47
Het Rampjaar (1672)	51
Het conflict tussen Willem III en Amsterdam (1690)	57
De Plooiërijen(1702-1704)	61
Een politiek bewuste burger	65
Hoofdstuk 3: Het publieke debat	69
Een schets	71
Het pamflet	73
Het publieke debat in de jaren 1650-1704	81
De vrijheid van meningsuiting	84
Toegankelijkheid, informatievoorziening, publieke opinie	87

2

97

Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer 97

Hoofdstuk 4: Het maatschappelijk belang	99
Hoofdstuk 5: Bedreiging van het maatschappelijk belang	107
De burger en zijn bestuur	107
Oligarchievorming bestuurlijke elite	113
De burger en de staat	119
Het maatschappelijk belang en centrale machtsuitoefening	131
Hoofdstuk 6: De politieke theorie in het verweer van de burger	135
De traditie van de politieke theorie	136
Voorkomen van de politieke theorie in de pamfletten	138
De dominantie van de aloude-constitutie denkwijze	140
De aloude-constitutie denkwijze en het republicanisme	151
Hoofdstuk 7: De aloude-constitutie denkwijze en politiek machtsmisbruik	163

3

171

Het verlichte denken en de traditie 171

Hoofdstuk 8: De veranderingen in het Godsbeeld, het mensbeeld en de methode van waarheidsvinding	177
Gods hand verdwijnt uit de geschiedenis	179
Een mensbeeld vol 'quade passien en blinde driften'	189
Waarheidsvinding en de continuïteit van de historische verklaring	202
Hoofdstuk 9: De politieke concepten van het verlichte denken en de aloude-constitutie denkwijze	209

Slotbeschouwing en samenvatting 219

Bijlagen 231

Bijlage A: Representativiteit pamflettencollectie Koninklijke Bibliotheek	231
Bijlage B: Verantwoording geselecteerde pamfletten	233
Pamfletonderwerpen in het jaar 1650	234

Populatie en steekproef: conflict Willem II/Amsterdam (1650)	236
Bijlage C: De KB nummers van de onderzochte pamfletten	241
Bijlage D: Rekenmodel aantal kopers en lezers, en bevolkingssegment	242
Tabellen	244
Tabel 1: De hoofdonderwerpen van het publieke debat 1650-1704	244
Tabel 2: De formele kenmerken van het onderzochte politieke pamflet	245
Tabel 3: Het voorkomen van de politiek-theoretische argumentaties in de onderzochte pamfletten	246
Tabel 4: De categorieën van argumentatie in de onderzochte pamfletten	246
Tabel 5: Het wereldbeeld in de onderzochte pamfletten	247
Tabel 6: Het godsbeeld in de onderzochte pamfletten	248
Tabel 7: Verwijzingen naar de canon van het denken in de onderzochte pamfletten (filosofen, politieke denkers en historici)	249
Tabel 8: De rol van het mensbeeld in de onderzochte pamfletten	253
Tabel 9: Voorkomen van de aloude-constitutie denkwijze en het burgerlijk humanisme in de onderzochte pamfletten	253
Grafieken	255
Grafiek 1: De procentuele verdeling van de KB pamfletten per jaar	255
Grafiek 2: Voorkomen politieke theorie in de pamfletten	256
Grafiek 3: Afname beroep goddelijke autoriteit in de pamfletten	257
Grafiek 4: Afname beroep op de autoriteit van het denken	257
Grafiek 5: Beroep op de autoriteit van de traditie (de geschiedenis)	258
Grafiek 6: Betekenis mensbeeld in de pamfletargumentaties	258
Summary: Tradition and Enlightenment	259
Literatuur	268
Bron	268

Primaire literatuur	268
Secundaire literatuur	269
Register	286
Curriculum vitae	290

Woord vooraf

Na en beroepsleven waarin ik mij vooral bezig hield met de toekomst, richtte ik mij in 1998 op het verleden door een deeltijdstudie geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Het contrast lijkt groter dan het is, want in mijn werkzaamheden speelden extrapolaties van het verleden vaak een belangrijke rol. De belangstelling voor het verleden was altijd al latent aanwezig, waarbij het vooral ging om een nieuwsgierigheid naar de manier waarop de mens in het verleden dacht. Door een zeker toeval ging mijn doctoraalscriptie over Franciscus van den Enden (1602-1674), bekend als de leermeester Latijn van Baruch de Spinoza. Mijn doctoraalscriptie liet de vraag open waarom zijn vooruitstrevende politieke denkbeelden, waarin de burger centraal stond, geen enkele aandacht trokken in bredere kring van de bevolking. Deze vraag vormde de aanleiding en drijfveer om in 2005 met een promotieonderzoek te beginnen met als onderwerp de betekenis van de politieke theorie voor de burger. Dit boek is hiervan de neerslag.

Mijn promotieonderzoek is een verrijkende ervaring geweest door de kennismaking met de werken uit de traditie van de politieke theorie, door de rijkdom van de secundaire literatuur die daarop betrekking heeft en door de worsteling dit te begrijpen en te plaatsen. Een mensenleven is te kort om daarin volledig te slagen, laat staan de promotietijd. Mijn interesse was het onderwerp in een brede context te behandelen, wat regelmatig de twijfel opriep of dit niet te ambitieus was. Daarbij kwam dat ik als buitenpromovendus weinig gelegenheid had tot uitwisseling van opvattingen en het toetsen van ideeën. Ik prijs mij gelukkig dat in al die jaren mijn nieuwsgierigheid een stabiele drijfveer bleef om het onderzoek tot een goed einde te brengen.

Voor het tot stand komen van mijn proefschrift ben ik veel dank verschuldigd aan mijn promotor prof. dr. Wijnand Mijnhardt. Hij gaf mij grote vrijheid in het zelf ontdekken, terwijl hij mij tegelijkertijd behoedde voor de vele valkuilen van het historisch onderzoek. De gesprekken bij hem thuis, in zijn indrukwekkende bibliotheek, vormen een blijvende herinnering.

Mijn beide paranimfen, Marian Hellema en Lian Hielkema, ben ik zeer erkentelijk voor hun betrokkenheid en het spontane aanbod mijn proefschrift kritisch tegen het licht te houden. Zij hebben mijn slordige interpunctie verbeterd, de nodige stijlverbeteringen aangebracht en vele kritische vragen gesteld bij de gehanteerde begrippen en getrokken conclusies. Het heeft mij bewust gemaakt dat het schrijven van een historisch werk geen puur solistische arbeid kan zijn. Daniel Quinn wil ik bedanken voor zijn belangstelling en

hulp om van mijn Engels van de Summary echt Engels te maken. Voorts ben ik mijn dochters Saskia en Anneke en een aantal vrienden en bekenden erkentelijk voor hun betrokkenheid en belangstelling.

De hoogleraren prof. dr. Hans Blom, prof. dr. Wiep van Bunge, prof. dr. Joris van Eijnatten, prof. dr. Ido de Haan, prof. dr. Inger Leemans en prof. dr. Maarten Prak wil ik bedanken voor de beoordeling van mijn proefschrift en hun deelname aan de beoordelingscommissie.

Mijn laatste woord van dank gaat uit naar Karin, mijn vrouw. Zij heeft mij de ruimte gegeven om een deel van onze gezamenlijke tijd aan het onderzoek en het boek te wijden, zij gaf mij morele steun en was ruimhartig wanneer mijn gedachten afdwaalden naar de zeventiende eeuw.

Hans de Jong
Apeldoorn, juni 2012

Inleiding

De Politiquen op Parnas door haer disputeren een wyl tijds Apollo het hoofd hebbende doen omlopen, en hem in onseeckerheit gehouden, wat forme van regeeringh op aerde de beste is, wilde syn Doorluchtigheit eyndelijck de waerheit, en het besluyt van hen alle hooren, plaetste rondom sigh van de oude Plato, Aristoteles, Xenophon, Demostenes, daer na Cicero, Livius, Tacitus, toen Verulamius, Lipsius, Machiavelli, en ten laetsten Hobbes, La Court, Spinoza, en andere, eyschende dat men niet langer inpracticabele concepten formeren, noch op den sin of naem van Monarchie, Aristocratie, Democratie of Arbitraire en Subalterne regeringh stil sou staen, maer hem door een voorbeelt concept van wel regeren sou geven¹.

Het bovenstaande citaat uit 1690 drukt twijfels uit over het praktische nut van de politieke theorie voor het bepalen van de meest geschikte staatsvorm voor een samenleving². In breder perspectief gaat het om de kernvraag waarop uiteindelijk elke politieke theorie een antwoord probeert te geven; de uitgesproken twijfel betreft dus ook het nut van de politieke theorie op zich³. Het citaat is niet ontleend aan een politiektheoretisch werk, maar komt uit een pamflet, een medium dat een belangrijke rol speelde in het publieke debat: het debat waarin de burger zich in het publieke domein uitte⁴. Was dit scepticisme over het nut van de politieke theorie kenmerkend voor het publieke debat in de Republiek tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw⁵? Het is een vraag naar de betekenis van de politieke theorie voor de burger in zijn uiteenzetting met de politieke werkelijkheid.

Politieke theorie biedt burgers de inzichten en begrippen voor het bepalen van hun politieke standpunten en de rechtvaardiging daarvan in het publieke domein. Het gaat daarbij om begrippen als vrijheid, gelijkheid, gerechtigheid, soevereiniteit en staat. Hiermee kunnen de burgers de complexe poli-

¹ *Extract uyt de Politique Conferentien, gehouden op Parnassus. Beginnende met het onweer van den eersten January Anno 1690* (Knuttel Catalogus: Knr 13488, 1). Met Verulamius wordt Francis Bacon bedoeld.

² Uit het verdere verloop van de tekst blijkt dat de auteur weinig ophad met de denkbbeelden van Pieter de la Court en Baruch de Spinoza.

³ De term politieke theorie verwijst hier vooral naar de werken uit de traditie van het politieke denken, beginnend bij Plato en Aristoteles.

⁴ Het begrip burger is vooralsnog ruim gedefinieerd als de inwoner van een stad of land. In Hoofdstuk 1 krijgt dit begrip een verdere inhoudelijke bepaling.

⁵ Het begrip publieke debat en het daarmee samenhangende begrip publieke opinie komen in Hoofdstuk 3 aan de orde.

2 Inleiding

tieke werkelijkheid ordenen en conceptualiseren en tot zekere hoogte begrijpen⁶. Begrippen en de daarmee samenhangende denkbeelden kunnen dus een belangrijke rol spelen in de wijze waarop de burgers de werkelijkheid waarnemen (de perceptie), daarover nadenken (de reflectie) en ten slotte naar handelen (de actie). Waren de burgers uit de zeventiende eeuw bekend met de traditie van de politieke theorie en maakten zij er gebruik van?

De ideeëngeschiedenis biedt een grote rijkdom aan literatuur over politieke denkers, hun werken en in meer algemene zin de ontwikkeling daarin in termen van politieke tradities en talen⁷. Over de receptie van deze theorieën is veel minder voorhanden. Voor academische en intellectuele kring is weliswaar onderzoek verricht⁸, dit geldt echter nauwelijks voor de receptie door het bredere publiek van de burgers. Een verklaring voor deze onevenwichtigheid kan zijn dat het onderzoekstechnisch lastig is een representatief beeld te produceren van een anonieme burger die weinig schriftelijke getuigenissen heeft achtergelaten. Dit boek beargumenteert dat een aannemelijk beeld van de betekenis van de politieke theorie voor de burger op een indirecte wijze valt af te leiden uit een analyse van politieke pamfletten, waarin zich, zo zal worden betoogd, de politieke denkbeelden van de burger zich

⁶ Politiek ruim gedefinieerd als het handelen gericht op de ordening en het besturen van de samenleving.

⁷ Zie voor de geschiedenis van de politieke theorie ondermeer J.H. Burns ed., *The Cambridge history of political thought 1450-1700* (Cambridge 1991); A. Pagden ed., *The language of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1987); J.G.A. Pocock, *Politics, language, and time : essays on political thought and history* (New York 1971); Q. Skinner, *The foundations of modern political thought* (Cambridge 1978). Voor de Nederlandse situatie in de zeventiende eeuw H.W. Blom, *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch Seventeenth-century political thought* (Ridderkerk 1995); E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam 1960). Voor het burgerlijk humanisme J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition* (Princeton 1975); Q. Skinner, *Liberty before liberalism* (Cambridge 1998). Voor de ancient constitution J.G.A. Pocock, *The ancient constitution and the feudal law : a study of English historical thought in the seventeenth century* (Cambridge 1987). Voor het republicanisme M. van Gelderen, Q. Skinner ed., *Republicanism. A shared European Heritage* (Cambridge 2002).

⁸ Een paar voorbeelden voor de Nederlandse situatie : voor Machiavelli, E.O.G. Haitsma Mulier, *Het Nederlandse gezicht van Machiavelli. Twee en een halve eeuw interpretatie 1550-1800* (Hilversum 1989); voor Descartes, P. Hoftijzer, T. Verbeek ed., *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeëngeschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2005) en L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam 1954); voor De la Court, I.W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van een oeuvre* (Amsterdam 1986). Voor Spinoza, W. van Bunge, 'On the early Dutch reception of the Tractatus Theologico-Politicus', *Studia Spinozana* 5 (1989) 225-251 en J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001); voor Locke, W. van Bunge e.a., *The dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* (Bristol 2003) en M. Wielema, 'John Locke (1632-1704) tussen rationalisme en empirisme', in: A. Klukhuhn, *De Eeuwwende 1700. Filosofie en Natuurwetenschappen* (Deel 1) (Utrecht 1991) 11-25.

weerspiegelen⁹. Deze politieke denkbeelden vormden een reactie op de (politieke) omstandigheden, en vinden daarin tevens hun verklarende context. Wat waren deze omstandigheden?

De omstandigheden

De jaren 1650-1704 zijn als onderzoeksperiode gekozen wegens de grote politieke, sociaal-economische en culturele dynamiek, wat een gunstige voedingsbodem is voor het ontstaan en toepassen van politieke theorieën. Het jaar 1650 vormt een markerend moment in de politieke geschiedenis van de Republiek. Toen maakte de gemengde staatsvorm met een belangrijke rol voor de stadhouder plaats voor een republikeinse staatsvorm zonder stadhouder, en begon een periode van grote economische bloei. Dit jaar vormt tevens het begin van het hoogtepunt van de bloei van de Republiek. Op het vlak van de internationale politiek markeert dit jaar de neergang van Spanje en de opkomst van Frankrijk. Het jaar 1704 is gekozen omdat dit jaar een periode van burgeronlusten afsloot als reactie op het bewind van koningstadhouder Willem III na zijn overlijden in 1702¹⁰. Dit jaar sloot een hele cyclus af waarin een stadhouderloos republikeins tijdperk en een stadhouderlijke periode met een gemengde staatsvorm elkaar afwisselden.

In vergelijkend perspectief was de burger van de Republiek de meest welvarende, geschoolde en vrije burger van Europa. Hoewel de economische groei vanaf de jaren 1670 afnam bleef de levensstandaard door daling van de kosten van levensonderhoud over de jaren 1650-1704 onveranderd hoog. Het onderwijs was redelijk toegankelijk en stond op een hoog peil, wat tot uitdrukking kwam in de hoge graad van geletterdheid¹¹. In internationaal perspectief was de Republiek ook het meest tolerante land¹². Op politiek

⁹ Politiek pamflet ruim gedefinieerd als een pamflet over een politiek onderwerp waarin politieke opvattingen rationeel worden beargumenteerd. Deze definitie sluit politieke schimpdichten, lofdichten en vergelijkbare pamfletten uit.

¹⁰ Onlusten die bekend staan als de Plooiërijen.

¹¹ S. Blom, 'Onderwijs en wetenschappelijke vorming', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout ed., *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag 2001) 201-231, aldaar 202; P. Dijstelberge, 'Gemengde berichten. Nieuws als literatuur in de zeventiende eeuw', *Literatuur* 5 (2000) 282-288, aldaar 282; C.E. Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht/Boston 1987) 60-62.

¹² H. Bots, 'De Nederlandse verdraagzaamheid door de eeuwen heen. Mythe of realiteit', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 117-128; J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces, religious toleration in the eighteenth-century Netherlands*, vol 111 of *Brill's Studies in Intellectual History* (2003); E. van Gelder, *Getemperde vrijheid: Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17 eeuw* (Groningen 1972); E.H. Kossmann, *Naoogst* ((Samengesteld en ingeleid door H.L. Wesse-

4 Inleiding

gebied uitte zich dit in een grote mate van vrijheid in het publiekelijk ventileren van politieke opvattingen. De Republiek valt met deze kenmerken te karakteriseren als een burgerlijke samenleving¹³. De verklarende achtergrond vormt de welvaartscheppende handel en industrie met daarmee samenhangend de hoge urbanisatiegraad¹⁴. Een tweede belangrijke verklaring ligt in de afschaffing van de monarchie en de politieke verzwakking van de adellijke aristocratie tijdens de Opstand waardoor de burgerij als belangrijkste machtsfactor overbleef. Welvaart, vorming en vrijheid vormden gunstige voorwaarden voor politieke betrokkenheid van de burger.

Deze burgerlijke samenleving werd bedreigd door de bijna permanente staat van oorlog met andere Europese landen en door scherpe interne conflicten die polariserend werkten en de stabiliteit van het land bedreigden. Op internationaal vlak was de Republiek als klein land verwickeld in een hevige concurrentiestrijd met Engeland en Frankrijk. Inzet hierbij waren de welvaart en de territoriale integriteit¹⁵. Aan deze concurrentiestrijd lagen geopolitieke en economische ambities ten grondslag met als gevolg een periode van bijna constante oorlogvoering. Door de constante oorlogvoering kreeg de Republiek op den duur te maken met het verschijnsel *overstretch*, waarbij de middelen niet meer toereikend waren voor haar ambities. Gevolg was dat de Republiek in het eerste kwart van de achttiende eeuw afgleed naar de positie van een mogendheid van de tweede rang¹⁶. Het waren jaren van constante bedreiging van de vrijheid en de welvaart van de burger, waarbij ook het

ling; Amsterdam 2007); K. Schuyt, 'Tolerantie en democratie', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout ed., *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag 2001) 115-133.

¹³ Zie onder meer R. Aerts, H. te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998); W.W. Mijnhardt, 'The Dutch Republic as a Town', *Eighteenth-Century Studies* 31 (1998) 345-348; H. van Nierop, 'Popular participation in politics in the Dutch Republic', in: P. Blickle ed., *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 272-290; M. Prak, 'De Nederlandse 'stadsrepublieken'. Gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed', in: L. Lucassen, W. Willems ed., *Waarom mensen in de stad willen wonen. 1200-2010* (Amsterdam 2009) 59-78; M. Prak, *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002); M. Prak, 'The Dutch Republic as a bourgeois society', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 125 (2010) 107-139.

¹⁴ W.W. Mijnhardt, 'The limits of present-day historiography of Republicanism', *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 75-89, aldaar 79; Prak, *Gouden eeuw*, 261, 262.

¹⁵ Kossmann ziet de strijd van Nederland als een klein land om haar bestaansrecht, als een belangrijke constante en formerende factor in de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur: Kossmann, *Naoogst*, 122-124. Zie voor een visie op de internationale verhoudingen P. Geyl, 'Johann de Witt Grand Pensionary of Holland, 1653-1672', *History XX* (1936) 303-319, aldaar 307-319.

¹⁶ G. de Bruin, 'Het politieke bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?' *BMGN* 114 (1999) 16-38, aldaar 20, 24; A.Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (1980) 350-387, aldaar 371; Prak, *Gouden eeuw*, 11, 275, 278.

politieke systeem zelf keer op keer op de proef werd gesteld. Dit alles vormde een gunstig klimaat voor politieke meningsvorming, stellingname en het politieke publieke debat.

De binnenlandse politieke situatie werd gekenmerkt door grote tegenstellingen: een grote twistappel was de staatsvorm waarbij het ging om de keuze voor een gemengde of de republikeinse variant. Minstens zo contentieus was de kwestie van de soevereiniteit met als complicerende factor de positie van de stadhouder. Ook de verhouding tussen de staat en de kerk bracht de gemoederen keer op keer in beroering¹⁷. Deze tegenstellingen brachten de Republiek herhaaldelijk dicht bij een burgeroorlog, met name in de jaren 1650 en 1672. Het ging daarbij niet alleen om een politieke machtsstrijd tussen de staatsgezinde en prinsgezinde regenten, het veroorzaakte ook een politieke tweedeling onder de burgerij, waarbij het vraagstuk van de staatsvorm het lastigst was. Deze tweedeling, die een permanente bedreiging vormde voor de stabiliteit van de Republiek, bleek in de onderzochte periode onoplosbaar omdat de wederzijdse opvattingen elkaar uitsloten. Het permanente karakter van de tweedeling met de gevolgen voor de stabiliteit van het land moet een stimulans zijn geweest voor politiek-theoretische reflectie en een zoektocht op gang hebben gebracht naar vernieuwende politiek-theoretische concepten.

De sociaal-economische omstandigheden geven een beeld van zowel structurele economische veranderingen als van stabiliteit op het punt van de materiële levensomstandigheden van de burger. Dit laatste is zichtbaar in de levensstandaard die in de tweede helft van de zeventiende eeuw een positieve gemiddelde trend laat zien¹⁸, waardoor een breed segment van de werkende bevolking een levensstandaard en een bestaanszekerheid genoot die in vergelijkend perspectief ongekend was¹⁹. Grote delen van de bevolking zullen weinig redenen tot klagen hebben gehad²⁰. Naast de economische kengetallen waaruit dit blijkt, viel het ook de buitenlandse bezoekers op die de Republiek bewonderden om haar economische efficiency en sociale har-

¹⁷ W. T. M. Frijhoff, M. Spies, *1650: Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 107, 108; W. W. Mijnhardt, 'The construction of silence: religious and political radicalism in Dutch history', in: W. M. Bunge ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003) 231-262, aldaar 259.

¹⁸ J. de Vries, A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815* (Cambridge 1996) 630.

¹⁹ L. Noordegraaf, J. L. van Zanden, 'Early modern economic growth and the standard of living: did labour benefit from Holland's Golden Age?' in: K. Davids, J. Lucassen ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 410-413; Vries, *The first modern economy*, 636, 637, 647.

²⁰ J.I. Israel, *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996) 386-389, 700-704.

6 Inleiding

monie²¹. Rond het begin van het vierde kwart van de zeventiende eeuw komt aan het economische hoogtij van de Republiek een einde²². De levensstandaard bleef zich echter gunstig ontwikkelen omdat parallel aan de economische teruggang ook de kosten van levensonderhoud afnamen²³. De afnemende economische groei had wel zichtbare sociaal-economische consequenties zoals een stagnerende verstedelijking, veranderende huwelijkspatronen, afnemende huwelijksreproductie met gevolgen voor de loonkosten en ten slotte veranderingen in investeringspatronen met de consequenties voor de economische activiteiten en de werkgelegenheid. De literatuur geeft een aantal oorzaken. Ten eerste de vanaf ongeveer 1650 toenemende internationale concurrentie, die gepaard ging met protectie waardoor de Republiek op den duur haar economische voorsprong verloor²⁴. Ten tweede de financiële en economische gevolgen van de bijna permanente staat van oorlog waarin de Republiek zich bevond²⁵. Een derde oorzaak vormde de overgang van een proto-kapitalistische structuur naar een kapitalistische structuur die in ongeveer honderd jaar tijd rond 1670 haar beslag kreeg, met ingrijpende gevolgen voor de loonkostenontwikkeling, de arbeidsmarkt en de bevolkingsreproductie²⁶. Als vierde de veranderingen in de internationale vraag naar Aziatische goederen, met geopolitieke consequenties waarop de VOC geen goed antwoord had²⁷. Ondanks de stabiliteit van de levensstandaard moeten deze veranderingen grote gevolgen hebben gehad voor brede segmenten van de bevolking.

Ook op cultureel gebied voltrok zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw een grote verandering. Toen kreeg de dominante positie van het aristoteliaans-scholastieke denken concurrentie van een intellectueel denk-

²¹ S. Mastellone, 'Holland as a political model in Italy in the seventeenth century', *BMGN* 98 (1983) 568-582, aldaar 574, 575; Vries, *The first modern economy*, 1.

²² Het omslagpunt wordt verschillend beoordeeld afhankelijk van de keuze van de economische indicatoren. Bij Israel vindt de ommekomst plaats met de Negenjarige Oorlog (1688-97), Israel, *De Republiek*, 1041. Bij Van Zanden rond 1670, J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme: Opkomst en neergang van de Hollandse economie* (Bergen N.H. 1991) 48-52. Bij De Vries en Van der Woude in de jaren 1660 en 1670, Vries, *The first modern economy*, 673-676.

²³ Vries, *The first modern economy*, 622, 625-632.

²⁴ G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw', in: W. W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) 83-117, aldaar 100; Prak, *Gouden eeuw*, 276; I. Schöffer, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1609-1702', in: I. Schöffer, H. van der Wee, J.A. Bornewasser ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam/Brussel 1978) 167-267, aldaar 201, 202; Vries, *The first modern economy*, 672, 673, 675.

²⁵ Israel, *De Republiek*, Deel III.

²⁶ Zanden, *Arbeid*, 48-53.

²⁷ Israel, *De Republiek*, 1041, 1042.

kader gekenmerkt door rationalisme en secularisatie²⁸. Een nieuw cultuurparadigma deed zijn intrede meestal aangeduid met de anachronistisch gekleurde term vroege Verlichting²⁹. Velen zien in deze paradigmawisseling de oorsprong van de moderne tijd. Op het gebied van de politieke theorie lag in dit denken, gebaseerd op het gelijkheidsbeginsel van het natuurrecht, de theoretische fundering besloten van politieke emancipatie van de burger. Daarnaast bood het verlichte denken een wetenschappelijke basis voor waarheidsvinding als alternatief voor de ambigue methode van waarheidsvinding van het aristoteliaans-scholastieke denken waarin de autoriteit van Bijbel, de klassieken en de traditie om de voorrang streden³⁰. Vooral het emanciperende karakter van de politieke concepten van het verlichte denken moet bij oppervlakkige beschouwing de welvarende maar politiek buitengesloten burger hebben aangesproken.

Deze korte historische schets laat zien dat de dynamische ontwikkelingen een gunstig klimaat zouden hebben moeten leveren voor vernieuwende politieke inzichten en ook een draagvlak voor politieke verandering³¹. In werkelijkheid veranderde er niets, de politieke ordening bleef ongewijzigd en de verlamme politieke tweedeling bleef bestaan.

De politieke ordening van de Republiek vormde een middeleeuwse erfenis en had in zijn ontstaan een sterk toevallig karakter³². De belangrijkste kenmerken van deze ordening waren: een aristocratisch stedelijk republicanisme als zwaartepunt van een gedecentraliseerd politieke bestel³³; een stelsel

²⁸ W. van Bunge, *From Stevin to Spinoza* (Leiden 2001); N. Hampson, *The Enlightenment. An evaluation of its assumptions, attitudes and values* (Londen 1968); J.I. Israel, *Radical Enlightenment*; W.W. Mijnhardt, 'Urbanization, culture and the Dutch origins of the European Enlightenment', *BMGN* 125 (2010) 141-177..

²⁹ De term Verlichting voor een periode van anderhalve eeuw suggereert een eenheid, een ontwikkeling en een continuïteit in mentaliteit en denken die er niet was. Die eenheid was er zeker niet voor de tweede helft van de zeventiende eeuw. Op grond hiervan is gekozen voor de meer neutrale term het verlichte denken als verzamelbegrip voor de nieuwe denkbeelden over God, de natuur, de mens en de samenleving.

³⁰ Waarheidsvinding betreft de wijze van onderzoek op grond waarvan 'ware' uitspraken over de materiële en immateriële werkelijkheid kunnen worden gedaan. Voorbeelden uit de zeventiende eeuw zijn het onderzoek van de Bijbel als de bron waaruit de goddelijke waarheid blijkt en het rationalisme dat uitging van de aanwezigheid van de eerste principes van kennis en waarheid in de mens.

³¹ De aanname is dat hoe groter de dynamiek, des te krachtiger de impuls tot nieuwe denkbeelden.

³² Kossmann noemt het een staat die niet met 'opzet was gesticht' maar door de loop der gebeurtenissen werd bepaald, een 'onhandig opgebouwde staat'. Zie Kossmann, *Naoogst*, 186. Zie ook M. van Gelderen, 'The Machiavellian moment and the Dutch Revolt: the rise of neostoicism and Dutch republicanism', in: G. Bock, Q. Skinner, M. Viroli ed. (ed.), *Machiavelli and Republicanism* (Cambridge 1990) 205-223, aldaar 205.

³³ Het begrip aristocratie is hier in de politiek-theoretische betekenis gebruikt: bestuur door de besten. Dit kan de adel zijn, maar in de Republiek betrof het de burgerelite, de regenten.

8 Inleiding

van stedelijk gedeputeerden op gewestelijk en Unieniveau voor de bovenstedelijke besluitvorming; de stedelijke magistraat, de gewestelijke Staten, de Staten Generaal en het stadhouderschap als de belangrijkste politieke instituties; en het corporatisme als de maatschappelijke organisatie van de samenleving. Opvallend is dat de burger als constituerend beginsel van de burgerlijke samenleving in formele zin geen politieke macht bezat³⁴, de politiek werd overgelaten aan een bestuurlijke elite die ongeveer 0,1 procent van de totale bevolking uitmaakte³⁵. Terwijl in de omliggende landen staatsvorming een dynamisch principe was als gevolg van de bijna permanente staat van oorlogvoering en vorstelijke ambities, bleef de politieke ordening van de Republiek onder dezelfde oorlogsomstandigheden gedurende de gehele periode ongewijzigd. De verandering kwam pas met 1795. Was het de onmacht van een samenleving om zich te hervormen of was het juist de kracht van een politiek systeem dat zoveel corrigerend vermogen bezat, dat het zich aan de veranderende omstandigheden kon aanpassen zonder dat de structuur van het systeem werd aangetast?³⁶

Vraagstelling en rechtvaardiging

Het voorgaande roept twee vragen op. In de eerste plaats de vraag hoe de welvarende burger van de Republiek, de hoeksteen van de samenleving, zijn politieke uitsluiting rechtvaardigde. De tweede vraag betreft zijn reactie op de politieke concepten van het verlichte denken waarin politieke participatie besloten lag. Dat laatste zouden hem aantrekkelijk in de oren moeten hebben geklonken, bovendien was hij er tot zekere hoogte mee bekend in de vorm van corporatistische organisaties als gilden en schutterijen.

De beantwoording van beide vragen geeft inzicht in de betekenis van de politieke theorie voor de burger. Het onderzoek wil daarmee een bijdrage leveren aan de receptiegeschiedenis van de politieke theorie, waarin de burger, zoals eerder gesteld, nog weinig aandacht heeft gekregen. Tevens krijgen we zo een indruk van de politieke cultuur van de burgerij³⁷. Ook krijgen we zicht op de rol van de politieke theorie in het proces dat de politieke werkelijkheid gestalte geeft: de complexe interactie tussen idee en werkelijk-

³⁴ Dit gold in zijn algemeenheid voor de steden in Holland en niet voor de steden in Overijssel en Gelderland. Zie ook Prak, 'De Nederlandse 'stadsrepublieken'', 70, 71.

³⁵ Schöffers noemt een aantal van 2000 regenten. Op een bevolking van bijna 2 miljoen is dat 0,1%. Schöffers, 'De Republiek', 184.

³⁶ Deze vraag raakt de onbesliste discussie over centrale en gedistribueerde besluitvorming; van structuren van bovenaf opgelegd of organisch van onderaf tot stand gekomen.

³⁷ Politieke cultuur gedefinieerd als een raamwerk van politieke betekenissen, waarheden, denkbeelden en conventies die bepalen hoe de mens de politieke omstandigheden waarneemt, interpreteert en op grond waarvan hij zijn handelen bepaalt.

heid. Die rol wordt zichtbaar wanneer het mogelijk is om aan te tonen dat de politieke theorie aanwezig is in de politieke argumentaties van het publieke debat en vervolgens blijkt dat de daarin gevormde publieke opinie invloed heeft op het handelen van de politieke actoren³⁸.

Keuze van de bron van onderzoek

Hoe zag de burger de samenleving en haar politieke ordening? Wat waren zijn politieke opvattingen en wat was de betekenis van de politieke theorie daarin? In welke historische bronnen komt zijn politieke denkwereld tot uiting? De burger heeft geen schriftelijke bronnen achtergelaten die ons in staat stellen deze vragen op een directe en representatieve wijze te beantwoorden. Hier moet ook de verklaring worden gezocht waarom de receptieve kant van de politieke theorie sterk onderbelicht is gebleven. In meer algemene zin geldt dat politieke opvattingen en hun rechtvaardiging in het publieke debat tot uiting komen. Bij het ontbreken van directe bronnen ligt het dus voor de hand om na te gaan in hoeverre de media van het publieke debat zicht geven op de betekenis van de politieke theorie voor de burger³⁹.

Het publieke debat is een complex, pluriform en tijdsafhankelijk verschijnsel waarin de opinievormers een bepalende rol spelen. Zij initiëren het debat en voeden het met informatie, met opvattingen en met de argumentaties waarmee deze opvattingen hun rechtvaardiging krijgen. De literatuur geeft aan dat in de zeventiende eeuw de pamfletauteurs een belangrijke groep van opinievormers waren. Daarnaast speelden ook predikanten met hun politiek geladen preek een belangrijke rol. Hun stem was echter niet representatief voor de politieke denkwereld van de burger, bovendien nam hun bijdrage aan het politieke publieke debat na 1672 sterk af. Naast pamflet en preek werd het publieke debat verder gevoed door boeken, brieven, liedjes, nieuwsbrieven, kranten, petitie, toneel en prenten⁴⁰. In een com-

³⁸ Het verband tussen politieke denkbeelden en de politieke werkelijkheid en praktijk vormt een zeer ingewikkeld vraagstuk. Hierbij heb ik mij laten leiden door wat Quentin Skinner zegt over deze 'intractably large but crucial question'. In zijn zienswijze spelen de volgende elementen een belangrijke rol: een denkbeeld kan een motief tot handelen zijn maar ook de rationalisatie van dat handelen vormen; elke handeling moet in het debat worden gelegitimeerd; legitimering wordt bepaald door de normatieve context en de normatieve vocabulaire; ruimte voor politieke verandering ontstaat door manipulatie van de normatieve vocabulaire. Zie voor een samenvattend artikel Q. Skinner, 'Some problems in the analysis of political thought and action', *Political Theory* 2 (1974) 277-303.

³⁹ De aanwezigheid van een publiek debat in de tweede helft van de zeventiende-eeuwse Republiek en de rol van de burger daarin komt in hoofdstuk 3 aan de orde.

⁴⁰ Recente bijdragen over dit onderwerp: F. Deen, 'Handwritten propaganda. Letters and pamphlets in Amsterdam during the Dutch Revolt (1572-1578)', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 207-226,

10 Inleiding

plexe interactie hebben al deze vormen van communicatie hun bijdrage geleverd aan het publieke debat.

De rol en betekenis van de politieke theorie in de media van het publieke debat kunnen op vele manieren tot uiting komen, zoals door verwijzing naar politieke denkers en hun werken en door het gebruik van kenmerkende politieke concepten en begrippen. Het zal duidelijk zijn dat niet elk medium even geschikt is om dit te onderzoeken, dat blijkt alleen al wanneer men kijkt naar het grote verschil tussen een liedje en een politiek traktaat. Het onderwerp en de vraagstelling van deze studie vereisen een bron van grote omvang die met enige diepgang politieke opvattingen etaleert. Beide zijn vereisten voor een representatief onderzoek. De diepgang is nodig omdat de politieke theorie in de politieke argumentaties en de verklarende culturele en historische context vaak alleen kenbaar zijn door tussen de regels te lezen, met als complicerende factor dat elk pamflet een unieke denkwereld vertegenwoordigt. Het pamflet voldoet zowel aan het kwantiteitscriterium als aan het inhoudelijke criterium en is daarom gekozen als bron van onderzoek⁴¹. Voor de keuze van de pamflettencollectie ligt het voor de hand om het onderzoek te baseren op de grootste pamflettencollectie, die van de Koninklijke Bibliotheek.

Het woord pamflet, een anachronistische term, suggereert een homogeniteit die er niet is. Een eerste blik op bewaard gebleven pamfletcollecties maakt al duidelijk dat naar onderwerp, stijl, omvang en inhoud er een grote diversiteit is die duidt op grote verschillen, zowel aan de aanbodzijde als aan de vraagzijde van de pamflettenmarkt. Een schimpdicht op planoformaat is in dit opzicht niet te vergelijken met een traktaat dat tien tot een paar honderd bladzijden kwarto formaat kan omvatten en dat op een beschouwelijke manier op de actualiteit ingaat. Het gaat om verschillen die duiden op verschillen in doelgroep, commerciële en ideële motivatie, keuze van het distributiekanaal en de aard van het publieke debat. De heterogeniteit binnen het type pamflet betekent dat op grond van het onderwerp van onderzoek en de daarop betrekking hebbende vraagstelling een keuze voor een bepaald type pamflet een vereiste is⁴². Voor dit onderzoek waarin politieke theorie cen-

aldaar 209, 213; M.H.P. Reinders, "The citizens come from all cities with petitions". Printed petitions and civic propaganda in the seventeenth century', in: F. Deen, *Pamphlets and politics*, aldaar 99-102; M. Stensland, 'Peace or no peace? The role of pamphleteering in public debate in the run-up to the Twelve-Year Truce', in: F. Deen, *Pamphlets and politics* 227-252, aldaar 229, 243, 244.

⁴¹ Voor een verdere behandeling van het verschijnsel pamflet zie hoofdstuk 3.

⁴² Dit betekent dat conclusies uit pamfletonderzoeken niet zonder meer met elkaar vergelijkbaar zijn. Eerst dient gekeken te worden naar het type pamflet waarop het onderzoek is gebaseerd.

traal staat, betekent dit een keuze voor pamfletten waarin politieke argumentaties voorkomen: de politieke pamfletten⁴³.

In hoeverre weerspiegelen de politieke pamfletten de politieke denkwereld van de doorsnee burger? Een eerste blik op de politieke pamfletten leert namelijk dat het merendeel is geschreven door een gevormde burgerelite⁴⁴. De pamfletauteurs kenden hun klassieken en de canon van de politieke theorie, terwijl dat niet zal hebben gegolden voor het grootste deel van de burgerij; in deze zin waren het twee gescheiden denkwerelden. Wanneer we er echter van uitgaan dat het de intentie van de pamfletauteurs zal zijn geweest om begrepen te worden door een breed publiek, dan betekent dit dat zij zich hebben moeten uitdrukken in een (politieke) taal waarmee de burger vertrouwd was⁴⁵. Het politieke pamflet is dan het resultaat van de transformatie van een intellectuele denkwereld naar de denkwereld van de doorsnee burger en daarmee representatief voor de denkwereld van die burger. Natuurlijk zal ijdelheid en het etaleren van kennis een rol hebben gespeeld, en zal hun soms erudiete taalgebruik niet de taal zijn geweest van de doorsnee burger. Dat neemt niet weg dat probleemstelling en de argumentaties herkenbaar moeten zijn geweest, wat de conclusie rechtvaardigt dat de politieke pamfletten in essentie het publieke debat, de publieke opinie en daarmee de politieke denkwereld van de burger zullen hebben gereflecteerd.

De motieven tot het schrijven van een politiek pamflet zijn onbekend, waarbij men kan denken aan betrokkenheid bij de samenleving, economisch gewin, manipulatie van de publieke opinie, ijdelheid en een combinatie van deze motieven. Ook geldt dat de inhoud van een pamflet descriptief (weergave van de 'werkelijkheid') of prescriptief (gewenste 'werkelijkheid') kan zijn. Dit roept de vraag op of dit gemis gevolgen heeft voor de conclusies van het onderzoek over de rol en betekenis van de politieke theorie. Het antwoord is ontkennend, want ongeacht het motief wijst de rol van de politieke theorie in de overtuigingskracht van de pamfletten op bekendheid bij de burgers en op de betekenis ervan in zijn politieke meningsvorming.

Representativiteit van de verzameling onderzochte pamfletten

Nu vastgesteld is dat uit het politieke pamflet een representatief beeld valt af te leiden van de politieke denkwereld van de burger, is de vraag aan de orde naar de representativiteit van de KB pamflettenflettencollectie, en ver-

⁴³ Politiek pamflet ruim gedefinieerd als een pamflet over een politiek onderwerp waarin politieke opvattingen rationeel worden beargumenteerd. Deze definitie sluit politieke schimpdichten, lofdichten en vergelijkbare pamfletten uit.

⁴⁴ In hoofdstuk 3 wordt hier dieper op ingegaan.

⁴⁵ Dit uitgangspunt is gebaseerd op het gedachtegoed van Quintin Skinner. Zie ook noot 66.

12 Inleiding

volgens die naar de representativiteit van de verzameling pamfletten die uit deze collectie is onderzocht⁴⁶. Representativiteit is een complex onderwerp in de geschiedschrijving en zeker voor een onderzoek waarin het object van onderzoek, de burger, geen directe getuigenissen heeft achtergelaten en waarin de bron van onderzoek, het pamflet, zich kenmerkt door grote omvang en heterogeniteit. Deze grote omvang maakt het mogelijk om het kwalitatieve onderzoek van de pamfletten te combineren met een kwantitatief onderzoek gebaseerd op een statistische benadering (het pamflet als een massaverschijnsel). Deze statistische benadering maakt een wat uitgebreide verantwoording van de representativiteit van het bronmateriaal en het onderzoek noodzakelijk⁴⁷.

De representativiteit van de KB collectie wordt bepaald door de verhouding tussen het aantal pamfletten dat bewaard is gebleven ten opzichte van het aantal pamfletten dat verloren is gegaan of door de verzamelaar buiten beschouwing is gelaten. Duidelijk zal zijn dat dit niet meer nauwkeurig te bepalen is. Het weinige onderzoek dat hier naar is verricht rechtvaardigt echter de conclusie dat deze collectie een aanvaardbare representativiteit voor het onderzoek heeft⁴⁸.

Voor de selectie van de in aanmerking komende pamfletten uit deze collectie, de politieke pamfletten, zijn er twee mogelijkheden. In het ene geval wordt de gehele populatie van politieke pamfletten bepaald en onderzocht. Het zal duidelijk zijn dat het onderwerp representativiteit in dit geval geen rol speelt. In het tweede geval wordt een deel van deze populatie, een steekproef, onderzocht. In dit geval speelt de verantwoording van de representativiteit een belangrijke rol. Uit overwegingen van onderzoeksefficiëntie is gekozen voor de steekproefaanpak, want bij een voldoende grote populatie is het niet nodig om de totale populatie voor een representatief resultaat te onderzoeken.

Het totale aantal pamfletten in de KB-collectie over de jaren 1650-1704 bedraagt ongeveer 10.000 pamfletten. Voor de selectie van een representatieve verzameling van politieke pamfletten uit deze omvangrijke collectie komen twee methoden in aanmerking. De aselecte steekproef komt als eerste in aanmerking, omdat de representativiteit van de onderzoeksresultaten

⁴⁶ Representativiteit in algemene zin gedefinieerd als de mate waarin de onderzoeksresultaten overeen komen met de werkelijkheid.

⁴⁷ Ten aanzien van het onderwerp representativiteit wijst de recente bundel *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* op het selectieve gebruik van pamfletten in historisch onderzoek: Deen, F., D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 3, 6, 8.

⁴⁸ Zie verder Bijlage A.

met statistische betrouwbaarheid is aan te geven⁴⁹. Naast betrouwbaarheid is een tweede voordeel van deze methode dat het niet nodig is om de totale populatie van politieke pamfletten te bepalen, mits het aandeel politieke pamfletten in de steekproef voldoende groot is om de onderzoeksvragen met voldoende betrouwbaarheid te kunnen onderzoeken. Een aselechte steekproef van 200 pamfletten bleek echter een te klein aantal politieke pamfletten op te leveren⁵⁰. De resultaten van deze steekproef zijn alleen nog maar gebruikt om een overzicht te geven van de hoofdonderwerpen van het publieke debat in de jaren 1650 – 1704 (tabel 1). Gekozen is daarom voor een selecte steekproef gebaseerd op vijf politieke gebeurtenissen die tot een omvangrijke pamflettenproductie hebben geleid. Een selecte steekproef biedt naast het probleem van het vaststellen van de representativiteit ook voordelen. Ten eerste geeft een debat rond een politieke gebeurtenis de volledige bandbreedte weer van met elkaar samenhangende politieke opvattingen en argumentaties, omdat het primair om één hoofdonderwerp gaat, waarbij de auteurs vaak op een directe manier op elkaar reageren. Op de tweede plaats wil het onderzoek zich niet beperken tot een momentopname, maar wil het structurele veranderingen in de tijd weergeven. De selectie van een aantal debatten rond historische gebeurtenissen is dan de aangewezen weg.

De keuze van de historische gebeurtenissen is gebaseerd op grond van twee criteria. Ten eerste moet het met de gebeurtenis samenhangende debat voldoende omvangrijk zijn om een representatief beeld te geven. In de tweede plaats geldt dat om een redelijk beeld in de tijd te verkrijgen de gebeurtenissen idealiter gezien gelijkmatig over de decennia van de jaren 1650-1704 verspreid zouden moeten zijn. Deze criteria hebben geleid tot de keuze van vijf historische gebeurtenissen: *het conflict Willem II/Amsterdam* (1650); *het debat rond Interest* (1662-1664); *het Rampjaar* (1672); *het conflict Willem III/Amsterdam* (1690); *de Plooierijen* (1702-1704). Andere politieke gebeurtenissen uit deze bewogen tijd hebben verhoudingsgewijs duidelijk minder debat opgeleverd⁵¹.

De selectie van de pamfletten die betrekking hebben op de vijf gebeurtenissen is gebaseerd op grond van de informatie die de Knuttel catalogus

⁴⁹ De representativiteit wordt uitgedrukt in de vorm van een betrouwbaarheidsinterval (boven- en onderwaarde) waarbinnen met 95% zekerheid het steekproefresultaat valt.

⁵⁰ Een steekproef van 200 onderzoekseenheden is een aanbeveling uit de US Military Standard 105 D voor een populatiegrootte van 3.201 tot 10.000 eenheden.

⁵¹ Deze uitspraak is gebaseerd op een analyse van de Knuttelcatalogus op de KB pamfletten collectie: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-Verzameling* (Utrecht 1978) Negende Deel. Het resultaat is weergegeven in grafiek 1.

14 Inleiding

geeft. Wanneer we eenmaal alle met deze vijf gebeurtenissen samenhangende pamfletten hebben geselecteerd, hoe isoleren we dan het type politieke pamflet in deze verzameling? Er is geen formeel criterium (bijvoorbeeld een rubriek politiek pamflet in Knuttel), wel vormen het genre (gedicht, traktaat, etc.) en de omvang van het pamflet een indicatie. Op grond hiervan is het mogelijk pamfletten uit te filteren waarin politieke argumentaties met grote waarschijnlijkheid geen rol spelen. Het gaat daarbij om een groot aantal gedichten, schotschriften, etc., vaak in plano formaat. Ook hiervoor biedt Knuttel redelijk wat informatie. De verzameling die overblijft, vormt in belangrijke mate de populatie van politieke pamfletten per gebeurtenis⁵².

De representativiteit van een onderzoek is in eerste instantie bepaald door de zorgvuldige samenstelling van de populatie waarop het onderzoek zich baseert. Het criterium daarbij is dat elke eenheid uit de populatie moet voldoen aan de definitie van het object van onderzoek, in dit geval het pamflet waarin politieke argumentaties voorkomen. Het zal duidelijk zijn dat naarmate deze populatie 'verontreinigd' is met pamfletten waar politieke argumentaties niet in voorkomen, zoals de meeste pamfletten in gedichtvorm, de representativiteit van het onderzoek in dezelfde mate zal afnemen.

De analyse van politieke pamfletten naar de rol en betekenis van de politieke theorie in de samenhang met de daarachter liggende politieke denkwereld is arbeidsintensief. Uit overwegingen van onderzoeksefficiency is het echter niet nodig om de gehele populatie politieke pamfletten te onderzoeken, een steekproef volstaat. In tegenstelling tot de aselechte steekproef kent de selecte steekproef geen absolute criteria die een maat zijn voor de representativiteit van de steekproef. Representativiteit is doorgaans gedefinieerd als de mate waarin de eenheden uit de steekproef een goede afspiegeling vormen van de eenheden uit de populatie. Uiteindelijk gaat het er om in hoeverre de conclusies getrokken uit de steekproef overeenkomen met de conclusies die men zou trekken bij onderzoek van de gehele populatie. Op grond van deze definitie zal het duidelijk zijn dat de absolute grootte van een steekproef een slechte maat is om de representativiteit van een onderzoek te beoordelen, immers wanneer de populatie klein is dan geldt dat ook voor de steekproef. Gezien de definitie is de ratio steekproef/populatie de enige maat die iets zegt over de representativiteit van een selecte steekproef. Het is een grove maat, want sterk bepaald door de kenmerken van de populatie, dus in feite van het onderwerp en de vraagstelling van het onderzoek.

⁵² Bijlage B geeft de verantwoording van de geselecteerde pamfletten voor dit onderzoek.

De historische literatuur geeft voor zover mij bekend geen richtlijnen voor de steekproef/populatie verhouding. Een verklaring kan zijn dat deze verhouding in sterke mate afhangt van het percentage van voorkomen van de diverse onderzoekscategorieën in de populatie: naarmate dit percentage hoger is kan de steekproef kleiner zijn. Dit betekent dus dat de steekproef/populatie verhouding in sterke mate is bepaald door het onderzoeks-onderwerp en de vraagstelling, waardoor een norm voor deze verhouding moeilijk is te geven. Op logische gronden lijkt een ratio van ongeveer 50% een redelijk betrouwbaar beeld te geven, omdat dan de helft van de pamfletten in het onderzoek is betrokken⁵³. Alleen marginale opinies vallen dan buiten het onderzoek⁵⁴. Om deze eerste benadering te toetsen zijn 32 pamfletten uit het debat rond *Interest* (50% van alle pamfletten van dit debat) in globale zin onderzocht, waaruit bleek dat bij ongeveer 20 pamfletten (30% van alle pamfletten van dit debat) de bandbreedte van de onderzoekscategorieën niet significant afweek van de bandbreedte bij 32 pamfletten. Om de aanvaardbaarheid van de 50% verhouding verder te beoordelen is achteraf een tweede toets uitgevoerd door de onderzoeksresultaten te beoordelen naar onderlinge consistentie en coherentie, en daarnaast ook nog te spiegelen aan wat over deze onderzoeksonderwerpen bekend is uit de literatuur. Ook dit leverde geen aanwijzingen op dat de steekproef waarop het onderzoek berust te klein zou zijn⁵⁵. Het voorgaande rechtvaardigd de conclusie dat een ratio van ongeveer 50% een voldoende representatief beeld oplevert⁵⁶.

En ander aspect van de representativiteit van het onderzoek is de mate waarin de vijf gebeurtenissen generaliserende conclusies toelaten, met name als het gaat om veranderingen in de tijd. In algemene zin vereist dat een zekere vergelijkbaarheid in de aard van de onderwerpen die aan de orde komen. Wanneer als willekeurig voorbeeld de soevereiniteitskwestie in vier gebeurtenissen de kern vormt, terwijl de vijfde gebeurtenis het buitenlandsbeleid van de Republiek tot Frankrijk betreft, dan zal het duidelijk zijn dat conclusies over de soevereiniteitskwestie niet voor de gehele onderzoekspe-

⁵³ Ter vergelijking: de aselechte steekproef van 200 uit een populatie van 3201 – 10.000 eenheden (US Mil. St. 105D) geeft een ratio van 6% respectievelijk 2%.

⁵⁴ Stel 100 pamfletten waarin een marginaal standpunt slechts in een (1) pamflet voorkomt. Dit pamflet zou men voor een representatief beeld (voldoende bandbreedte) niet in het onderzoek hoeven op te nemen. Toch is de kans 50% dat dit pamflet bij random selectie in de steekproef vertegenwoordigd is wanneer men uitgaat van een steekproef/populatie verhouding van 50%.

⁵⁵ Zie verder voor de onderwerpen representativiteit, populatie van onderzoek en de steekproef daaruit de Bijlagen A en B.

⁵⁶ Ook recent ander onderzoek komt niet significant boven de 50% uit, of zit daar onder. Zie noot in Bijlage B.

16 Inleiding

riode kunnen gelden. Van de vijf gebeurtenissen zijn er op dit punt twee gebeurtenissen die om een nadere beschouwing vragen. Het debat rond *Interest* hing niet samen met een actuele politieke gebeurtenis, in die zin wijkt het af. Dit debat valt echter niet los te zien van twee structurele politieke problemen die onder de oppervlakte broeiden: ten eerste de kwestie van gewenste staatsvorm met de positie van Oranje, beide nauw samenhangend met de soevereiniteitskwestie, en ten tweede de verhouding tussen staat en kerk. *Interest* leverde een duidelijke en provocerende stellingname op deze twee punten, waardoor het debat in volle hevigheid losbarstte. In dit opzicht was er geen verschil met de andere gebeurtenissen waar een actueel politiek conflict aan ten grondslag lag. Op het eerste gezicht zijn de Plooierijen een lokale kwestie, terwijl de politieke strijd en het debat van de voorgaande gebeurtenissen een Hollandse zaak waren. Het debat ging echter om onderwerpen die ook bij de voorgaande gebeurtenissen een belangrijke rol speelden, zoals oligarchievorming van de bestuurlijke elite, centralisering van bestuurlijke macht en de positie van de burger. Dit algemene karakter van het conflict komt tot uitdrukking in een omvang aan pamfletten die niet in verhouding staat tot een lokaal conflict, wat wijst op een landelijke uitstraling, belangstelling en verspreiding. De conclusie is dat bij het onderzoek van deze vijf gebeurtenissen op voorhand geen principiële verschillen te verwachten zijn die generaliserende conclusies in de tijd onmogelijk maken.

De keuze voor de Plooierijen, een regionaal conflict, roept de vraag op of de resultaten van het onderzoek gelden voor de gehele Republiek. Het is schoolboekwijsheid dat er grote gewestelijke verschillen waren zowel op politiek als op economisch gebied⁵⁷. Deze verschillen betekenen dat men niet op voorhand ervan mag uitgaan dat de betekenis van de politieke theorie voor de burger overal dezelfde was. Onderzoekstechnisch is het niet mogelijk om op grond van de KB collectie de regionale verschillen op een representatieve wijze in beeld te brengen. Op de eerste plaats geeft de Knuttel catalogus geen duidelijke indicaties om te bepalen in hoeverre een pamflet over regionale zaken gaat. Op de tweede plaats is het door het hoge percentage anonieme pamfletten niet mogelijk via de auteur, drukker, uitgever of boekverkoper een representatief regionaal beeld te verkrijgen. Wel is duidelijk dat het onderzoek vooral betrekking heeft op de Hollandse situatie. Dat volgt al uit het feit dat van de vijf gebeurtenissen die een piek in de pamflettenproductie veroorzaakten, er vier in belangrijke mate Hollandse kwesties

⁵⁷ In Gelderland en Overijssel bijvoorbeeld had de burger, in tegenstelling tot die van Holland, politieke invloed door het College van Gemeenslieden. In Holland vormde Dordrecht een uitzondering met de colleges van 'Achten' en 'Veertigen' (Knr. 10541).

betroffen⁵⁸. Het volgt ook uit de omstandigheid dat het pamflettenaanbod (drukkers, uitgevers, boekverkopers) voornamelijk een Hollandse zaak was⁵⁹. Door de keuze voor de Plooiërijen biedt het onderzoek echter toch een regionale invalshoek, op grond waarvan het mogelijk is conclusies te trekken over de gevolgen van de regionale verschillen voor de rol en betekenis van de politieke theorie voor de burger.

De beoordeling van de representativiteit van een onderzoek houdt niet op bij het vaststellen van de representativiteit van de steekproef in termen van steekproef/populatie verhouding. Ook het op deze steekproef gebaseerde onderzoek dient op een representatieve manier zijn uitvoering en verantwoording te krijgen. Dit komt vooral tot uitdrukking in de bandbreedte van waarden per onderzoekscategorie. Omdat pamfletten een massaverschijnsel vormen lenen zij zich voor een statistische analyse van de onderzoekscategorieën en een weergave van de resultaten in frequentietabellen en grafieken waarin de bandbreedte tot uiting komt. Daarnaast visualiseert deze manier van weergave de veranderingen in de tijd. Het resultaat is een kwantitatief perspectief op de historische werkelijkheid⁶⁰.

De belangrijkste categorieën van onderzoek zijn terug te vinden in de tabellen van de bijlagen. Per pamflet zijn deze categorieën en hun inhoud opgeslagen in een database. Dit is praktisch gezien de enige manier om de resultaten van de analyse hanteerbaar te houden. Dat geldt ook voor het aggregeren van de resultaten om tot conclusies te komen. Deze aggregatie is uitgedrukt in getallen, zoals het percentage onderzochte pamfletten waarin de politieke theorie in de argumentaties voorkomt of het percentage waarin een beroep wordt gedaan op de goddelijke autoriteit⁶¹. Hoewel deze frequentietabellen tot doel hebben de bandbreedte van de onderzoekscategorieën weer te geven, moet men de gegeven percentages niet te absoluut interpreteren. Ze zijn vooral bedoeld om gewicht te geven aan de diverse categorieën van onderzoek met als doel inzichtelijk te maken wat belangrijk en wat minder belangrijk was.

⁵⁸ Zie grafiek 1.

⁵⁹ F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets*, 17, 18; P. Dijkstra, 'Ik wil dat er gelezen wordt. Boekgeschiedenis: analytische bibliografie, boekarcheologie', in: J. d. Kruijf, M. Meijer Drees, J. Salman, *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 44-55, aldaar 49; M. Koblusek, 'Nieuwsvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 60-77, aldaar 75.

⁶⁰ Men dient zich daarbij wel te realiseren dat statistieken de heterogeniteit (de complexe werkelijkheid) vervangen door de homogeniteit van de onderzoekscategorieën.

⁶¹ Zie de tabellen 3 en 6.

Tekstinterpretatie van een omvangrijke en heterogene bron

De conclusie uit het voorgaande is dat, met de nodige nuancerings, de representativiteit van het onderzoeksmateriaal op een verdedigbaar niveau ligt. De volgende stap is de keuze van de methode van tekstinterpretatie. Naast het onderzoeksmateriaal is ook die methode een facet in de representativiteit van het onderzoek. De vele invalshoeken waarmee de werkelijkheid in de pamfletten wordt benaderd, het grote aantal onderwerpen dat aan de orde komt, de wisselende inhoudelijke kwaliteit, de grote variatie in terminologie en ten slotte de grote omvang van de bron, leveren een zeer divers beeld op, dat bij de onderzoeker een lichte vertwijfeling oproept⁶². Het heterogene karakter en getalsmatige kenmerk van de bron vereist een uniforme benadering om de informatie die expliciet maar ook impliciet aanwezig is te kunnen interpreteren, te kunnen categoriseren en te kunnen generaliseren. Het gaat om de methode van tekstinterpretatie, de keuze van de verklarende context en de definitie van de onderzoekscategorieën.

Teksten laten zich op vele manieren benaderen afhankelijk van het onderwerp van onderzoek en de daarbij behorende vragen aan de tekst. In dit onderzoek gaat het om de volgende drie vragen: welke politieke theorie komt voor in een pamflet?; welke rol en betekenis heeft deze theorie in de argumentatie van het pamflet?; waarom een keuze voor juist deze politieke theorie? Het antwoord op de eerste vraag is herkenbaar aan specifieke terminologie, concepten en verwijzingen, kortom de politieke taal. Het antwoord op de tweede vraag is te vinden in de toepassing van een politieke theorie in rechtvaardigende zin (beroep op de autoriteit), in verklarende zin (over de werkelijkheid) of in normatieve zin (de gewenste werkelijkheid). De derde vraag, het waarom van de keuze voor een politieke theorie, valt alleen te beantwoorden vanuit de omstandigheden, de historische context.

Als sleutel tot de tekst is gekozen voor de intentie van de auteur die aan het schrijven van het pamflet ten grondslag lag, want vanuit de intentie is het mogelijk de specifieke betekenis te bepalen van de meerduidige denkbeelden en begrippen die in de teksten voorkomen. Deze intentie valt te distilleren uit het antwoord op twee vragen: wat zegt de auteur?; waarom zegt de auteur wat hij zegt? De 'watvraag' maakt het mogelijk om in de teksten de door elkaar lopende hoofdzaken van bijzaken te onderscheiden, en de diversiteit die de pamfletten bieden vanuit dezelfde invalshoek, dus op

⁶² Geyl verzuchtte dat het niet altijd makkelijk was om in de pamfletten door te dringen: vaak onbeholpen formulering, warhoofdig en met duistere toespelingen; dikke gotische letters en slecht papier. Zie P. Geyl, 'Democratische tendenties in 1672', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* Nieuwe Reeks, deel 13 (1950) 294-354, aldaar 296.

een uniforme manier, te onderzoeken⁶³. In het waarom schuilt de overtuigingskracht van de auteur en kan de politieke theorie zijn toepassing vinden. Als voorbeeld een fictief pamflet waarin de republikeinse staatsvorm wordt afgewezen. De auteur stelt dat een 'Republiek van nature instabiel is' (wat) want een 'bestuur van gelijken leidt tot afgunst met als gevolg twist en tweedracht waardoor de staat ten onder gaat' (waarom). In zijn argumentatie (waarom) gebruikt de auteur argumenten uit het aristotelesiaans-scholastieke politieke denken ten voordele van de gemengde en ten nadele van de republikeinse staatsvorm.

De intentie van de auteur valt alleen te begrijpen vanuit de context van zijn tijd. Gekozen is voor de tekstuele context, de context die de tekst zelf geeft en niet de context zoals door de geschiedschrijving gegeven⁶⁴. Deze keuze is gebaseerd op het uitgangspunt dat het de intentie van de auteur van een politiek pamflet is om de lezer te overtuigen van het gelijk van zijn standpunt⁶⁵. Dat kan alleen als de verklarende context in het pamflet is opgenomen. De tekstuele context is vanuit hermeneutisch oogpunt de meest zuivere benadering omdat de verklarende context geen elementen kent die de auteur niet kende, een gevaar dat wel op de loer ligt wanneer de historiografische context het uitgangspunt is.

Ten slotte zij opgemerkt dat deze manier van interpreteren, gebaseerd op de intentie van de auteur en de tekstuele context, niet als een dwingend schema voor de analyse van de pamfletten is toegepast maar als een betekenisgevende, structurerende en richtinggevende benadering is gebruikt om een sterk heterogene, pluriforme en omvangrijke bron van ongeveer 2500 bladzijden, op een uniforme en vergelijkende wijze te kunnen onderzoeken⁶⁶.

⁶³ Een uniforme benadering is een van de voorwaarden die de representativiteit van een onderzoek bepalen.

⁶⁴ Het beeld dat we nu van de zeventiende eeuw hebben zal anders zijn dan het beeld van de zeventiende-eeuwse mens. De afstand in tijd maakt samenhangen, structuren en patronen zichtbaar die voor de mens in de actuele situatie niet of nauwelijks zichtbaar waren. De verwachting is dat, gezien de uitgebreide historiografie over de zeventiende eeuw en het veelvuldig gebruik van pamfletten als bron, het contemporaine tijdsbeeld niet wezenlijk zal afwijken van het bredere historiografische beeld. Het belangrijkste verschil ligt in een verschil in perspectief: in de contemporaine beschrijving is dat de politieke zorg van de burger, in de historiografie gaat het vooral om de structurele en verklarende factoren.

⁶⁵ Dit geldt niet voor andere type pamfletten waar geen maatschappelijk of politiek probleem aan ten grondslag ligt, maar waar het gaat om het bieden van vermaak, het verdienen van geld, of het uiten van emoties.

⁶⁶ De in het voorgaande behandelde hermeneutiek (tekstuele context, intentie) is in belangrijke mate gebaseerd op de inzichten van Q. Skinner: zie Q. Skinner, 'Hermeneutics and the role of history', *New literary history* VII (1975) 209-232; Q. Skinner, 'Language and social change', in: J. H. Tully ed., *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics* (Cambridge 1988); Q.

Onderzoeksperspectief

Het politieke pamflet is een individuele politieke handeling. Wat is de bepalende factor die deze handeling initieert en verklaart? Het antwoord kan het onderzoeksperspectief bieden om de heterogene bron van pamfletten op een uniforme manier te benaderen en om samenhangen in kaart te brengen die de rol en betekenis van de politieke theorie duidelijk maken. In het politieke pamflet neemt de auteur stelling in kwesties die betrekking hebben op de politieke ordening en het bestuur van de samenleving waarvan hij deel uitmaakt. In deze stellingname, meestal in de vorm van een rationele rechtvaardiging van een standpunt, kan de rol en betekenis van de politieke theorie tot uiting komen. Hierbij is als uitgangspunt gekozen dat deze stellingname voortvloeit uit het belang dat de burger bij de samenleving heeft en de mate waarin de politieke ordening en het politieke bestuur met deze belangen rekening houdt. Dit belang bij de samenleving noem ik het maatschappelijk belang, de factor die bepalend is voor het politiek handelen. De confrontatie tussen dit maatschappelijk belang en het handelen van de overheid dwingt de burger tot politieke stellingname⁶⁷. Op grond van deze overwegingen is als onderzoeksperspectief gekozen voor de samenhang tussen het maatschappelijk belang van de burger, het overheidsoptreden en de reactie van de burger daarop in de bescherming van zijn maatschappelijk belang.

Het maatschappelijk belang drukt de betekenis uit die de samenleving voor de burger heeft; het gaat om de maatschappelijke waarden die de samenleving de burger biedt en die voor hem deelname aan de samenleving de moeite waard maken⁶⁸. Dit belang bepaalt de betrokkenheid bij de samenleving, het maakt de burger tot aandeelhouder van de samenleving. Bij het maatschappelijk belang gaat het om zowel immateriële als materiële waarden. De materiële waarden betreffen natuurlijk in eerste instantie de middelen van bestaan die de samenleving biedt en de infrastructurele voorwaarden daartoe zoals wegen, bruggen, markten en muntslag. Bij de immateriële waarden gaat het om een hiërarchie van waarden met als basiswaar-

Skinner, 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and Theory* 8 (1969) 3-53; Q. Skinner, 'Motives, Intentions and the Interpretation of Texts', *New Literary History* 3 (1972) 393-408; Q. Skinner, 'Social meaning' and the explanation of social action', in: J. H. Tully ed., *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics* (Cambridge 1988); Q. Skinner, 'Some problems in the analysis of political thought and action', *Political Theory* 2 (1974) 277-303.

⁶⁷ De begrippen samenleving en maatschappij worden als synoniemen beschouwd.

⁶⁸ Belang drukt een band uit tussen het individu en de samenleving, die wordt bepaald door de waarden die de samenleving het individu biedt en die bepalend zijn voor zijn voorspoed en welzijn. Waarde drukt een individuele waardering uit van materiële en immateriële zaken. De waarde van goed openbaar vervoer zal per individu verschillen, en daarmee ook het belang dat hij bij deze overheidsdienst heeft.

den veiligheid, rechtvaardigheid en vrijheid, met daarboven de mogelijkheden tot zelfontplooiing en het verkrijgen van erkenning en status⁶⁹. Het maatschappelijk belang is een bepalende factor in de verhouding van de burger tot de samenleving en haar politieke ordening in de vorm van de staat⁷⁰. Uiteindelijk bepaalt dit belang de mate waarin de burger de samenleving en haar ordening accepteert en als legitiem beschouwt. De behartiging van zijn maatschappelijk belang in de confrontatie met de veranderende omstandigheden kan in het publieke domein vele vormen aannemen. In de zeventiende eeuw betekende dit deelname aan het publieke debat, het schrijven van pamfletten, het indienen van petitie's en rekestes, en in het uiterste geval in burgerlijke ongehoorzaamheid in de vorm van onlusten en oproer.

Begrenzing van het onderzoek

Het onderwerp vraagt om behandeling in een breed contextueel kader, wat tot keuzes dwingt die de volledigheid en diepgang bepalen waarmee die verklarende context aan de orde komt. Belangrijke onderwerpen zijn de traditie van de politieke theorie, de politieke omstandigheden die tot het pamflet hebben geleid, het publieke debat waarvan de pamfletten een weerspiegeling vormen, de wereld van het pamflet, de leescultuur, het verschijnsel burger in de context van de stedelijke ontwikkeling, de positie van de burger in het politieke systeem, de regionale verschillen die hierbij optraden, de rol van de religie, de verhouding staat en kerk, de opkomst en receptie van het verlichte denken en ten slotte het internationale perspectief.

Over veel van deze onderwerpen bestaat een rijke literatuur waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt. De noodzaak om selectief te werk te gaan doet me beseffen dat ik deze literatuur geen volledig recht heb kunnen doen. Bij de gemaakte keuzes is het uitgangspunt geweest dat de inhoud van de pamfletten leidend was voor de diepgang waarmee de contextonderwerpen aan de orde moesten komen, er is dus niet naar volledigheid gestreefd. Deze

⁶⁹ Waarden zijn in deze context gekoppeld aan behoeften. Bekende schema's van menselijke behoeften zijn die van Abraham Maslow, Henry Murray en Erik Erikson.

⁷⁰ Het begrip maatschappelijk belang moet niet worden verward met het begrip maatschappelijk kapitaal. Het begrip maatschappelijk kapitaal van de filosoof en socioloog Pierre Bourdieu (1930-2002), betreft het bezit (kapitaal) aan kwaliteiten van het individu om in de samenleving invloed en macht te kunnen uitoefenen. Deze kwaliteiten categoriseert Bourdieu in economisch kapitaal, cultureel kapitaal zoals kennis, sociaal kapitaal zoals sociale netwerken, en linguïstisch kapitaal zoals de beheersing van de taal van de dominante cultuur. Het wezenlijk verschil met het maatschappelijk belang is, dat het bij het maatschappelijk kapitaal gaat om de eigenschappen (bezit) van het individu en bij het maatschappelijk belang om de waarden die de samenleving het individu biedt. In zekere zin vormen beide begrippen een spiegelbeeld.

22 Inleiding

selectieve benadering komt vooral tot uiting op de onderwerpen traditie van de politieke theorie, de regionale dimensie van het onderzoek en het internationale perspectief.

De traditie van de politieke theorie vormt een omvangrijk en complex onderwerp. De wens om de tijdsduur van het onderzoek binnen aanvaardbare grenzen te houden, heeft tot het besluit geleid alleen de dominante politieke theorie die in de pamfletten voorkomt met een redelijke diepgang te behandelen. De minder voorkomende politieke theorieën komen in beperkte zin aan de orde met een verwijzing naar de secundaire literatuur.

De Republiek kende grote regionale verschillen die ook van invloed zijn geweest op de positie van de burger binnen het politieke systeem. Eerder is aangegeven dat de KB collectie onvoldoende informatie bevat om regionale verschillen op een voldoende representatieve manier te onderzoeken. Wel is de conclusie gerechtvaardigd dat de onderzochte pamfletten die betrekking hebben op de eerste vier debatten vooral het gewest Holland betroffen en in een paar gevallen de gewesten Utrecht, Zeeland en Friesland. Door de keuze van de Plooiërijen als vijfde debat biedt het onderzoek toch een regionale invalshoek.

Het internationale perspectief van het onderwerp komt slechts in beperkte mate aan de orde door een vergelijking van de politiektheoretische rechtvaardiging van het stedelijk republicanisme in de Republiek met die van het stedelijk republicanisme van de Italiaanse stadstaten en de steden van het Duitse rijk.

Indeling van het boek

Deel 1, *De burger en zijn beeld van de tijd*, is een inleidend deel dat achtergrond en context biedt voor de delen 2 en 3, waarin onderwerp en vraagstelling van het onderzoek aan de orde komen. Hoofdstuk 1, *'Burgers en ingezetenen'*, gaat over de hoofdpersoon van het boek, de burger. Wie was de burger tot wie het politieke pamflet zich richtte en tot welk segment van de bevolking behoorde hij? Eerder is beargumenteerd dat we de politieke denkwereld die uit de pamfletten spreekt gelijk mogen stellen aan de politieke denkwereld van deze burger.

Deze burger werd geconfronteerd met omstandigheden die gevolgen hadden voor zijn belangen en die hem motiveerden tot politieke meningsvorming en politiek handelen ter verdediging van deze belangen. Wat waren die omstandigheden? Dit is het onderwerp van hoofdstuk 2, *Vijf politieke debatten*. Het hoofdstuk beschrijft op grond van de informatie uit de pamfletten – het perspectief van de burger – de vijf historische gebeurtenissen

die de aanleiding vormden voor het publiceren van de politieke pamfletten⁷¹. Deze achtergrond plaatst de politieke argumentaties in de pamfletten en de daarin voorkomende politieke theorie in een betekenis gevend historisch perspectief.

De reactie van de burger op de omstandigheden uitte zich in het publieke debat waarin het pamflet het belangrijkste communicatiemedium vormde. In dit debat werden de politieke standpunten verkondigd en door politieke argumentaties gerechtvaardigd. Wat waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw de eigenschappen en de aard van het publieke debat? Hoofdstuk 3, *Het publieke debat*, behandelt deze vraag aan de hand van de informatie die de pamfletten hierover geven. De volgende aspecten komen aan de orde: de vrijheid van meningsuiting, de toegankelijkheid van het debat, de kwaliteit en beschikbaarheid van informatie en ten slotte de mate van institutionalisering van het debat. Deze aspecten bepalen samen het gewicht van de maatschappelijke relevantie van het publieke debat en de daarin gevormde publieke opinie, en bepalen daarmee tevens het gewicht van de betekenis van de politieke theorie in het proces dat de politieke werkelijkheid gestalte gaf.

Deel 2, *Maatschappelijke belang, bedreiging en verweer*, onderzoekt hoe de burger zijn maatschappelijk belang verdedigde in de confrontatie met de overheid en welke rol en betekenis de politieke theorie daarin vervulde. Dit deel beantwoordt de eerste vraag uit de centrale vraagstelling: hoe rechtvaardigde de welvarende burger zijn politieke uitsluiting? Hoofdstuk 4, *Het maatschappelijk belang*, behandelt de belangrijkste onderwerpen van het maatschappelijke belang zoals deze in hoofdstuk 2 tot uiting zijn gekomen. Hoofdstuk 5, *Bedreiging van het maatschappelijk belang*, beschrijft hoe de overheid met deze belangen omging en hoe de burger zijn belangen verdedigde. Hoofdstuk 6, *De politieke theorie in het verweer van de burger*, onderzoekt welke politieke theorieën voorkomen in de argumentaties waarmee de burger zijn belangen verdedigde en rechtvaardigde. Daarnaast beschrijft dit hoofdstuk de kenmerken en de aard van de belangrijkste politieke theorie die in de argumentaties voorkwam, de aloude-constitutie denkwijze. Hoofdstuk 7, *De aloude-constitutie denkwijze en politiek machtsmisbruik*, gaat in op de vraag in hoeverre deze denkwijze een antwoord vormde op de politieke problemen waarmee de burger zich zag geconfronteerd.

Deel 3, *Het verlichte denken en de traditie*, beschrijft op grond van de pamfletten de diffusie van de nieuwe denkbeelden over God, de wereld en de mens die in de tweede helft van de zeventiende eeuw opgang begonnen

⁷¹ Hierbij wordt ook verwezen naar de literatuur over deze gebeurtenissen.

24 Inleiding

te maken. Werden deze denkbeelden in de denkwereld van de burger opgenomen en wat voor oplossingen bood dit voor de maatschappelijke en politieke problemen waarmee hij werd geconfronteerd? Dit deel beantwoordt de tweede vraag uit de centrale vraagstelling: hoe reageerde de burger op de politieke concepten van het verlichte denken waarin politieke participatie besloten lag? Hoofdstuk 8, *De veranderingen in het Godsbeeld, het mensbeeld en de methode van waarheidsvinding*, beschrijft de opkomst van het verlichte denken langs drie invalshoeken: het Godsbeeld, het mensbeeld en de methode van waarheidsvinding. Hoofdstuk 9, *De politieke concepten van het verlichte denken en de aloude-constitutie denkwijze*, is een afsluitend hoofdstuk dat op grond van sociaal-economische, politieke en culturele factoren een verklaring geeft voor de keuze die de burger maakte tussen de aloude-constitutie denkwijze en de politieke concepten van het verlichte denken.

In de *Slotbeschouwing en samenvatting* komen al deze onderwerpen en invalshoeken nog eens op een meer integrale manier aan de orde.



De burger en zijn beeld van de tijd

De drie hoofdstukken van dit deel vormen een introductie op de delen 2 en 3 waarin onderwerp en vraagstelling van het onderzoek aan de orde komen.

Hoofdstuk 1: 'Burgers en ingezetenen'

De pamfletauteur zal een bepaalde lezersgroep voor ogen hebben gehad, de doelgroep van zijn pamflet, met de intentie deze te overtuigen van het gelijk van zijn politieke standpunten. Hiertoe moest hij zich uitdrukken in de (politieke) taal van zijn doelgroep, anders werd hij niet begrepen⁷². Dit betekent dat men de politieke denkwereld die uit de pamfletten spreekt met daarin de rol en betekenis van de politieke theorie, in belangrijke mate mag gelijkstellen aan de politieke denkwereld van de doelgroep van het pamflet. De conclusies van het onderzoek gelden dus voor deze doelgroep. Om deze conclusies een meer concrete betekenis te geven is het noodzakelijk om de doelgroep in verband te brengen met de sociaal-economische en culturele stratificatie van de Republiek.

De sociaal-economische en culturele kenmerken van de doelgroep zijn tot zekere hoogte af te leiden uit de inhoud van de pamfletten, want in veel pamfletten richt de auteur zich rechtstreeks tot zijn doelgroep. De vraag die vervolgens om een antwoord vraagt is in hoeverre deze doelgroep (de geïntendeerde lezer) overeen komt met de koper en lezer van het pamflet (de feitelijke lezer). Nu mag men aannemen dat de pamfletauteur zijn markt kende, zodat beide groepen in belangrijke mate samenvielen, maar zeker is dit niet. Enige zekerheid op dit punt is nodig omdat het anders niet mogelijk is de politieke denkwereld uit de pamfletten in verband te brengen met een concreet bevolkingssegment. Wanneer als voorbeeld de pamfletauteurs zich richtten tot een breed publiek en de koper en lezer alleen een kleine elite betreffen, dan is het onjuist om te stellen dat de politieke denkwereld uit de pamfletten en de rol en betekenis van de politieke theorie daarin, gelden voor dit brede publiek.

Er is nauwelijks informatie bekend over de kopers en lezers van het pamflet, laat staan over die van het politieke pamflet. Alleen langs een omweg is hier enig zicht op te krijgen. Als eerste stap zal de doelgroep die de pamflet-

⁷² Zie ook de Inleiding.

26 De burger en zijn beeld van de tijd

auteur voor ogen had worden beschreven, gebaseerd op de inhoud van de pamfletten. In een tweede stap zal op grond van spaarzame gegevens uit de literatuur, onderzoek uit de achttiende eeuw en een rekenkundige benadering van het kopers en lezerspubliek, een schatting worden gedaan over de potentiële omvang van dit publiek en het bevolkingssegment waartoe zij behoorden. Vervolgens zal worden ingegaan op de begripsverandering van het begrip burger zoals zich dat in de pamfletten aftekent, gespiegeld aan de literatuur over dit onderwerp. Ten slotte zal het voorgaande worden gecombineerd om conclusies te kunnen trekken in hoeverre doelgroep en koper samenvielen en tot welk segment van de bevolking zij behoorden.

De doelgroep van het pamflet

Uit de inhoud van de onderzochte pamfletten (n=119) valt op te maken dat het politieke pamflet geschreven is vanuit het perspectief van een bevolkingsgroep tussen enerzijds de bestuurlijke elite van regenten en anderzijds het volk bestaande uit arbeiders, losarbeiders en bedeeden. Dit perspectief blijkt uit de geventileerde opvattingen over de bestuurlijke elite bij de verdediging van de rechten van deze bevolkingsgroep, en uit de houding tot het volk dat als een bedreiging werd gezien voor de stabiliteit van de samenleving⁷³. De termen 'burger' en 'ingesetene', en de collectieve termen 'burgerij', 'burgers en goede ingezetenen' en 'gemeene burgers' zijn veelgebruikte termen om deze doelgroep van het pamflet aan te duiden. Vaak gaat dat gepaard met kwalificaties als 'eerlycke, vroomste, rechtschapen, rechtgeaerde burgers, patriot'. Deze termen, waarvan 'burger' het meest voorkomt, zijn in de pamfletten meestal niet eenduidig gedefinieerd en komen in eenzelfde pamflet afhankelijk van de context door elkaar voor; de tijdgenoot zal echter hebben begrepen wie werd bedoeld.

Bekijkt men het gebruik in de pamfletten van de begrippen burger, ingezetene en volk met hun varianten in de tekstuele context, dan is het mogelijk om met het nodige voorbehoud voor de doelgroep van het politieke pamflet ruwweg drie begripscategorieën te onderscheiden. Dit voorbehoud is nodig omdat uit de tekstuele context de betekenis van deze begrippen niet altijd eenduidig is te bepalen. In een eerste, zeer kleine categorie van pamfletten, is de doelgroep expliciet gedefinieerd als de burger in de oorspronkelijke betekenis van de stedeling in het bezit van burgerrechten. Het geringe aantal pamfletten in deze categorie is een eerste aanwijzing dat in het publieke debat de burgers met burgerrecht niet meer een belangrijke politieke rol werd toegekend, want de pamfletauteur zal zich in het algemeen hebben

⁷³ Deel 2 gaat hier dieper op in.

gericht tot de bevolkingsgroep die er toe deed en die de auteur in het publieke domein een belangrijke rol toedichtte. Ook de context waarbinnen het oorspronkelijke begrip burger voorkomt wijst hier op. Het gaat daarbij nauwelijks om een beroep op het burgerrecht met als doel een directe belangenbehartiging van de burgers met burgerrecht. Centraal staan daarentegen connotaties die met het burgerrecht samenhangen. Het ging dan vooral om het belang van privileges en andere historische rechten voor de stedelijke samenleving, om de invloed van de burger op de magistraatsbenoeming en om de plicht van eenieder tot gehoorzaamheid aan de overheid⁷⁴.

Een tweede begripscategorie adresseert de gehele bevolking, aangeduid met termen als ‘inwoonderen’, ‘inboorlingen’, ‘volck’, ‘gemeyn’, ‘onderdaan’. Deze betekenis komt hoofdzakelijk voor in teksten die een rechtvaardiging geven van het recht van ieder ‘volck’ op zelfbestuur. Hierin spelen concepten als volkssoevereiniteit, contract en individuele gelijkheid en vrijheid een rol. Het concept volkssoevereiniteit vindt zijn uitdrukking in noties als ‘lands en ‘s volckswetten’, ‘vrye volcke’, ‘vry gevochten Hollanders’, ‘volcke rechten’, ‘vry-gebooren Hollanders’, ‘oude Batavieren’, ‘gerechtigheyt des volcx’⁷⁵. In het concept contract gaat het om de verhouding tussen de bevolking en de overheid⁷⁶. Het individuele vrijheids- en gelijkheidsconcept komt tot uitdrukking in noties als de vrije geboorte, de persoonlijke plicht tot het vaderland om zich politiek uit te spreken, de toegankelijkheid tot het politieke ambt voor iedereen op grond van verdienste en ten slotte politieke gelijkheid gemotiveerd op grond van de bijdrage die iedereen levert in de door de overheid opgelegde lasten⁷⁷. Het is echter de vraag of het politieke gelijkheidsbeginsel dat uit het voorgaande spreekt ook daadwerkelijk bedoeld was voor iedereen, dus inclusief de laagste sociale klassen. De betreffende pamfletten geven meer de indruk dat het om een natuurrechtelijke basis ging voor de rechtvaardiging van burgerlijk verzet bij falen van de politieke elite en voor een rechtvaardiging van politieke invloed op de verkiezing van bestuurders en hun beleid. In de Delen 2 en 3 komt deze begripsverandering opnieuw aan de orde in het kader van de verhouding burger en overheid, en de opkomst van het verlichte denken.

In de derde, verreweg de grootste categorie komt het begrip burger in zijn oorspronkelijke betekenis van de burger in het bezit van het burgerrecht

⁷⁴ Knr. 10214, 1, 6, 10564, 2, 4-6; 13496, 31; 13533, 26-29, 14832, 2, 8..

⁷⁵ Pamfletten waar dit in meer of mindere mate uit blijkt: Knr. 6839, 9, 12, 22; 6842, 12, 38; 10300, 9; 10309, 2; 14995, 3.

⁷⁶ Knr. 10264, 5; 10300, 9; 10309, 2, 4, 5; 10598, 18; 13468, 1.

⁷⁷ Knr. 8654, 7; 8655a, Voorreeden, 112; 8658b, 48-52; 9583, 32; 10598, 2; 13484, 27; 15023, 3, 4.

28 De burger en zijn beeld van de tijd

nog nauwelijks voor. De pamfletten in deze categorie richten zich tot de gehele bevolkingsgroep tussen de regenten en het volk⁷⁸. De afgenomen betekenis van het traditionele burgerbegrip komt het duidelijkst tot uiting in de pamfletten die 'burgers en goede ingezetenen' als een eenheid adresseren, waarbij het aannemelijk is dat 'burgers' op de burgers met burgerrecht slaat en 'goede ingezetenen' op zijn sociaaleconomische gelijken. Deze gelijkschakeling valt af te lezen uit teksten waarin deze groep wordt geassocieerd met het fundament van stad en staat, met de term patriot als degene die zich inzet voor het vaderland en met degenen die de lasten van de staat opbrengen. Er spreekt de betekenis uit van de stedeling die zich betrokken voelde bij de stedelijke samenleving, zich daarvoor verantwoordelijk toonde en als consequentie zijn bijdrage leverde aan het stedelijke welzijn⁷⁹. De pamfletten geven geen helder beeld wat deze bijdrage inhield, waarschijnlijk was dit niet nodig want iedereen zal geweten hebben waar het om ging. De spaarzame gegevens wijzen op een economische bijdrage, gehoorzaamheid aan de overheid, het delen in de financiële lasten en in een aantal pamfletten de burgerplicht zich een politieke mening te vormen en die uit te dragen. Men zou kunnen stellen dat de pamfletschrijver deze middenklasse tussen regenten en volk als het politieke lichaam van de Republiek bij uitstek beschouwde, waar dat oorspronkelijk alleen de burgers met burgerrecht betrof.

Naar onder toe is deze middenklasse afgebakend van het 'gewone' volk, meestal aangeduid met 'gemeen', 'schamele luyden', 'volck', 'gemeene volck', en 'grauw'. De pamfletten laten een scherpe sociaal-economische en culturele scheidslijn zien die, zoals in hoofdstuk 2 zal blijken, in de loop van de tijd vervaagt: een geleidelijke verschuiving in de beeldvorming over het volk van vijand naar medebewoner⁸⁰. Dat laatste komt vooral tijdens de Plooiërijen tot uitdrukking.

Naar boven toe ligt de begrenzing bij de bestuurlijke elite, meestal aangeduid met 'regenten, magistraten, politieken, Heeren, wettige opperheeren, vad'ren'. Het bestuur zelf werd aangeduid met de termen 'overheydt, souveraine gesag, regeeringh, publique autoriteit, gouvernement, staet, hooge machten, politycke regeeringh'. Voor deze middenklasse vormden de regenten de 'besten' uit hun midden door wie zij zich op bestuurlijk niveau vertegenwoordigd zagen. In deze visie was er geen scheidslijn met de bestuurlijke elite. In werkelijkheid was er door oligarchievorming wel degelijk een

⁷⁸ Het betreft het grootste deel van alle onderzochte pamfletten (n=119) met uitzondering van het geringe aantal pamfletten uit de begripscategorie 1 en 2.

⁷⁹ Knr. 6829, 10 vertaalt dit in de plicht tot gehoorzaamheid aan het stadsbestuur als de logische consequentie van de keuze van een burger om deel uit te maken van de stedelijke samenleving.

⁸⁰ In hoofdstuk 8 komt dit nader aan de orde met verwijzing naar de pamfletten waaruit dit blijkt.

scheidslijn, die in de loop van de tijd steeds scherper werd en waartegen steeds meer verzet ontstond⁸¹.

Uit deze stratificatie mag men niet de conclusie trekken dat deze door de pamfletten beschreven middenklasse een homogene groep vormde. Zoals in hoofdstuk 2 zal blijken waren er scherpe scheidslijnen op het punt van religie en godsdienst met als uitersten de orthodox gereformeerden en de vrijzinnigen, en op het politieke vlak de controverse over de beste staatsvorm, de republikeinse of de gemengde staatsvorm. Daarnaast zal de politieke interesse en daarbinnen de rol van de politieke theorie niet voor iedereen dezelfde zijn geweest, want bepaald door vorming, maatschappelijke positie en betrokkenheid bij de samenleving.

Wat waren de kenmerken van deze middenklasse? De pamfletten laten een zelfbewuste burgerlijke middenklasse zien, tot uiting komend in het zelfbeeld van de burger als hoeksteen van de samenleving en het beeld van de Republiek als een burgerlijke samenleving, beschreven als een uniek land in termen van ‘Godts volck, pronck-cieraet, parel van gansch Europa, aengeenamste plaetse van gants Europa, bequaemste Lant ter Werelt, verwonderinge van Europa’⁸². Er komt een zelfbeeld naar voren uitgedrukt in termen als vrijheidslievend, arbeidzaam, spaarzaam, geciviliseerd, sociaal, godvruchtig, eerlijk, netheid, bereisd, en gastvrij⁸³. De auteur van het *Legerpraetje* brengt dit burgerlijk zelfbewustzijn kernachtig onder woorden met het volgende rijm⁸⁴:

*Een en twee hebben niets (arbeiders en armen),
Vijf en zes geven niets (predikanten en adel),
Drie en vier moeten geven (de burgerij),
daar een, twee, vijf en zes van leven.*

Welk beeld geven de pamfletten van de verdere stratificatie van de bevolking? Er zijn maar weinig pamfletten die daar concreet in zijn⁸⁵. Als voorbeeld *Het waere Interest*, dat vier ‘Classen’ onderscheidt. Ten eerste de grote groep van het ‘zeevolk’, ‘rouwe gasten’ doch zeer vakbekwaam. Zij vormen een vrijgevochten volk. Een tweede groep bestaat uit ‘Werckluyden of

⁸¹ Dit is het onderwerp van hoofdstuk 5.

⁸² Knr. 8655, 2; 8806, 10; 10224, 3; 10615, 3; 13496, 16; 13517, 2, 9.

⁸³ Knr. 13473, 8; 13517, 15 – 27, 27.

⁸⁴ Knr. 10603, 17. *Legerpraetje, tusschen ses persoonen, Jaep Soet, Klaes Swaerhooft en Jan Goet-Hart synde drie Boeren; met Keesje Maet en Broer Jochem varende Luyden, met een Bode over den tostant van ons ruyters en soldaten.*

⁸⁵ Knr. 6758, 1; 10603, 17, 18; 13517, 17-24.

30 De burger en zijn beeld van de tijd

Luyden van Ambachten' en boeren. Het zijn 'grovaerts in haer ommegangh', zij zijn ongezeggenlijk en willen niet 'straf' worden aangesproken, het enige dat daarbij helpt is 'wijn, bier, brandewijn'. Zij 'morren als men haer ongelyck doet', maar zijn ook 'oprecht en equitabel'. Ze zijn spaarzaam en leven daarom 'soberlyck'. Helaas gaan hun goede eigenschappen verloren door de invloed van immigranten, vooral Frans en. Bij de derde groep gaat het om 'Koopluyden, Burgers en Renteniens'. Zij zijn meer 'geciviliseert, sociabel, eerlijck, en zeer mededogend'. Verder zijn ze bereid en gastvrij. De laatste en kleinste groep bestaat uit de 'Adel'. Een aantal is zeer vermogend, zij leven van commercie, 'wapenen' en 'ampten'. Het zijn goed opgevoede en opgeleide personen, echter zonder de 'aer van grootsheyt' van de adel in andere landen⁸⁶. Als tweede voorbeeld het pamflet *De Na-Ween* waarin de auteur stelt dat de vrede van 1648 niet de 'Gulden Eeuwe' door 'vrye Negotie' heeft gebracht waarop iedereen hoopte: dat geldt van 'Arbeyders tot Ambachtslieden', van 'Ambachtslieden' tot 'Winckeliers', van 'Winckeliers' tot 'Kooplieden' van 'Kooplieden' tot 'Heeren', van 'Heeren' tot 'Edellieden', van 'Edellieden' tot 'Princen', van 'Princen' tot 'Coningen en Monarch'⁸⁷. Ook het pamfletgenre samenspraak geeft weinig informatie. Wanneer de deelnemers een nadere beschrijving krijgen is dat meestal het gewest of de stad waar zij wonen, een klein aantal pamfletten geeft het beroep: boekverkoper, koopman, zeeman, boer en bode.

Het voorgaande leidt tot de conclusie, dat in het politieke debat tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw nog nauwelijks een onderscheid werd gemaakt tussen burgers met burgerrecht en zijn sociaal-economische gelijken zonder burgerrecht, beide werden als één groep geadresseerd. Wat hen verenigde was een gezamenlijk ervaren stedelijk belang. Hierin is een begripsverandering zichtbaar waarin de oorspronkelijke betekenis van de burger als drager van burgerrechten is getransformeerd in de betekenis van burger als degene die een bijdrage levert aan de stedelijke samenleving. De oorspronkelijke politieke en sociaal-economische dimensie van het burgerschap was daarmee overgegaan op een bredere middenklasse, die men zou kunnen benoemen met de term burgerlijke middenklasse. Alleen de juridische dimensie bleef de burgers met burgerrecht onderscheiden van de ove-

⁸⁶ Knr. 13517, 17-24. *Het waere Interest vande Verenigde Provintien en bysonderlijck dat van Hollandt, tegen haer vals Interest vanden tegenwoordige tijdt gesteldt.*

⁸⁷ Knr. 6758, 1. *De Na-Ween van de Vrede ofte Ontdeckinge vande kommerlijcke ghelentheydt onses lieven Vaderlands. Tot waerschouwinghe van alle sorgloose Menschen, op dat sy niet, na het exempel van andere Rijcken, subtelijck, van 't Ongeluck overvallen wierden. Met de Remedien daer teghen, om van alle soorten van Menschen, Politijcke, Geestelijcke, en Particuliere Ingesetenen in 't werck ghestelt te worden.*

rige leden van deze burgerlijke middenklasse. Deze begripsverandering kwam er op neer dat ieder die niet tot het gewone volk behoorde tot de burgerlijke middenklasse werd gerekend.

Koper en lezer van het pamflet

In het voorgaande is aangetoond dat het politieke pamflet zich richtte tot een burgerlijke middenklasse, de bevolkingsgroep tussen de regenten en het volk. Ook is betoogd dat de politieke denkwereld die uit de pamfletten spreekt gelijkgesteld mag worden aan het politieke denken van de burgerlijke middenklasse waarop de auteur zich richtte (de geïntendeerde lezers). Komt dit beeld van de auteur overeen met de werkelijkheid, met andere woorden behoorden de kopers en lezers van het pamflet (de feitelijke lezers) tot deze middenklasse? Pas als dit het geval is mag men de politieke denkwereld die uit de pamfletten spreekt gelijk stellen aan de politieke denkwereld van delen van de burgerlijke middenklasse uit de zeventiende-eeuwse Republiek.

Historische feiten over de koper en de lezer van het pamflet ontbreken voor de tweede helft van de zeventiende eeuw, laat staan over de groep die door informatieoverdracht en informatietransformatie, beide meestal langs mondelinge weg, kennis nam van het politieke pamflet. Toch zijn er een aantal aanwijzingen waaruit men kan opmaken dat kopers en lezers van het politieke pamflet deel uitmaakten van dezelfde burgerlijke middenklasse die de doelgroep vormde van de pamfletauteurs. Een eerste aanwijzing komt uit de literatuur. Hoewel over dit onderwerp zeer weinig bekend is, wijzen de uitspraken die er zijn erop dat het kopen en lezen van een pamflet de zaak was van vooral een stedelijke middenklasse⁸⁸. Gezien de moeilijkheidsgraad lijkt dat zeker te hebben gegolden voor het politieke pamflet.

Een tweede aanwijzing komt uit het onderzoek verricht naar de kopers van lectuur (boeken, tijdschriften) in boekhandels in de achttiende eeuw⁸⁹. Dit onderzoek concludeert dat de koper van lectuur in het algemeen tot de gegoede burgerij behoorde, met als zwaartepunt van de verkoop de Hollandse steden. Vijf tot zeven procent van de gezinnen in de Republiek nam door lidmaatschap van een genootschap of door het kopen van lectuur deel aan wat wordt genoemd een nationale communicatie gemeenschap, het debatterende deel van de bevolking⁹⁰. Wanneer men er van uitgaat dat de gegoede

⁸⁸ G. de Bruin, 'Political pamphleteering and public opinion in the age of De Witt (1653-1672)', in: F. Deen, *Pamphlets and politics*, aldaar 64; F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 11.

⁸⁹ J.J. Kloek, W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

⁹⁰ *Ibidem*, 131, 132.

32 De burger en zijn beeld van de tijd

burgers ongeveer 10% van de totale bevolking uitmaakten⁹¹, dan betekent dit dat 50% tot 70% van de gezinnen van de gegoede burgers tot de kopers en lezers van lectuur mogen worden gerekend. Daar welvaart en vorming in de zeventiende eeuw niet significant afweken van de achttiende eeuw, is met de nodige slagen om de arm de conclusie gerechtvaardigd dat deze percentages ook indicatief zijn voor de zeventiende eeuw. Gezien de prijs en de inhoud van het pamflet is het zelfs waarschijnlijk dat pamfletten ook gekocht zullen zijn geweest door het burgerlijk segment onder de gegoede burgerij.

Een derde aanwijzing geeft de prijs van het pamflet die tussen 2 en 13 stuivers lag⁹². Met een gemiddelde omvang van achttien bladzijden, zal de prijs van het politieke pamflet aan de bovenkant van dit prijsniveau hebben gelegen. Wanneer men dit relateert aan het dagloon van een geschoolde arbeider van 18-20 stuivers⁹³, zijn harde strijd om het bestaan en de inhoudelijke complexiteit van de politieke pamfletten, dan is de conclusie dat de directe doelgroep voor de verkoop vooral uit de burgerij heeft bestaan.

Een vierde aanwijzing kan men verkrijgen door een verband te leggen tussen demografische gegevens en gegevens uit de literatuur over pamfletoplagen, de verhouding tussen kopers en lezers, het gemiddelde aantal pamfletten per koper en de verhouding schrift en mondelinge cultuur (Bijlage D). Het variëren van deze parameters in het rekenmodel geeft een grove indicatie over de bandbreedte van het aantal kopers, lezers en degenen die kennis konden nemen van het pamflet⁹⁴. Wanneer men vervolgens deze bandbreedte in relatie brengt met de sociaal-economische stratificatie van de Republiek, dan zijn globale conclusies mogelijk over de bevolkingsgroep waartoe de kopers en lezers van het politieke pamflet hebben moeten behoren. Het rekenmodel is gebaseerd op het aantal pamfletten dat verscheen in reactie op het verschijnen van *Interest* van Pieter de la Court. Gezien de onnauwkeurigheid van de aannamen in het rekenmodel, vooral het gemiddelde aantal pamfletten per koper, geven de uitkomsten alleen maar een richting aan. Dit is de reden om de uitkomsten niet cijfermatig uit te drukken, zodat zij geen eigen leven kunnen gaan leiden. Wel is de conclusie hieruit aannemelijk dat het kopen van een politiek pamflet niet beperkt bleef tot de gegoede burgerij⁹⁵.

⁹¹ Prak, M., *Gouden eeuw*, 155.

⁹² Harline, C.E., *Pamphlets*, 63; M. Keblusek, 'Nieuwsvoorziening', 65; Meijer Drees, M., M. Stronks, *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002) 101.

⁹³ Meijer Drees, *Wat wonders*, 101; J. Salman, *Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden 1500-1700* (Zwolle 1997) 41.

⁹⁴ Een 'wat-als' benadering.

⁹⁵ Deze conclusie is gebaseerd op de derde kolom van het rekenmodel die betrekking heeft op Holland als het gewest waar de meeste pamfletten werden geproduceerd en gekocht.

De vijfde en belangrijkste aanwijzing berust op rationele overwegingen. Bijna elke pamfletauteur richtte zich, zoals is gebleken, tot een burgerlijke middenklasse. Nu is het goed voorstelbaar dat een aantal auteurs een beeld van de koper en lezer van zijn pamflet heeft gehad dat niet overeen kwam met de werkelijkheid van kopers en lezers. Het is echter niet goed voorstelbaar dat dit voor alle auteurs zal hebben gegolden.

Wanneer met het beeld uit de pamfletten combineert met de gegevens uit de literatuur, dan levert dat de volgende sociale stratificatie van de burgerij op⁹⁶. Deze bestond uit een hogere burgerij van grote kooplui, industriëlen, renteniers, hoge ambtsdragers. Een gegoede middenstand die zich bezighield met handel en nijverheid, naast beroepen als leraar, predikant, jurist, notaris, artsen, makelaars. En ten slotte een kleine middenstand van winkeliers, ambachtslieden, klerken, vissers, reders en schippers. De pamfletten geven weinig inzicht in de kwantitatieve aspecten van deze stratificatie. Een aantal pamfletten geven de indruk dat het volk minstens de helft van de stedelijke bevolking uitmaakte⁹⁷. Cijfers uit de literatuur zijn eveneens spaarzaam. Globaal geeft dat het volgende beeld. De totale bevolking van de Republiek bedroeg in 1650 ongeveer 1,9 miljoen mensen, waarvan ongeveer 150.000 in Amsterdam⁹⁸. Tussen 1525 en 1795 leefde 27 tot 37 procent van de bevolking in de Republiek in steden (plaatsen met meer dan 2500 inwoners); in Holland lagen deze percentages hoger, 44 procent in 1525 en 61 procent in 1795⁹⁹. De regentenelite maakte ongeveer 0,1 procent van de bevolking uit¹⁰⁰, de hogere burgerij ongeveer 10 procent, de overige burgerij ongeveer 25 procent, de arbeidersklasse ongeveer 50 procent en de bedeeden ongeveer 12 procent¹⁰¹. In Amsterdam bezat rond 25 procent van de bevolking het burgerrecht¹⁰².

⁹⁶ Frijhoff, *1650*, 189, 190; 'Joris Craffurd over het Aansprekersoproer te Amsterdam in 1696', in: R. Dekker ed, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten* (Assen 1979) 45; J. Kloek, K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 8; M. Prak, 'Velerlei soort van volk: sociale verhoudingen in Amsterdam in de zeventiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 91 (1999) 29-54, aldaar 29-54; Schöffner, 'De Republiek', 178-184.

⁹⁷ Knr. 8919, 24; 9763, 31; 10603, 18; 13517, 17-24.

⁹⁸ Harline, *Pamphlets*, 21; E. Kuypers, M. Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: J. Kloek, K. Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 119.

⁹⁹ Aerts, *De stijl van de burger*, 283, 284.

¹⁰⁰ Schöffner, 'De Republiek', 184.

¹⁰¹ Prak, *Gouden eeuw*, 155, 171.

¹⁰² Kloek, *Burger*, 8.

34 De burger en zijn beeld van de tijd

De driedeling regentenelite, burgerij, volk betekent niet dat de samenleving uit drie strikt gescheiden werelden bestond. Om te beginnen vertoonden de drie lagen op zich ook weer heterogeniteit. Bovendien waren er vele fysieke en sociale raakvlakken tussen de stedelijke bevolkingsgroepen: men woonde dicht op elkaar, men had zakelijke-, arbeids- en familierelaties en ten slotte waren er vele sociale ontmoetingsplekken zoals schutterijen, gilden, kerken, gebuurten en sektarische bijeenkomsten.

Samenvattend kan worden gesteld dat de informatie uit de literatuur, het onderzoek uit de achttiende eeuw, het rekenmodel en de rationele overwegingen, hoe beperkt en onnauwkeurig zij ook mogen zijn, allen erop wijzen dat het politieke pamflet gekocht en gelezen werd door een dwarsdoorsnede van de burgerlijke middenklasse. Hierbij is het waarschijnlijk dat de bovenkant van deze middenklasse in verhouding meer pamfletten kocht dan de onderkant, ook zal niet iedereen uit deze middenklasse politiek geïnteresseerd en betrokken zijn geweest.

Begripsverandering en het begrip burger in de literatuur

Zoals eerder aangegeven laten de pamfletten een verandering in het begrip burger zien, waarin de burger als de stedeling met burgerrechten plaats maakte voor de burger als de stedeling die bijdraagt aan het stedelijk belang. Hoe past dit in de literatuur over het begrip burger? Het begrip burger kent een lange geschiedenis van begripsverandering¹⁰³. Dit begrip kreeg zijn eerste betekenis in het feodale tijdperk door het verlenen van stadsrechten aan een nederzetting door de hoogste gezagsdrager in een gebied¹⁰⁴. De essentie van het stadsrecht kwam neer op een juridische en bestuurlijke

¹⁰³ Voor de geschiedenis van het begrip burger zie: Kloek, *Burger*. Voor een beeld van het dagelijks leven aan de hand van beroepsgroepen zie: H. M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995). Over de ontwikkeling van de Nederlandse burgerlijke cultuur zie: Aerts, *De stijl van de burger*. Voor burgerlijke cultuur in de zeventiende eeuw zie: S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (1987). Voor de burger in een culturele dwarsdoorsnede van het jaar 1650 zie: Frijhoff, *1650*. Voor het ontstaan van het nieuwe burgerideaal in de achttiende eeuw zie: Kloek, *1800*. Voor het burgerschap en burgerrecht zie: Kuypers, 'Burger'; M. Prak, 'Burghers into citizens: urban and national citizenship in the Netherlands during the Revolutionary era (c. 1800)', *Theory and Society* 26 (1997) 403-420; M. Prak, 'Burghers, Citizens and Popular Policies in the Dutch Republic', *Eighteenth-Century Studies* 30 (1997) 443-448. Voor de verhouding burger en staat in een internationaal perspectief zie: Q. Skinner, B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003). Voor een beschrijving van het volk zie: A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1999).

¹⁰⁴ H. van Engen, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording', in: R. Rutte, H. van Engen ed., *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2008) 69; M. Prak, 'Burghers into Citizens', 404.

autonomie van de stad, die voor de inwoners collectieve rechten en vrijheden inhielden. Deze rechten en vrijheden die in het stadsrecht besloten lagen vormden het burgerrecht, en degenen die daar aanspraak op konden doen gelden werden burger genoemd¹⁰⁵. Het burgerschap in deze oorspronkelijke betekenis vormde een maatschappelijke status met een juridische (rechtspraak), politieke (participatie), economische (gilden) en sociale (burgerweeshuis) dimensie, die werd verkregen door geboorte, huwelijk, gift of koop¹⁰⁶. Het begrip burger ging gepaard met connotaties van de stedeling die een bijdrage leverde aan de samenleving en die deelde in de lasten zoals het betalen van belasting en de plicht zijn stad te verdedigen¹⁰⁷. Het einde van de begripsverandering valt in de laatste jaren van de achttiende eeuw met de komst van het moderne burgerschap zoals we dat in grote lijnen nog steeds kennen¹⁰⁸. Met deze verandering kwam een einde aan de stadsgebonden collectieve vrijheden en rechten van de burgers in het bezit van het burgerrecht¹⁰⁹. Daarvoor in de plaats kwam een individueel vrijheidsbegrip dat voor iedereen gold, en dat was gebaseerd op de universele concepten van het natuurrecht: het begrip burger had zijn oorspronkelijke betekenis verloren. Deze begripsverandering weerspiegelde de veranderingen op politiek, juridisch, sociaal en economisch gebied, en drukt tevens een verandering uit in de verhouding tussen de overheid en de bevolking.

In het begin van de stedelijke ontwikkeling, die in Europa vanaf de twaalfde en dertiende eeuw plaatsvond, is er sprake van een stadsbevolking waarvan bijna al de leden het burgerrecht bezaten. In de loop der tijd trad er door de sociaal-economische ontwikkeling een differentiatie op binnen de stedelijke bevolking, waardoor naast de burgers met burgerrecht ook stedelingen zonder burgerrecht de steden gingen bevolken¹¹⁰. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was deze bevolkingsgroep zo toegenomen dat zij groter was dan de groep burgers met burgerrecht.

Een tweede verandering die de positie van de burgers met burgerrecht raakte, betrof het aristocratiseringsproces van de bestuurlijke elite. Het gevolg was dat de politieke rechten van de burger op het gebied van de magi-

¹⁰⁵ Tot in de vijftiende eeuw was ‘poorter’ de gangbare term, vanaf de zestiende eeuw was dit de term ‘burger’: H. Pley, ‘Poorters en burgers in laat-middeleeuwse literaire bronnen’, in: J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 55.

¹⁰⁶ Kuypers, ‘Burger, ingezetene’, 115, 119; Prak, ‘The Dutch Republic as a bourgeois society’, 110-115.

¹⁰⁷ Kloek, *Burger*, 3; Kuypers, ‘Burger, ingezetene’, 118.

¹⁰⁸ Skinner, *States & citizens*, 5, 6.

¹⁰⁹ Zie voor deze transformatie Prak, ‘Burghers into Citizens’.

¹¹⁰ Kloek, *Burger*, 2.

36 De burger en zijn beeld van de tijd

straatsbenoeming en de invloed op het politieke bestuur, steeds verder erodeerden¹¹¹. In Holland had deze verandering grotendeels plaatsgevonden voor het midden van de zeventiende eeuw door de afschaffing van de politieke rechten van gilden en schutterijen¹¹². Dit zette de instituties waarin de politieke invloed van de burgers zich kon kanaliseren buitenspel. Gelderland is een voorbeeld van een gewest waar de politieke invloed van de burgers in formele zin nog steeds bestond in de vorm van de colleges van gemeenslieden, de Plooiërijen laten echter zien dat in de praktijk dit nog maar weinig voorstelde.

Beide veranderingen hadden gevolgen voor de politieke en sociale positie van de burgers met burgerrecht. Hun directe politieke invloed was hen ontnomen en zij zagen zich omringd door een grote groep sociaal-economische gelijken zonder burgerrecht. De sociaal-economische bijdrage van deze laatste groep zal, inclusief hun aandeel in de belastingen, niet veel anders zijn geweest dan de bijdragen van de burgers met burgerrecht. Het is aannemelijk dat hier een emancipatorische kracht vanuit is gegaan richting gelijk-schakeling van de burgers met burgerrecht met hun sociaal-economische gelijken. Het feit dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw ook ingezetenen zonder burgerrecht konden toetreden tot de gilden en eveneens, vooral in tijden van crises, konden deelnemen aan de schutterij wijst in deze richting¹¹³: er was een verschil ontstaan tussen de wereld van het formele burgerschap en de praktijk van alle dag¹¹⁴. Hierin komt tot uitdrukking dat het burgerschap geen zuiver exclusieve zaak meer was. Betreft men daarbij dat door de sociaal-economische ontwikkelingen veel kleine middenstand het burgerrecht had verworven¹¹⁵, dan kan men als resultaat van beide ontwikkelingen spreken over de vorming van een brede middenklasse met in grote lijnen eenzelfde zienswijze op het eigenbelang, het stedelijk belang en het bestuur van de stad, los van het feit of men nu wel of niet in het bezit was van het burgerrecht.

¹¹¹ Dit betrof een internationale ontwikkeling vanaf de 15^{de} eeuw: A. Höfert, 'States, cities, and citizens in the later Middle Ages', in: Q. Skinner, B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003) 69, 70.

¹¹² Prak, 'De Nederlandse stadsrepublieken', 71; Prak, *Gouden eeuw*, 181, 188; M. Prak, 'Velerlei soort van volk', 34.

¹¹³ Kloek, *Burger*, 7; Kuypers, 'Burger, ingezetene', 118; M.H.P. Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 20.

¹¹⁴ M. Boone, M. Prak ed., *Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)* (Leuven 1996) 5; G. Dorren, 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem', in: R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 60-79, aldaar 67, 78; Kloek, *Burger*, 7; Prak, 'Burghers into citizens', 406, 407.

¹¹⁵ Kloek, *Burger*, 7, 8; Kuypers, 'Burger, ingezetene', 132.

Uit het voorgaande mag men de conclusie trekken dat de burgerlijke middenklasse zoals door de pamfletten beschreven past in de ontwikkeling van het begrip burger zoals beschreven in de literatuur. Deze verruiming van het begrip burger kan men zien als een stadium tussen de oorspronkelijke betekenis van de burger als drager van het burgerrecht, en de huidige betekenis waarin iedereen burger is.

In dit hoofdstuk is betoogd dat de geïntendeerde doelgroep van het politieke pamflet in belangrijke mate zal zijn samengevallen met de feitelijke kopers en lezers van dat pamflet die voornamelijk tot de burgerlijke middenklasse zullen hebben behoord. Daarmee mag men de politieke denkwereld die uit de pamfletten spreekt met daarin de rol en betekenis van de politieke theorie, verbinden met het politiek geïnteresseerde en betrokken deel van de burgerlijke middenklasse, het segment dat 35% van de bevolking omvatte. De representanten van deze middenklasse worden in dit boek als burger aangeduid, gedefinieerd als degenen die een bijdrage leveren aan de samenleving; in contemporaine bewoording de ‘burgers en ingezetenen’. Het collectief van deze burgers wordt met de term burgerij aangeduid. Deze begripsdefinitie reflecteert de begripsverandering die uit de pamfletten valt af te lezen en past in het beeld dat de literatuur hierover geeft.

Hoofdstuk 2: Vijf politieke debatten

Hoe zag de hiervoor beschreven burger zijn tijd? Welke omstandigheden dwongen hem tot een politieke stellingname? Dit hoofdstuk beschrijft de historische context niet zozeer op basis van de moderne literatuur maar zoals deze valt af te leiden uit de onderzochte pamfletten: het beeld van de tijd door de ogen van de burger¹¹⁶. De samenhang tussen het maatschappelijke belang van de burger, de bedreiging daarvan door de bestuurlijke elite en zijn verweer daartegen staat daarbij centraal. Dit betekent een selectieve benadering van de pamfletten, waarin alleen die aspecten aan de orde komen die van belang zijn voor het onderzoeken van de betekenis van de politieke theorie. De tekst biedt dus geen volledige beschrijving van de historische gebeurtenis en het daarmee samenhangende publieke debat. Bovendien is gekozen voor een incrementele beschrijving waarin de nadruk ligt op de veranderingen ten opzichte van de voorgaande debatten. Tot besluit zij nogmaals benadrukt dat het geschetste beeld de subjectieve tijdsbeleving van de burger is en niet het beeld dat de geschiedschrijving biedt.

Bij een eerste inventarisatie van de onderzoekspopulatie blijkt al direct dat de kwestie van de gewenste staatsvorm in een groot deel van de onderzoeksperiode voor een vrij constante tweedeling in het publieke debat zorgde. Aan de ene kant de politieke betogen voor een aristocratisch republikeinse staatsvorm, met als belangrijkste kenmerk op landelijk niveau het ontbreken van een sterk eenhoofdig gezag en op lokaal niveau een grote mate aan stedelijk autonomie. Aan de andere kant pleidooien voor de gemengde staatsvorm, veelal met een Oranje als monarchaal element als tegenwicht voor de macht van de regenten. Deze tweedeling is gebruikt om de pamfletten te categoriseren naar politiek standpunt. Op het eerste gezicht ligt het voor de hand om voor deze tweedeling dezelfde naamgeving te gebruiken als voor de tweedeling onder de politieke actoren en hun directe aanhang, de staatsgezinden en prinsgezinden. Hier kleven een aantal bezwaren aan. Deze politieke machtstrijd op bestuurlijk niveau, met zijn oorsprong in de Bestandstwisten, vormde meestal de aanleiding tot het publieke debat maar de burgers waren doorgaans niet in directe zin betrokken, wat door dezelfde naamgeving wel wordt gesuggereerd. In de tweede plaats blijkt uit een paar pamfletten dat een deel van de burgerij voorstander was van de gemengde staatsvorm, maar geen voorstander van een Oranje als monarchaal element. Ook geldt dat een deel van de republikeinse pamfletten, vooral in 1672, het republikeinse staatse bewind afwezen op grond van de oligarchievorming

¹¹⁶ De keuze voor deze benadering is toegelicht in de Inleiding.

40 De burger en zijn beeld van de tijd

binnen dat bewind. In de derde plaats vervaagt, zoals nog zal blijken, in de loop van de tijd de scheidslijn, waardoor het gebruik van de termen staatsgezinden en prinsgezinden een continuïteit suggereert die misleidend is. Het onderscheidende kenmerk in het publieke debat is de staatsvorm, republikeinse of gemengd. Om de misleidende en conditionerende begrippen staats- en prinsgezind niet te gebruiken en omdat een eenduidige contemporaine benaming ontbreekt, is gekozen voor de termen voorstanders van de republikeinse staatsvorm en voorstanders van de gemengde staatsvorm.

Het conflict tussen Willem II en Amsterdam (1650)

De geschiedenis stoort zich niet aan jaartallen, dit neemt niet weg dat door een samenloop van omstandigheden het jaar 1650 een sleutelmoment vormt in de geschiedenis van de Republiek. Door de plotselinge dood van Willem II ontstond onverwachts een republiek, een staatsvorm waarmee nog geen ervaring was opgedaan en die samen met de Zwitsers republiek een unieke positie innam te midden van de monarchieën van Europa. In sociaal-economische zin begint rond het jaar 1650 het hoogtepunt van de Gouden Eeuw met als het einde van dit hoogtepunt de jaren 1670. Op het gebied van de internationale verhoudingen markeert dit jaar een verschuiving van het internationale machtsevenwicht van het Spaanse en Duitse rijk naar Engeland en Frankrijk. Dit veranderend machtsevenwicht kreeg al snel gevolgen voor de Nederlandse handelspositie, het eerst tot uiting komend in het uitbreken van de Eerste Engels Oorlog (1652-1654). In cultureel opzicht markeert dit jaar de verspreiding van het cartesianisme buiten de academische kring als concurrent van het dominante aristoteliaans-scholastieke denken¹¹⁷.

De 'bezending' in de maand juni 1650 van Willem II aan de stemhebbende steden van Holland, het mislukken daarvan, de gevangename van zes gedeputeerden van de Staten van Holland en West-Friesland op 30 juli van dat jaar en ten slotte de aanslag op Amsterdam, leidden tot een heftig publiek debat in trekschuit, postkoets, taveerne en op straat. De pamfletten scheppen een beeld van een land dat door onderlinge twisten aan de rand van de afgrond stond. De auteur van *Nootwendige Aenmerckinge op een Fameus Libel* drukt dat met de woorden uit dat geen 'Goddeloosheydt soo quat en kan bedacht worden' als die, die tot 'burgerlijcke twist en inlandse

¹¹⁷ Zie voor de gebeurtenissen in 1650 Frijhoff, *1650*, 75-79; Israel, *De Republiek*, 668-676; Schöffer, 'De Republiek', 242, 243.

oneenighheden' leidt¹¹⁸. Een angst voor anarchie die Thomas Hobbes (1588-1679) aanzette tot het schrijven van *Leviathan*. Een van de gesprekspartners in *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen* constateert dat er een 'scheuring begint te komen' die 'endelick met een fury uitbarsten sal'¹¹⁹. Soortgelijke gevoelens en uitdrukkingen van angst voor twist, tweedracht en maatschappelijke onrust domineren de teksten en duiden op een gepolariseerde samenleving. De vele verwijzingen naar de twisten tijdens de Opstand en het Bestand en het onrecht en persoonlijk lijden dat toen plaatsvond maken een historisch gevoede angst zichtbaar die een bepalende invloed had op de perceptie en reflectie van de burger. Het was een situatie waarin het verleden de kijk op het heden in belangrijke mate meebepaalde.

De pamfletten geven een uitgebreid beeld van de achtergronden van het conflict, soms met een gedetailleerde specificatie van de aantallen af te danken manschappen inclusief de militaire en sociale consequenties. Een aantal pamfletten laat zien dat de burgers goed begrepen wat er werkelijk speelde: het ging niet om het verschil van mening over het aantal af te danken troepen, want de verschillen waren zo klein dat een compromis mogelijk had moeten zijn, maar om een strijd om de macht in de Republiek¹²⁰. Het ging daarbij om de machtsverdeling tussen Holland en de Unie, de rol van Oranje in de staatkundige constructie en de relatie tussen staat en kerk: het betrof de kern van de politieke ordening van de Republiek. Dit verklaart de heftigheid waarmee het debat werd gevoerd. De pamfletten geven het beeld van een burger die goed was geïnformeerd en begreep waar het om ging. Hij maakte zich grote zorgen over zijn maatschappelijk belang, dat gevaar liep door een dreigende burgeroorlog.

Deze belangen betroffen een groot aantal onderwerpen. De angst voor het verlies van de landsvrijheid en de welvaart door een burgeroorlog. Het verlies van de stedelijke autonomie, gezien als bron van welvaart, als gevolg van de groeiende macht van de stadhouder die in de ogen van velen zijn eigenbelang nastreefde. De bedreiging van het gereformeerde geloof en de positie van de gereformeerde kerk door de vrijzinnige regenten. De aantasting van de vrijheid van meningsuiting en de religieuze tolerantie door de orthodox-gereformeerde predikanten. Het ging om belangen en waarden

¹¹⁸ Knr. 6847, 12. *Nootwendige Aenmerckinge op een Fameus Libel ghenaemt de Bickerse Be-roerte ofte de Hollantsen Eclipsis. Nevens een verdedinge van de heylige geunieerde Souveraineteit. Gestelt door een Lief-hebber van de Vryheyt.*

¹¹⁹ Knr. 6829, 19. *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen tusschen Vijf Personen, een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman en een Vries, aangaande het Bedrijf van Zyn Hooghheyt mitsgaders het Souvereyn vermogen der Ed: Groot Mog: Heeren Staaten van Hollant beneffens d' Achthaarheydt der Heeren Burgemeesters van Amsterdam.*

¹²⁰ Als voorbeeld Knr. 6847, 12 en 6852, 3, 18.

42 De burger en zijn beeld van de tijd

met een existentiële dimensie, die dwongen tot politiek stellingname en politiek-theoretische gedachtevorming.

Er was nauwelijks discussie over wat als het fundament van de samenleving en haar politieke ordening werd gezien: de aloude-constitutie. De term aloude-constitutie is gekozen als verzamelbegrip voor de gewoonten ('oud gebruyck'), burgerlijke vrijheden ('privilegien') en statuten ('keuren') die de juridische, politieke en maatschappelijke grondslag vormden van de stedelijke samenleving¹²¹. Hierop beriep de burger zich in zijn verweer tegen bedreigingen van zijn maatschappelijk belang en positie door de regenten en de stadhouder, waarbij het vooral ging om een aantasting van de burgerlijke vrijheden¹²². Daarnaast werden maatschappelijke twisten en de onberekenbaarheid van het volk als ernstige bedreigingen voor de stabiliteit van de samenleving gezien.

Vershil van inzicht onder de burgerij ontstond pas over de politieke invulling van het maatschappelijk belang en over de politieke voorwaarden voor een stabiele samenleving: het ging om de keuze tussen een republikeinse staatsvorm en een gemengde staatsvorm. Op dit onderwerp openbaren zich de scherpe politieke tegenstellingen die resulteerden in een patstelling in het publieke debat en een tweedeling onder de burgerij. Beide bedreigden de stabiliteit van de Republiek.

De politieke tweedeling werd verdiept door de kwestie geloof en kerk waarbij zich twee uitersten aftekenen: de orthodoxe burger en de vrijzinnige burger. De orthodoxe burger streefde vanuit de persoonlijke geloofsopvatting naar een richtinggevende en normerende rol voor het gereformeerde geloof en de gereformeerde kerk in samenleving en staat. Beide vormden in deze opvatting het fundament van een stabiele politieke ordening. Deze ideologische dimensie, met de claim van een absoluut waarheidsgehalte, leidde tot een politieke overtuiging waarin de samenleving en de staat zich moesten richten naar de goddelijke wil. Dit standpunt resulteerde in een pleidooi voor een strengere censuur, een afwijzing van religievrijheid en een rechtvaardiging van de bemoeienis van de kansel met de politiek. Dit segment van de burgerij vormde duidelijk het minder tolerante deel. Omgekeerd zag de vrijzinnige burger in de publieke rol van geloof en kerk juist een belangrijke bron van twist; een gevaar voor de stabiliteit van de samenleving en een bedreiging van het burgerlijk belang. Voor hem was tolerantie in de vorm van vrijheid van meningsuiting en religievrijheid een belangrijke

¹²¹ Het begrip oud moet niet worden opgevat in de betekenis van verouderd, ouderwets, achterhaald maar in de betekenis van eerbiedwaardig, onaantastbaar.

¹²² Collectieve vrijheden als synoniem.

voorwaarde om twisten te voorkomen en zo een harmonieuze en stabiele samenleving te bereiken. In deze denkwijze tekent zich een draagvlak af voor de verlichte denkbeelden of misschien beter omgekeerd, de voedingsbodem voor deze denkbeelden.

De argumentaties in de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm laat zich in vier categorieën indelen, waarbij elke categorie de zienswijze van een bepaalde groep burgers zal hebben weerspiegeld¹²³. Het orthodoxe deel van de burgerij vormde de meest strijdvaardige groep, met de politieke opvatting dat de gemengde staatsvorm met Oranje als monarchaal element samen met een versterking van de soevereine macht op Unie niveau, de beste waarborg bood voor de belangen van geloof en kerk. De prinsen van Oranje werden gezien als de kampioenen van het gereformeerde geloof en de gereformeerde kerk, en als een tegenwicht voor de macht van de vrijzinnige staatsgezinde regenten. Deze steun aan Oranje en de Unie werd nog versterkt door een kijk op de internationale verhoudingen, waarin men het protestantisme nog steeds verweekeld zag in een existentiële strijd met het katholicisme¹²⁴.

Het pamflet *De Na-Ween van de Vrede* is een sprekend voorbeeld van dit orthodoxe standpunt. De auteur stelt dat de 'vreese Gods' is vervangen door 'Atheisterye, Libertynerye en Heydensche Prophaniteyt'. Het is een levenswijze alsof er geen 'God in de Wereldt' is, 'noch Helle te vreesen is', 'noch Hemel te bekomen ware'. God zal dat niet ongestraft laten, hij heeft 'van den Hemel door de storm en onweder, meenigh Schip laten vergaan, toonende dat wij met uyt de Oorloge te loopen, zijn handt niet en kunnen ontloopen'. Iedereen – overheid, predikant, huisvader – zou weer op het rechte pad moeten komen of, vraagt hij zich af, wacht men totdat de hemel straft?¹²⁵. In de pamfletten uit deze categorie schemert een theocratisch

¹²³ Zie hoofdstuk 1 voor de samenhang tussen pamfletinhoud, doelgroep van het pamflet en bevolkingssegment. De indeling in vier categorieën is bepaald door uit te gaan van de intentie van de pamfletauteur. Deze indeling geeft dus het hoofdkenmerk van een pamflet weer. Dit betekent dat als secundair kenmerk ook kenmerken uit de andere categorieën een rol kunnen hebben gespeeld.

¹²⁴ Pamfletten met dit standpunt: Knr. 6758, 6773, 6807, 6857.

¹²⁵ Knr. 6758, 9, 4, 10. *De Na-Ween van de Vrede ofte Ontdeckinge vande kommerlijcke ghelentheydt onses lieven Vaderlandts. Tot waerschouwinghe van alle sorgloose Menschen, op dat sy niet, na het exempel van andere Rijcken, subtelijck, van 't Ongeluck overvallen wierden. Met de Remedien daer teghen, om van alle soorten van Menschen, Politijcke, Geestelijcke, en Particuliere Ingesetenen in 't werck ghestelt te worden.*

44 De burger en zijn beeld van de tijd

ideaalbeeld met het belang van de rechte weg in de geloofsbelijdenis wat kan wijzen op de invloed van de Nadere Reformatie¹²⁶

Bij een tweede groep voorstanders van de gemengde staatsvorm is het hoofdonderwerp kritiek op de bestuurlijke elite, de 'staetsuchtige' regenten. De Amsterdamse regenten worden beschuldigd van het streven naar de macht in de Republiek met een toename van twisten en de uiteindelijk ondergang van de Republiek als gevolg¹²⁷. *Den Ommeganck van Amsterdam*¹²⁸ is een voorbeeld met een rechtvaardiging van het optreden van Willem II tegen Amsterdam, want het ging om de bescherming van de vrijheid, de Unie en de Gereformeerde kerk. De auteur stelt dat de gebroeders Bicker en hun aanhang proberen een 'Souverayniteit in de Souverayniteit op te richten', met gevolg dat de 'Borgers alle dese tijt, in 't vrye Neederlandt, daer erger dan onder een Souverain, daer meerder vryheyt is, aangeweest zijn, wachtende op een verlosinge van soo swaren Jock'¹²⁹. Het is een machts-greep waarmee de Bicker's zich geleidelijk meester maken van de 'vroetschap' door het aanstellen van vertrouwelingen, nog wel uit kringen van arminianen, papisten, atheïsten, en tegenstanders van de Gereformeerde religie. De auteur ziet het als een poging van 'eenige weynige, om Syn Hooghheydt en de ses Provintien onder haer Slavernye te brengen'. Een 'intollerable dominantie van eenighe weynighe' die in 'soo vryen Republyck als de onse niet te verdraghen is' en tot een burgeroorlog zou kunnen leiden¹³⁰.

Bij een derde groep gaat het vooral om een politiek-theoretische rechtvaardiging van de gemengde staatsvorm: de overtuiging dat een eminent hoofd nodig is om de eenheid te bewaren. In deze opvatting gaat een bestuur van gelijken, een zuivere republiek, ten onder door twist en tweedracht als gevolg van het najagen van het eigenbelang en het ontbreken van

¹²⁶ De Nadere Reformatie kan men beschouwen als de Nederlandse variant van een brede internationale piëtistische stroming. Zie W. T. M. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995) 354-360.

¹²⁷ Voorbeelden zijn: Knr. 6773, 6851.

¹²⁸ Knr 6823 noemt als auteur Johannes Goethals, een 'vromen' predikant uit Delft. Knr 6824 kwalificeert dit pamflet als 'vol van leugens en quade gissingen'. Idem 6781, die het pamflet aan een Delftse predikant toewijst.

¹²⁹ Andries Bicker (1586-1652) en Cornelis Bicker (1592-1654) waren de belangrijkste leiders van de staatsgezinde regenten in Amsterdam die zich in hun politiek vooral richtten op de belangen van de handel. Hun aanhang staat bekend als de 'Bickerse Ligue'. In de afwikkeling van het conflict na de aanslag op Amsterdam werden beiden uit de magistratuur ontslagen. Na de dood van Willem II werden beiden weer in de magistratuur opgenomen.

¹³⁰ Knr. 6773, 3, 4, 8. *Den Ommeganck van Amsterdam. Ofte onderrichtinge over het verzekeren van eenighe Hollandische Heeren door den Prince van Oraengien; en Blocqueren van de Stadt van Amsterdam, door Sijn Excellentie Gouverneur van Vrieslandt.*

een zelfcorrigerend vermogen¹³¹. Het is de gangbare zienswijze in het politieke denken van de klassieken (Polybius) en het burgerlijk humanisme (Machiavelli)¹³², waarin een machtsdeling tussen twee of drie gelijkwaardige machten als de oplossing wordt gezien¹³³. Het pamflet *Grondigh Bericht nopende den Interest van desen Staet* is het evenwichtig betoog van een erudiet auteur. Zijn uitgangspunt is dat in deze 'Lande de humeure der Menschen seer diffrent sijn, ende verdeylt in veelderley secten en factien'. Hij ziet dit als een natuurlijk gegeven 'soo veel hoofden, soveel sinnen'. Daarom zijn er weinig staatsvormen die 'puyr en suyver zijn' en dat ook blijven. Alle staten uitgezonderd een monarchie, hebben van tijd tot tijd 'correctie' nodig, dat 'kleeft hen van natuyre aan'. Daarom is een 'aristocratique en Populaire Regeeringen' niet 'durabel', tenzij de 'incommoditeyten werden geremedieert door het Temperamente schijn of schaduwe van Monarchie'. De auteur doelt op de stadhouder: een 'gewillekeurde Richter' bij geschillen op het gebied van de soevereiniteit, een 'breydel van factien en seditien', een 'General en Hoofd der Militie', iemand van 'Authoriteyt en Ontsagh' en 'Nobilitieyt ofte illustre geboorte'¹³⁴.

Bij een vierde groep ten slotte komen de fervente aanhangers van Oranje aan het woord in bewoordingen die adoratie uitstralen. Hun politieke standpunt voor Oranje en de Unie als rem op het machtsstreven van de staatsgezinde regenten is nauwelijks rationeel beargumenteerd. In deze zienswijze komen de emoties het meest rauw tot uitdrukking, bijvoorbeeld als een pamflettist de Bickersen de 'strop, vierendelen, kop afhakken' en het spiesen van de romp toewenst¹³⁵.

De voorstanders van de republikeinse staatsvorm tonen, in tegenstelling tot hun opponenten, grote homogeniteit in hun opvattingen. Bij hen was het maatschappelijk belang gewaarborgd in de burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie, met als politieke vertaling de soevereiniteit op gewestelijk en stedelijk niveau. De auteur van *De Heldere Daegheraedt* drukt dat uit door de bezending van Willem II in strijd te noemen met het 'oudt gebruyck

¹³¹ Voorbeelden: Knr. 6843, 6852, 7009.

¹³² Zie voor het burgerlijk humanisme in de pamfletten hoofdstuk 6.

¹³³ Burns, *The Cambridge history*, 48; M. van Gelderen, 'The Machiavellian moment' 217; Q. Skinner, *Machiavelli zur Einführung* (Hamburg 1990) 98-100.

¹³⁴ Knr. 7009, 20, 5-8, 16. *Grondigh Bericht nopende den Interest van desen Staet, vermidts de doodt van Sijn Hooghheyt, met het nootseackelijcke Redres van dien. Door Surrogatie van Sijn Hoogh- Graeffelijcke Excellentie den Heere Mauritius. Zijnde een Antwoordt op die Trouwhertige Aenspraeck aen alle goede en trouwe Patriotten.*

¹³⁵ Knr. 6817, 1. *Burgemeester Bickers Laurekrans of Victory-Waghen, waer in sijn wijtberoemde Naem verheven wort, soo hoogh tot aen de Galghe toe, die den Verrader met sijn Sone wel verdient heeft.*

46 De burger en zijn beeld van de tijd

ende wel hergebrachte costuyme ende practycque'. Op deze 'loffelycke ende wel hergebrachte costuymen, usantien ende allen anderen gerechtigheden' is de Unie bezworen. Deze aloude-constitutie waarborgt de soevereiniteit van de Staten van Holland en de stedelijke autonomie, waarbij hij verwijst naar de 'verklaringe' van de Staten van Holland uit 1587 en artikel 1 van de Unie van Utrecht¹³⁶.

De opvattingen in het republikeinse pamflet staan lijnrecht tegenover die van de voorstanders van de gemengde staatsvorm met hun politieke voorkeur voor Oranje en de Unie; een opvatting die conflicteerde met de soevereine macht op gewestelijk en stedelijk niveau. De republikeinse zienswijze manifesteerde zich vooral in de Hollandse steden, met Amsterdam voorop. De burgerlijke vrijheden stonden op de eerste plaats voor stedelijk zelfbestuur in de vorm van de 'besten' uit het midden der burgerij, een aristocratisch en meritocratisch stedelijk republicanisme¹³⁷. Elke inbreuk op de aloude-constitutie en dus de stedelijke autonomie, betekende een schending van de burgerlijke vrijheden en werd veroordeeld als een daad van willekeur, usurpatie en tirannie; een politieke hoofdzonde die verzet rechtvaardigde. De stadhouder vormde de grootste bedreiging van deze stedelijke autonomie, een bedreiging die meestal werd versterkt door de opstelling van de overige gewesten, de orthodoxe predikanten, en de houding van het volk. Alleen de wereldstad Amsterdam was tegen deze overmacht opgewassen¹³⁸.

De pamfletten laten duidelijk zien dat het conflict tussen Willem II en Amsterdam zich niet beperkte tot een politieke machtsstrijd op uitsluitend bestuurlijk niveau. Het conflict dwong de burger tot politieke stellingname door de gevolgen die het had voor zijn maatschappelijk belang. De pamfletten tonen een grote politieke betrokkenheid uit een welbegrepen eigenbelang. Een diep wantrouwen van de politieke macht komt erin tot uiting, uitgedrukt in termen als willekeur en tirannie. De voorstanders van de gemengde staatsvorm zagen deze staatsvorm als de beste garantie tegen de 'tirannye' van 'eenighe weynighe' waarin in hun ogen de republikeinse staatsvorm kon ontsporen. De republikeinen zagen juist in de republikeinse staatsvorm de beste garantie tegen de 'uytstekende macht' van de eenling waarin het gevaar van 'tirannye' schuil ging. Dit kenmerkt het publieke debat in 1650 als een debat van elkaar uitsluitende opvattingen die tot een patstelling leidde.

¹³⁶ Knr. 6762,1, 4, 5. *De Heldere Daegheraedt verschenen over de Provintie van Holland.*

¹³⁷ Aristocratie gedefinieerd als een bestuur door vertegenwoordigers uit de hoogste sociale klasse. In de Republiek was dat niet de adel, maar een burgerelite.

¹³⁸ Voorbeelden republikeinse pamflet: : Knr. 6762, 6767, 6771, 6781, 6823, 6824, 6829, 6833, 6839, 6842, 6847, 6848, 6855.

Het conflict tussen Willem II en Amsterdam is vanuit een breder perspectief een van de momenten geweest waarin een omslag in de politieke ordening van de Republiek had kunnen plaatsvinden; een versterking van de centrale staatsmacht ten koste van de stedelijke autonomie. Willem II kwam daar, gezien de concessies van Amsterdam, in eerste instantie als overwinnaar uit te voorschijn, maar kon deze overwinning door zijn plotselinge dood op 6 november 1650 niet consolideren. In de pamfletten zijn geen sporen te vinden waaruit blijkt dat de burger zich bewust was van deze meer structurele dimensie van het conflict. Er vinden geen principiële discussies plaats over de eventuele noodzaak van een versterking van de centrale bureaucratie in termen van de voor- en nadelen noch discussies over het daarmee samenhangende ambt van de stadhouder¹³⁹. Dit geldt ook voor een aantal andere onderwerpen als: de sterkten en zwakten van de sterk gedecentraliseerde staatsvorm van de Republiek, de kwetsbare positie van een klein maar toonaangevend land te midden van grote omliggende landen met hun territoriale en economische ambities en het proces van centralisering van staatsmacht dat in de omringende landen plaatsvond. Het lijkt erop dat deze structurele aspecten en ontwikkelingen buiten de horizon van de burger vielen. Die zag het conflict uitsluitend in termen van de persoonlijke ambities van de politieke actoren.

Het conflict van 1650 bracht de Republiek aan de rand van een burgeroorlog, een omstandigheid die gunstig zou moeten zijn geweest voor het ontstaan van vernieuwend politiek en politiek-theoretisch inzicht. Waarom gebeurde dit niet? De plotselinge dood van Willem II zal hier een belangrijke rol in hebben gespeeld. Het maakte een voorlopig einde aan de machtsstrijd met het (stedelijk) republicanisme als overwinnaar: een overwinning die haar consolidatie kreeg met de Grote Vergadering van 1651. Dit was echter geen definitieve overwinning, want de politieke kern van het probleem, centralisering van staatsmacht versus stedelijk autonomie, werd niet opgelost.

Het debat rond Interest (1662-1664)

Het verschijnen van *Interest van Holland, ofte Gronden van Hollands-Welvaren* (1662), van de hand van Pieter de la Court, leidde tot een hevige pamflettenstrijd. Dit laat zien dat het politieke publieke debat niet alleen tijdens politieke conflictsituaties plaatsvond zoals een gangbare mening in de geschiedschrijving luidt¹⁴⁰, maar ook kon losbarsten bij het verschijnen van een politiek-theoretisch werk.

¹³⁹ Wat het laatste punt betreft vormt Knr. 6842 een uitzondering.

¹⁴⁰ De factiethese van Roorda.

48 De burger en zijn beeld van de tijd

De werken van Pieter de la Court (1618-1685) hebben in de literatuur uitgebreide aandacht gekregen, waarin het vernieuwende van zijn denkbeelden tot uitdrukking komt en de breuk die dat inhield met de traditionele zienswijze op politiek gebied¹⁴¹. Het belang van De la Court is dat hij niet het verleden als norm voor het heden kiest, gangbaar in die tijd, maar uitgaat van een doelstelling (het belang van de staat) en vervolgens in een rationele argumentatie conclusies trekt over politiek en maatschappij. Zijn werk toont cartesiaanse invloeden, vooral die van de psychologische inzichten zoals die door Descartes in *Les passions de l'Âme* (1649) zijn geformuleerd¹⁴².

Om de pamflettenstrijd rond *Interest* te kunnen plaatsen volgt een korte bespreking van dit werk¹⁴³. De la Court neemt in *Interest*, zoals de titel al aangeeft, het staatsbelang als uitgangspunt, waarbij hij het beginsel formuleert dat dit belang gelegen is in het 'welvaren der Regeerders en Onderdanen gesamentlik'¹⁴⁴. Een beginsel dat in zijn ogen onverenigbaar was met het stadhouderschap. Het grootste deel van *Interest* gaat niet over de beste staatsvorm, voor De la Court de aristocratische republiek, maar over de voorwaarden tot 'Hollands-Welvaren' die voor De la Court het fundament moeten vormen van een goede politieke ordening. In zijn Voor-Reeden houdt hij een slag om de arm over de bestendigheid van zijn republiek, want eerst moet 'eene generatie van menschen in vryheid ... werden doorgeworsted' voordat dit blijkt¹⁴⁵. In zijn betoog gaat hij uitgebreid in op de geografische, economische, historische, militaire en geopolitieke factoren die het staatsbelang van Holland bepalen. Vooral zijn economische invalshoek valt daarbij op, gekenmerkt door pragmatisme, utilitarisme en rationalisme.

¹⁴¹ H. W. Blom, 'Burger en belang: Pieter de la Court over de politieke betekenis van de burger', in: J. Kloek, K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002); H.W. Blom, 'Spinoza en De la Court', *Mededelingen vanwege het Spinozahuis* 42 (1981) 1-15; H.W. Blom, I.W. Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd: Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam 1986); Bunge., *The dictionary*; Burns, *The Cambridge history*, ; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De 'Nieuwkeurige consideratie van staet' van de gebroeders De la Court. Een nadere beschouwing', *BMGN* 99 (1984) 396-407; Kossmann, *Politieke theorie*; Th. van Tijn, 'Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TVG)* 69 (1956) 304-370; Vries, *The first modern economy*; I.W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court*.

¹⁴² Bunge, *The dictionary*, 225; Burns, *The Cambridge history*, 547; Haitsma Mulier, 'De 'Nieuwkeurige consideratie', 397, 406; Kossmann, *Politieke theorie*, 37, 38, 42.

¹⁴³ Pieter de la Court, *Interest van Holland, ofte Gronden van Hollands-Welvaren. Aangewezen door V.D.H.* (1662). Uitgegaan is van de KB versie van *Interest* (Knr 8652).

¹⁴⁴ *Ibidem*, Voor-Reeden, 2. Het is een zienswijze die overeenkomst heeft met die van Hobbes: Hobbes, *Leviathan*, 228.

¹⁴⁵ *Ibidem*, Voor-Reeden.

Kwantificering en vergelijkingen van kosten/baten spelen daarin een belangrijke rol.

In de pamflettenstrijd rond *Interest* is het zeer opvallend dat geen van de onderzochte pamfletten reageert op het centrale thema van De la Court: het welvaren van Holland en de voorwaarden daartoe. De economische en politieke-theoretische argumentaties die hierbij een rol spelen lokken nauwelijks reacties uit, ook niet zijn herdefinitie van het gangbare collectieve vrijheidsbegrip in een individueel vrijheidsbegrip gebaseerd op het eigenbelang¹⁴⁶. Was deze thematiek irrelevant voor de burger? Alle reacties richten zich op zijn afwijzing van het stadhouderschap en daaraan gekoppeld de soevereiniteit van de staat over de kerk. Dit onderwerp raakte een open zenuw, die de aandacht in het publieke debat voor de vernieuwende inzichten van dit werk lijkt te verdringen. De verklaring voor de heftige reacties moet worden gezocht in de frustraties over het staatsgezinde beleid van Johan de Witt rond beladen onderwerpen als de staatsrechterlijke positie van de jonge prins van Oranje, de bemoeienis van de staat met kerk en geloof, en het buitenlands beleid, met name de verhouding tot Engeland met haar commerciële en Frankrijk met haar territoriale ambities.

In de politieke kern verschilde het debat rond *Interest* (1662) niet wezenlijk van het debat in 1650. De scherpe tweedeling is nog steeds aanwezig. In het republikeinse pamflet gaat het opnieuw om een bedreiging van de burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie, met de gevolgen voor de stedelijke autonomie, de welvaart en het welzijn¹⁴⁷. Deze constitutie, soms 'Hollandse Vrijheid' genoemd, stond voor de 'Rechten, Wetten en Privilegien van den Landen', de aloude-constitutie van een 'vrij geboren en gevochten volk'¹⁴⁸. De politieke vijand was Oranje, gesteund door de orthodox gereformeerde predikanten en het volk. In de bedreiging van de stedelijke autonomie door de Oranjes gaat het collectieve vrijheidsbegrip van de aloude-constitutie vaak samen met het Romeinse vrijheidsbegrip, het vrij zijn van willekeur.

De voorstanders van de gemengde staatsvorm waren onder het bewind van Johan de Witt in het defensief, maar zeker niet monddood. Zij tonen dezelfde verscheidenheid in uitgangspunten, opvattingen en argumentaties als in 1650, met dezelfde politieke opvattingen: de gemengde staatsvorm met een zekere soevereine rol van Oranje als de beste garantie voor een

¹⁴⁶ G.O. van der Klashorst, 'De ware vrijheid, 1650-1672', in: E. O. G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twingste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-181, aldaar 176.

¹⁴⁷ Zie Knr. 8658b, 8803, 8806c, 8807, 8916, 8919, 9688, 9763.

¹⁴⁸ Voorbeelden: Knr 8803, 4, 45, 56; Knr 8919, 6, 13, 30, 31, 48.

50 De burger en zijn beeld van de tijd

stabiele staat; het gereformeerde geloof als de bindende factor van de samenleving; en een sterke Unie nodig om zich in de internationale machtsverhoudingen te kunnen handhaven¹⁴⁹.

Ook in dit debat blijkt weer de sterk polariserende rol van de religie in de politieke meningsvorming, vooral door de aanspraak op de absolute waarheid die consensus en compromis in de weg stond¹⁵⁰. Hierin speelden de traumatische ervaringen van Opstand en Bestandstwisten, opgeslagen in het collectieve geheugen, een versterkende rol. Deze ervaringen werkten door als overheersende en verdichte herinneringen, die de bril vormden waardoor naar de eigen tijd werd gekeken. Deze geloofsbeleving, samengaan met de collectieve herinnering, verhinderde dat de maatschappelijke en politieke problemen op een meer objectieve en rationele manier werden gezien, waardoor meer dialoog mogelijk zou zijn geweest. In plaats daarvan kenmerkt het debat zich door een uitwisseling van onverzoenlijke standpunten, met een patstelling in het debat als gevolg.

Naast de overeenkomsten met 1650 is er ook een duidelijk verschil. In dat jaar was de invalshoek vooral een rechtvaardiging van de daden van personen: Willem II en de gebroeders Bicker. Het debat rond *Interest* kenmerkt zich, vooral aan republikeinse zijde, door een hoger theoretisch abstractieniveau¹⁵¹. Het gaat daarbij niet meer om personen, maar om de rechtvaardiging respectievelijk afwijzing van het stadhouderschap, de gemengde staatsvorm, het zuivere republicanisme, de stedelijke autonomie, de aristocratische bestuursvorm en ten slotte de staatkundige positie en rol van de gereformeerde kerk. Uit deze verandering spreekt een toegenomen politiek bewustzijn.

In dit politiek bewustzijn zijn een aantal denkschema's van een bijna wetmatig karakter herkenbaar, die door hun eenvoud een behoorlijke overtuigingskracht moeten hebben bezeten. De voorstanders van de gemengde staatsvorm zagen in de combinatie van een bestuur van gelijken (de regenten), rijkdom en eigenbelang de oorzaak van een onafwendbare ontwikkeling naar afgunst, twist en tweedracht. Dit schiep een klimaat van corruptie, oligarchievorming, willekeur en rechteloosheid, wat uiteindelijk tot de ondergang van de staat zou leiden. Bij de republikeinen ging het vooral om de ambitie van een vorstelijk persoon (Oranje) en de tegengestelde belangen tussen vorst en burgerij. Deze belangenconfrontatie leidde bijna onafwendbaar tot

¹⁴⁹ Pamfletten met religieuze argumenten voor de gemengde staatsvorm: Knr. 8653, 8654, 8798, 8806. Pamfletten met politieke argumenten: Knr. 8654, 8656, 8658, 8798, 8804, 8806b. Pamfletten met emotionele argumenten (adoratie Oranjes): Knr. 8653, 8657, 8659, 8659a, 8808, 9334.

¹⁵⁰ Een uitgesproken voorbeeld is Knr. 8798.

¹⁵¹ Een uitgesproken voorbeeld is Knr. 8658b.

het verlies van de burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie. De tegenstelling over de beste staatsvorm werd nog versterkt door de opvatting dat verandering in staatsvorm of kerkleer twist en chaos met zich meebracht, wat ook tot de ondergang van de staat zou leiden. Aan de basis van beide denkschema's lag een diep wantrouwen van de macht ten grondslag, naast een grote angst voor verandering. Beide denkschema's werden met veel historische voorbeelden en verwijzingen naar de klassieken geïllustreerd en gerechtvaardigd.

De voorzichtige opkomst in het debat van een individuele vrijheidsbegrip is een andere belangrijke verandering vergeleken met 1650. Het ging daarbij om religievrijheid en vrijheid van meningsuiting. In een pleidooi voor religievrijheid verwoordt de auteur van *Dom-praetje* dit als volgt: 'niemand kan sonder Godts-dienst leven ende een goet Borger sijn', want zonder godsdienst betekent goddeloosheid en dat 'baert twist, tweedracht, muyterye en oproer tot verderf van Landen en Steden'¹⁵². Dit manifesteerde zich uitsluitend in de republikeinse pamfletten¹⁵³. Hier tekent zich een potentieel af voor politieke en maatschappelijke vernieuwing. Indrukwekkend is het inzicht over de samenhang tussen enerzijds religievrijheid, vrijheid van meningsuiting, waarheidsvinding en het vrije debat, en anderzijds het goed functioneren van een harmonieuze samenleving. Het is een aanwijzing dat denkers als Pieter De la Court (1618-1685), Franciscus Van den Enden (1602-1674) en Baruch de Spinoza (1632-1677) exponenten waren van een bredere culturele onderstroom.

Het Rampjaar (1672)

Het regentenbestuur was radeloos, de bevolking redeloos en het land redeloos: het is de bekende en trefzekere bewoording om het jaar 1672 te beschrijven, niet voor niets het Rampjaar genoemd¹⁵⁴. De snelle ineenstorting

¹⁵² Knr. 8680, 12. *Dom-praetje, ofte Politijk Discours gehouden tusschen Marcus Aurelius ende Titus Vespasianus. In den Dom tot Utrecht des morgens tusschen elf en twaelf uyren.*

¹⁵³ Knr. 8655a, 8658b, 8680, 8807. De vrijheid van meningsuiting in het publieke debat komt in hoofdstuk 2 aan de orde.

¹⁵⁴ Zie voor algemene achtergrond: Israel, *De Republiek*, 875-891; Prak, *Gouden eeuw*, 59-65; Schöffner, 'De Republiek', 255-261. Zie voor monografieën over 1672: P. Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998); F. Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972); L. Panhuysen, 'Hoe de Republiek het Rampjaar overleefde', *Historisch Nieuwsblad* 18 (2009) 16-23; L. Panhuysen, *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009); Reinders, *Gedrukte chaos*; D.J. Roorda, *Het rampjaar 1672* (Bussum 1971). Zie voor de rol van de bevolking: G. de Bruin, 'Den Haag: Gevangenpoort. De Haagse broedermoord, 20 augustus 1672', in: M. Prak ed., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw. Deel 2* (Amsterdam 2005); R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982); Geyl, 'Demo-

52 De burger en zijn beeld van de tijd

van het militaire en politieke apparaat moet een schok voor de bevolking zijn geweest, het raakte haar bestaanszekerheid. Het verwondert dan ook niet dat dit debacle sterke gevoelens losmaakte van angst, paniek, verontwaardiging, maar ook van opgekropte haat, nijd en wrok. Dit klimaat vroeg om een schuldige en een afrekening, waarvan de gebroeders De Witt het slachtoffer werden. De pamfletten geven een boeiend en veelkleurig beeld van deze episode. In politiek opzicht markeert het jaar 1672 de overgang van een republikeinse staatsvorm naar de gemengde staatsvorm met een Oranje als monarchaal element.

De dramatische snelle ineenstorting van het staatse bewind gezien als het falen van dat bewind, de moord op de gebroeders De Witt, de roep om Oranje en de totale ontredde van het land, drukten de republikeinen zwaar in de verdediging. In de republikeinse pamfletten is dan ook nog maar weinig over van het zelfbewuste republicanisme dat in het debat rond *Interest* tot uiting kwam. Onder deze grimmige omstandigheden had het natuurlijk geen enkele zin het republicanisme, de 'ware vrijheid', of het staatse bewind te verdedigen en theoretisch te rechtvaardigen. De politiek-theoretische diepgang in het republikeinse pamflet is dan ook duidelijk minder vergeleken met de vorige gebeurtenis. Het is niet verwonderlijk, dat onder deze omstandigheden vooral werd gezocht naar een antwoord op de schuldvraag van de snelle ineenstorting. Twee samenhangende oorzaken worden genoemd: de oligarchievorming binnen de bestuurlijke elite die de acceptatie van het staatse bewind ondergroef en de burgerlijke ongehoorzaamheid die het land onbestuurbaar maakte.

Uit de kritiek op de oligarchievorming van het regentenbestuur blijkt dat een deel van de republikeins denkende burgerij zich had afgewend van het staatse regentenbewind, met in een enkel geval zelfs de beschuldiging van landverraad aan het adres van de gebroeders De Witt¹⁵⁵. Het merendeel van de klachten gaat over nepotisme en het afschaffen van privileges tegen de wil van de burgers. Bij nepotisme betrof het ambten die niet meer bereikbaar waren voor de gewone burger. Het afschaffen van privileges raakte het fundament van de samenleving, want de privileges vormden het 'Hoogh Altaer, een heylighe en dier-gekochte sake' waar de rust en de welvaart van

cratische tendenties'; Panhuysen, *Rampjaar 1672*; Reinders, *Gedrukte chaos*; D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978); A.F. Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetting van 1672', *BMGN* 106 (1991) 198-219.

¹⁵⁵ Als voorbeeld Knr. 10564, 2, 4, 5, 7. *Wachtpraetje tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuys aen de Uytrechtse Poort, den 1 September 1672. Gedrukt voor de Liefhebbers des Burger-Rechts.*

afhankelijk waren¹⁵⁶. De burgers voelden zich niet meer gerepresenteerd door de 'besten' uit hun midden, maar overheerst door een elite¹⁵⁷. Het gevolg was dat de acceptatie en legitimering van het regentenbestuur vervielen.

Een aantal republikeinse pamfletten ziet in politieke participatie het wapen van de burger tegen oligarchievorming¹⁵⁸. Deze participatie betrof zowel invloed op de keuze van de magistraat, als toezicht op haar handelen door een vertegenwoordigend lichaam. In de samenspraak het *Verhael van den wonderlijken Oproer* stelt de auteur een republikeinse staatsvorm voor, waarin de burgers een vertegenwoordiging kiezen, die op haar beurt jaarlijks een deel van de regenten kiest met een tijdelijke aanstelling¹⁵⁹. Daarnaast heeft dit vertegenwoordigend lichaam een controlerende taak, met name op het gebied van financiën. De invloed van Pieter de la Court is zichtbaar als de auteur stelt dat het eigenbelang van burgers en bestuurders dient samen te vallen met het algemeen belang om oligarchievorming uit te sluiten. Het maakte de 'Burgers tot Voogden over de Heeren', een zienswijze waarin de burgerij het soevereine lichaam vormde. Zijn voorstel vertoont overeenkomst met het model dat Spinoza in *Tractatus Politicus* behandelt en met de stedelijke bestuursvorm in oostelijk Nederland, in de vorm van het College van Gemeenslieden¹⁶⁰.

Het tweede hoofdthema in het republikeinse pamflet is het handhaven van de rechtsorde¹⁶¹. Gezien het verzet tegen het staatse bewind een begrijpelijke keuze. De burgerplicht tot gehoorzaamheid aan de overheid vindt meestal de rechtvaardiging in de goddelijke ordening, want alle macht is van God¹⁶². Deze rechtvaardiging gaat vaak samen met de rationele overweging dat burgerlijke ongehoorzaamheid tot chaos leidt, waardoor het voortbestaan van de staat op het spel komt te staan en de vrijheid van de stedelijke autonomie verloren gaat. In de samenspraak het *Leger-praetje* stelt de auteur dat de burger zich niet met de staat en de politiek dient bezig te houden. De burgers zijn de magistraten gehoorzaamheid verplicht en moeten

¹⁵⁶ Knr. 10564, 7.

¹⁵⁷ Knr. 10564, 10582, 10591, 10600. Knr. 10582 geeft concreet inzicht in de praktijk van oligarchievorming en de oplossingen daarvoor.

¹⁵⁸ Knr. 10564, 10600.

¹⁵⁹ Knr. 10600, 6, 7. *Verhael van den wonderlijken Oproer, voorgevallen in de Provincie van Mallanbruino, gelegen een graed bezuiden het Eyland Pines: ende hoe dezelve is gestilt. T' Samenspraek tusschen drie Personen te Wacht sijnde, Arent, Gijsbert, Dirck.*

¹⁶⁰ Spinoza, *Tractatus Politicus* (uit het Latijn vertaald door W. Meijer, Amsterdam 1901) Hfdst. 8-10.

¹⁶¹ Knr. 10230, 10384, 10591, 10497, 10603.

¹⁶² Knr. 10230, 3.

54 De burger en zijn beeld van de tijd

zich beperken tot het domein van 'koop-handel en handt-werck'¹⁶³. Deze opvatting vertoont overeenkomst met de kern van Hobbes' politieke theorie, waarin hij politieke vrijheid van de burger uitsloot als een absolute voorwaarde om een stabiele en vredige samenleving te kunnen creëren. Dit laatste vormde de noodzakelijke basis voor de ontplooiing van economische activiteiten door de burgers, resulterend in welvaart en welzijn, het uiteindelijke doel van de staat¹⁶⁴. De auteur ziet burgerlijke ongehoorzaamheid als de belangrijkste oorzaak van de ineenstorting van de Republiek. Daarnaast leidt burgerlijke ongehoorzaamheid tot rechteloosheid: met de moord op de De Witten voor ogen stelt hij dat 'waar geweld de overhand heeft, en het gepeupel Meester is, daer regeert de Duyvel'¹⁶⁵. De beschrijving die de auteur geeft van de anarchie rond de brute moord op de gebroeders De Witt doet denken aan Hobbes' zienswijze op de natuurlijke staat.

Voor de voorstanders van de gemengde staatsvorm zijn de gebeurtenissen van 1672 het bewijs dat de republikeinse staatsvorm niet deugde. Het zal duidelijk zijn dat deze zienswijze gepaard gaat met de roep om Oranje. De relatie burger en overheid staat centraal in hun pamfletten met de onderwerpen oligarchievorming en het recht op verzet. Oligarchievorming vervreemde de bestuurlijke elite van de burger, wat tot uitdrukking komt in de termen tirannie en willekeur en in de klacht dat de bestuurlijke elite zich boven de burgerij stelt en hen de vrijheden en rechten van de aloude-constitutie ontnemt. Het recht op verzet is in hun opvattingen gerechtvaardigd wanneer de bestuurlijke elite het maatschappelijk belang van de burger niet meer dient, wat het geval was voor het staatse bewind van Johan de Witt. Uit al deze pamfletten spreekt een sterk bewustzijn over de centrale plaats en rol van de burger in de samenleving. Zonder dat dit in directe zin werd verwoord komt dit net als in het republikeinse pamflet neer op de zienswijze van de burgerij als het soevereine lichaam.

In het pamflet *Kort verhael* komen beide hiervoor genoemde onderwerpen aan de orde¹⁶⁶. De auteur beschrijft de vervreemding tussen de regen-

¹⁶³ Knr. 10603, 7. *Leger-praetje, tusschen ses persoonen, Jaep Soet, Klaes Swaerhooft en Jan Goet-Hart synde drie Boeren; met Keesje Maet en Broer Jochem varende Luyden, met een Bode over den toestand van ons ruyters en soldaten.*

¹⁶⁴ Israel, *Radical Enlightenment*, 258; L. M. Johnson Bagby, *Hobbes's Leviathan* (Londen 2007) 46; J.G.A. Pocock, G.J. Schochet, 'Interregnum and Restoration', in: J. G. A. Pocock ed., *The variety of British political thought, 1500-1800* (Cambridge 1993) 146-179, aldaar 161-162.

¹⁶⁵ Knr. 10603, 7-9, 16, 21. Het pamflet werd getroffen door een censuurmaatregel (Knr. 10605).

¹⁶⁶ Knr. 10264. *Kort verhael van den Oorsponck en onderganck der Loevesteysche Factie, mitsgaders een vertoogh van 't recht dat de Gemeente in Zeeland gehadt heeft om in de Jahre 1672 sijn Hoogheyt Prins Willem Henrick, in weer-wille van de voorsz factie, te herstellen en tegen 't verloop van Staets en Stads saken te voorzien. Ende hoe de Bedienaers des Goddelijcken Woordts in Zeelandt daer omtrent gedragen hebben, met de redenen daer toe specterende.*

ten en de burger als volgt: de regenten stelden zich niet meer in dienst van de bevolking, maar stelden zich er boven; zij verrijkten zich ten koste van de burgers; het ambt corrumpeerde door nepotisme en corruptie; hun ondeugden als 'grootheyt, eergierigheyt, geltgierigheyt en dertelheyt' maakten hen minder als de 'geringhste onder 't gemeene volck'¹⁶⁷. Dit bracht onder de bevolking een omslag teweeg van 'liefde' voor de overheid naar 'haat' tegen de overheid want zij zal altijd opkomen voor haar rechten en natuurlijke vrijheid. De centrale stelling van de auteur is dat de overheid ten dienste dient te staan van de bevolking. Hij rechtvaardigt dit op grond van de Bijbel en de klassieken. Aan de klassieken ontleent hij de noties natuurlijke staat en contract, want de Grieken en Romeinen hadden 'eerse noch Overheden hadde, daer in over een gestemt, op wat maniere sy wilde geregeert werden, en wat persoonen sy daer toe wille nemen'. Deze visie op de verhouding staat en burger rechtvaardigde verzet wanneer de overheid zich niet dienstbaar opstelde aan de bevolking. Daarnaast rechtvaardigt de auteur verzet op grond van het natuurrecht, want de mens is gericht op zelfbehoud en zijn welzijn, een wet waaraan ieder van nature mag en moet gehoorzamen¹⁶⁸. Het gelijkheidsbeginsel dat in het natuurrecht besloten ligt, komt bij de auteur tot uitdrukking in de term 'gemeente' waarin geen onderscheid is tussen burgers en het gewone volk: het gaat om de gehele bevolking. De auteur weet op een eclectische wijze een redelijk coherente politiek-theoretische zienswijze te formuleren die neerkomt op een gemengde staatsvorm, waarin het zwaartepunt van de soevereiniteit bij de bevolking ligt. In deze gemengde staatsvorm moet de religie voor de noodzakelijke cohesie van de samenleving zorgen.

In de samenspraak *Eenvoudig Verhael* neemt het recht op verzet ook een belangrijke plaats in¹⁶⁹. De auteur vergelijkt de verhouding tussen de overheid en de bevolking met de verhouding tussen de stuurman en het scheepsvolk op een schip¹⁷⁰. Hij stelt dat wanneer het schip door de schuld van de stuurman dreigt te vergaan, de bemanning uit zelfbehoud het recht

¹⁶⁷ Andere pamfletten waarin de vervreemding tussen burger en bestuur aan de orde komt: Knr. 10214, 10300, 10303, 10309, 10400, 10611. Voor de orthodoxe visie: Knr. 10224, 10265, 10311, 10615.

¹⁶⁸ Een mensbeeld en natuurrechtelijke interpretatie die overeenkomen met het verlichte denken.

¹⁶⁹ Knr. 10300, *Eenvoudig Verhael der gemeene Boots-Gesellen van het schip Hollandia, gedaen aan sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orangie, wegens de beroerten, die in 't herwaerts komen, in dat schip zijn gerezen. Hier achter is by-ghevoeght een Bootmans Praet voor Bootmans Recht.*

¹⁷⁰ De metafoor van het schip (het schip van staat) komt al voor in Plato's *Politeia*.

56 De burger en zijn beeld van de tijd

heeft in te grijpen¹⁷¹. In de rechtvaardiging van het verzet komen noties voor als volkssoevereiniteit, het natuurlijk recht op zelfbehoud, de overheid als dienaar van het volk en het contract als basis van de verhouding tussen de overheid en de bevolking. Dit zijn noties die wijzen op een vertrouwd zijn met de traditie van de politieke theorie, vooral die van de protestantse constitutionele verzetstheorie, waarin religieuze en juridische argumenten gebaseerd op historische rechten en vrijheden samen gaan¹⁷². De auteur is consistent in zijn opvatting door geen onderscheid te maken tussen de burger en het gewone volk; impliciet gaat hij uit van een politiek gelijkheidsbeginsel. De matroos, de representant van de bevolking, verdedigt de burgerlijke ongehoorzaamheid en de positie van de burger op grond van het contract tussen overheid en bevolking, de Bijbel en het natuurrecht. Het staatse bewind had het contract verbroken door zich boven de bevolking te stellen en bovendien was dit bewind verantwoordelijk voor de dreigende ondergang van het land, beide rechtvaardigden burgerverzet¹⁷³. Naast het recht op burgerlijk verzet gaat het pamflet ook in op de keuze en kwaliteiten van de overheid, in de scheepsanalogie voorgesteld door de stuurman. De auteur toont een monarchale denkwijze door zijn geloof in de kwaliteit van geboorte, die hem doet pleiten voor een Oranje als staatshoofd. Zijn betoog vormt een duidelijke afwijzing van de zuiver republikeinse staatsvorm.

Bij een vergelijking tussen de pamfletten van de voorstanders van de republikeinse staatsvorm en de voorstanders van de gemengde staatsvorm valt in het publieke debat een zekere omkering te constateren. Voor 1672 staat in het republikeinse pamflet het beroep op de burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie centraal met een theoretische rechtvaardiging die meer diepgang toont dan de pamfletten over de gemengde staatsvorm. Er spreekt een meer vernieuwende, vooruitstrevende mentaliteit uit. In 1672 staat in zekere zin het tegenovergestelde centraal, de burgerlijke gehoorzaamheid. Daarnaast is er minder theoretische diepgang en ademt het republikeinse pamflet een meer behoudende geest uit omdat het de bestaande ordening verdedigt. Het pamflet over de gemengde staatsvorm laat een omgekeerd beeld zien. Voor 1672 staan Oranje, geloof en kerk centraal, vertoont dit type pamflet minder theoretische diepgang en spreekt er een behoudende mentaliteit uit. In 1672 staat de burger centraal, vooral in de zin van een

¹⁷¹ De metafoor van het schip in de rechtvaardiging van verzet tegen de autoriteit wordt ook door Locke gebruikt: Locke, J., *Two treatises of government*, Book II, chap. XVII, par. 210.

¹⁷² Zie voor een uitgebreide verhandeling Skinner, *The foundations*, Volume two, Part three: Calvinism and the theorie of revolution.

¹⁷³ Andere pamfletten met een rechtvaardiging van burgerverzet: Knr. 10264, 10300, 10303, 10309, 10400.

rechtvaardiging van de burgerlijke ongehoorzaamheid aan het staatse bewind, vertoont het pamflet meer theoretische diepgang dan het republikeinse pamflet en heeft een deel van de pamfletten een vooruitstrevend karakter. Deze omkering is goed verklaarbaar vanuit de veranderde omstandigheden in het jaar 1672, waarin het republikeinse standpunt in de verdediging werd gedrongen. De omkering toont een burger die in de politieke argumentaties op een eclectische manier een keuze maakt uit beschikbare politiek-theoretische concepten die zijn standpunten rechtvaardigen.

Het debat in 1672 laat een afname zien van de scherpe tweedeling onder de burgerij. Aan het ene uiterste, maar minder dominant dan voorheen, bevinden zich de orthodox-gereformeerden die onder alle omstandigheden voor Oranje en daarmee voor de gemengde staatsvorm zijn. De principiële republikeinen vormen het andere uiterste, hun geloof in de republikeinse staatsvorm werd in 1672 echter danig op de proef gesteld. Daartussen manifesteert zich een middengroep waarin men voorstanders van de republikeinse staatsvorm kan herkennen die door het falen van het staatse bewind ernstig aan deze staatsvorm waren gaan twijfelen, en waarvoor het stadhouderschap onder bepaalde voorwaarden niet uitgesloten was. Ook een andere tweedeling, die tussen burgerij en volk, is in het publieke debat van 1672 in scherpte duidelijk afgenomen. De sterk negatieve groepsstereotypen over het volk komen nog nauwelijks voor¹⁷⁴. Dat geldt ook voor het specifiek gebruik van de termen burger en volk om de scherpe tweedeling aan te geven. In plaats daarvan verschijnt de term gemeente, om het collectief van burgers en gewone volk aan te geven in hun verzet tegen de regentenoligarchie¹⁷⁵. Een verklarende factor kan zijn dat de burgers en het volk tot op zekere hoogte gezamenlijk optraden tegen het staatse bewind. Een andere factor die bij een aantal pamflettisten een rol kan hebben gespeeld is, dat de concepten natuurrecht en contract door het daarin besloten gelijkheidsbeginsel geen onderscheid toelieten in de politieke rechten van de diverse bevolkingsgroepen.

Het conflict tussen Willem III en Amsterdam (1690)

Het debat in 1690 vond plaats tegen de achtergrond van een langdurige machtsstrijd tussen Willem III en (vooral) Amsterdam, waarbij het naast persoonlijke ambities om tegenstrijdige opvattingen en belangen ging over de onderwerpen oorlog, vrede en het handelsbelang als bron van welvaart.

¹⁷⁴ Hoofdstuk 8 gaat in op de zienswijzen van de burger op het volk. Hoofdstuk 1 definieert de begrippen burger en volk.

¹⁷⁵ Knr. 10264 en 10300 zijn daar voorbeelden van.

58 De burger en zijn beeld van de tijd

Vanuit een meer structurele gezichtspunt ging het om een strijd tussen de krachten van centrale staatsvorming vertegenwoordigd door Oranje en een deel van de Staten Generaal en het stedelijk particularisme met Amsterdam in de hoofdrol. Willem III streefde vanuit een internationale politieke visie, waarin de territoriale dreiging die van Frankrijk uitging centraal stond, naar een versterking van de krijgsmacht en de vorming van een internationale coalitie om het Franse gevaar in te dammen. Dit beleid kon hij alleen succesvol ten uitvoer brengen bij een voldoende politiek en financieel draagvlak voor zijn plannen. Het vroeg om een grotere greep op vooral het lokale niveau: de steden die het leeuwenaandeel van de financiële middelen voor zijn beleid moesten opbrengen. Door zijn successen in de strijd tegen Frankrijk in de jaren 1670 waren de macht en aanzien van de stadhouder-koning sterk gegroeid. De directe aanleiding tot het conflict was een verzoek in 1689 van de Amsterdamse vroedschap gericht aan het Hof van Holland om, bij buitenlandse afwezigheid van Willem III, de electie van schepenen door het Hof te laten plaatsvinden uit de nominatie opgesteld door de vroedschap. Dit verzoek werd zowel door een meerderheid van de Staten van Holland als door Willem III afgewezen¹⁷⁶.

Het publieke debat rond dit conflict vertoont overeenkomsten en verschillen met de voorgaande debatten. De burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie vormen net als in de voorgaande debatten opnieuw een hoofdonderwerp. Hierin komt de zienswijze tot uitdrukking van de aloude-constitutie als de verzameling regels voor het goed functioneren van stad en staat¹⁷⁷, waarbij het vooral ging om de samenhangen van stedelijke autonomie, welvaart en stabiliteit¹⁷⁸ en om de bescherming tegen tirannie van politieke actoren¹⁷⁹. Ging in 1650 de bedreiging van de burgerlijke vrijheden uit van de stadhouder en in 1672 van de staatse regenten, in 1690 was het opnieuw de stadhouder. Ook nu is dit onderwerp weer gekoppeld aan de discussie over de beste staatsvorm, de republikeinse of de gemengde. Ook nu ontbreken de vernieuwende inzichten om deze onoplosbare tegenstelling te doorbreken.

De veranderingen met de voorgaande debatten betreffen een duidelijke afname in de polarisatie van het debat en een verandering in de aard van

¹⁷⁶ Zie ondermeer Israel, *De Republiek*, hfdst. 32. Zie verder Knr. 13433, 13437, 13440, 13443, 13460 voor de standpunten van de Amsterdamse magistraat, de Staten van Holland, de Hollandse Ridderschap en Willem III.

¹⁷⁷ Voorbeelden: Knr. 13468, 13471, 13472, 13482, 13507.

¹⁷⁸ Voorbeelden: Knr. 13464, 13473. In Knr. 13474 dezelfde samenhang, maar dan gemotiveerd vanuit een economische (vrijhandel) en antropologische (eigenbelang) invalshoek.

¹⁷⁹ Voorbeelden: Knr. 13468, 13507.

het debat. Dat laatste heeft betrekking op een verandering in de informatievoorziening en een meer rationele toonzetting. De verandering in de informatievoorziening bestond uit officiële documenten die nu als pamflet werden uitgebracht¹⁸⁰. In de voorgaande debatten ging het vooral om informatie uit tweede hand, waarbij geruchten een belangrijke rol speelden. Dit wijst op een ontwikkeling in het publieke debat, waarin de politieke actoren klaarblijkelijk een toenemend belang hechtten aan de vorming van de publieke opinie. De meer rationele toonzetting uit zich in een meer pragmatische en minder emotionele benadering, het debat toont zich redelijker¹⁸¹. De nadruk komt meer te liggen op het politieke probleem en minder op het verketteren van de tegenstander, een groot contrast met het debat in 1650. Samen met de afnemende polarisatie en de verbreding van de standpunten tekende zich hier een meer open en rationele discussiecultuur af. Dit kan worden gezien als een verandering in de politieke cultuur die meer mogelijkheden bood op het bereiken van maatschappelijke consensus.

De afnemende polarisatie in het debat is de meest opvallende verandering. Uit de pamfletten is hiervoor een drietal verklaringen af te leiden. De eerste ligt op het gebied van geloof en kerk. In het debat ontbreken de felle aanvallen van de orthodoxe predikanten op de staatsgezinde regenten. Dit is niet verwonderlijk omdat na de machtswisseling de bemoeienis van de staat met de kerk zoals deze onder het staatse bewind plaatsvond, ophield te bestaan. De directe aanleiding voor de orthodoxe predikanten om zich van de kansel of door middel van het pamflet met de politiek te bemoeien kwam hiermee te vervallen¹⁸².

Een tweede verklaring is dat een ander controversieel onderwerp, de positie van de stadhouder, in het republikeinse pamflet nog nauwelijks ter discussie staat: de positie van Willem III lijkt onaantastbaar¹⁸³. De 'Glorious Revolution' van 1688/89, de Franse dreiging, de wetsverzetten van 1674 en ten slotte zijn beleid en persoonlijkheid zijn daarbij de overwegingen die de

¹⁸⁰ Knr. 13433, 13437, 13440, 13443, 13460.

¹⁸¹ Dit is een algemeen beeld en meer in het bijzonder in Knr. 13473, 13488, 13491, 13493, 13517.

¹⁸² Het waren niet alleen de (streng) orthodoxe predikanten die zich in het publieke debat roerden. Zie voor de rol van de protestantse geestelijkheid in meer algemene zin J. van Eijnatten, 'Modestia, moderatio, mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)', *TVG* 117 (2004) 26-44. In dit artikel wordt een ontwikkeling geschetst waarin de protestantse geestelijkheid religieuze tweedracht en twist zoals dit in een deel van de zeventiende eeuw voorkwam, beheersbaar probeerden te maken door een pleidooi voor een houding en benadering gekenmerkt door bescheidenheid, gematigdheid en middelmatigheid. Hiermee droegen zij bij aan de vorming van een (nationale) burgerlijke beschavingsethiek.

¹⁸³ Enige uitzondering vormt Knr. 13473.

60 De burger en zijn beeld van de tijd

pamfletten noemen. De onaantastbare positie van Willem III betekende voor de republikeinen een zekere acceptatie van het stadhouderschap, of op zijn minst het zich neerleggen bij het onvermijdelijke. Het was een omstandigheid die hen in de verdediging drukte. In plaats van de aanval op het stadhouderschap zoals in het debat rond *Interest*, werd de verdediging gezocht in het vasthouden aan de burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie. Deze vrijheden werden nog steeds gezien als het fundament van de stedelijke ordening, autonomie en welvaart en ze hadden het karakter van een contract waaraan de stadhouder zich met een eed had verplicht. De verzwakte positie van de republikeinen komt tot uiting in de hardnekkigheid waarmee ze vasthielden aan op zich onbelangrijke aspecten van de aloude-constitutie¹⁸⁴. Zoals ook al in 1672 bleek, geeft dit aan het republikeinse pamflet een behoudend karakter.

Een derde verklaring voor de afgenomen polarisatie is een vervaging van de politieke standpunten die ook al in het debat in 1672 is geconstateerd. Ook de tijdgenoot heeft meer moeite om voor- en tegenstanders te onderscheiden¹⁸⁵. Bij de behandeling van de voorgaande debatten is gewezen op de grote heterogeniteit bij de voorstanders van de gemengde staatsvorm. In het conflict van 1690 komt daar een groep burgers bij die voorstander is van de gemengde staatsvorm, maar die het tegelijkertijd ook eens is met de Amsterdamse regenten in hun vasthouden aan de privileges en daarmee aan de stedelijke autonomie¹⁸⁶. Zij hebben geen staatkundige oplossing voor de inherente tegenstelling tussen centrale staatsmacht en stedelijke autonomie: in plaats daarvan zoeken sommigen het in een mentaliteitsverandering, in de politieke deugd van vertrouwen en streven naar eendracht¹⁸⁷. Het is niet uit de pamfletten op te maken wat de sociaal-culturele achtergrond van deze groep is: misschien kwamen ze uit de brede middengroep van de burgerij zonder een uitgesproken politieke opvatting of waren het republikeinen die gezien de bedreiging van de landsvrijheid door Frankrijk, voor een pragmatische accommodatie aan het stadhouderschap kozen.

¹⁸⁴ Knr. 13488, 13491.

¹⁸⁵ Als voorbeeld het pamflet Knr. 13496 van een duidelijke voorstander van de gemengde staatsvorm, waarin het pamflet Knr. 13495 van een ander voorstander van de gemengde staatsvorm een 'infaem Pasquil' wordt genoemd.

¹⁸⁶ Knr. 13467, 13495, 13517.

¹⁸⁷ De auteur van Knr. 13488 stelt vast dat de staatsvorm er niet toe doet, in alle komen twist en tweedracht voor. Waar het dus om gaat is de politieke deugd van harmonie, de plicht tot het vermijden van twist. Dit pamflet is een van de meest interessante pamfletten in het debat in 1690. De auteur van Knr. 13495 zoekt het vooral in de deugd van het onderling vertrouwen.

De Plooierijen (1702-1704)

De dood van Willem III in het jaar 1702 betekende opnieuw een overgang van de gemengde staatsvorm naar de republikeinse staatsvorm; het tweede stadhouderloze tijdperk ging van start. Al snel na zijn dood kwamen de frustraties over zijn beleid aan de oppervlakte, vooral in Gelderland, maar ook in Overijssel, Utrecht en Zeeland. Zijn dood vormde een goed moment voor de burgerij om meer politieke invloed te verkrijgen wat tot burgeronlusten leidde. De oorzaak lag in gevoelens van onrecht en daarmee samenhangende frustraties over de tijdens het stadhouderlijk bewind verloren gegane vrijheden van de aloude-constitutie¹⁸⁸. Als voorbeeld het pamflet *Memorie begrypende een verhaal van de Constitutie* waaruit blijkt dat het ging om een herstel van de 'borgerlicke Regeeringe', met de 'vrye Keur van de Magistraat' door de vertegenwoordigers van de bevolking. Het ging om een terugkeer naar een stedelijk bestuur dat van ouds bestond uit 'Borgemeesteren, Schepenen ende Raden, neffens de Meesters van de Gilden, broederschappen en Ampten'. De laatste drie hadden een controlerende verantwoordelijkheden 'in saecke van Justitie, Finantie, en Politie' tot 'conservatie van haere Vryheden, Privilegien, Usantien, ende Overdrachten'¹⁸⁹. Daarnaast speelden persoonlijke motieven van een aantal regenten en gemeenslieden een rol, die onder het bewind van Willem III uit hun ambt waren gezet. In Gelderland staat deze strijd bekend als de Plooierijen, waarbij de stad Nijmegen de hoofdrol speelde¹⁹⁰. De pamfletten schetsen een gedetailleerd en levendig beeld.

De voorgaande debatten betrof conflicten waarin de belangen van de burgers van Holland, vooral die van Amsterdam, in het geding waren. Een stad met in 1655 ongeveer 150.000 en in 1689 ongeveer 200.000 inwoners, terwijl het perifeer gelegen Nijmegen in deze periode slechts ongeveer 11.000 inwoners telde. Het conflict in Nijmegen was echter duidelijk meer dan een lokaal conflict van incidentele aard. Steeds meer politieke institu-

¹⁸⁸ Op de lange voorgeschiedenis waarin deze burgerlijke vrijheden verloren gingen kan hier niet worden ingegaan. Een aantal pamfletten vermelden deze geschiedenis, wat erop wijst dat het oorspronkelijke bezit van deze vrijheden nog steeds deel uitmaakte van het politieke bewustzijn van de burger.

¹⁸⁹ Knr. 14845, 1, 3, 6, 8, 9, 12.

¹⁹⁰ Het woord plooi heeft meerdere betekenissen waaronder partij en factie. De term Plooierijen is de geschiedkundige term voor dit conflict, de pamfletten spreken van oude regenten, nieuwe regenten, gemeenslieden, burgers, etc. De uitzondering vormt een pamflet (Knr. 15023, 9) waarin wordt gesteld dat er in Gelderland 'driederley Humeuren of zoort van Menschen zijn, de Oude Ploy, Nieuwe Ploy en de Stulp Ploy' (de twijfelaars). De zittende regenten waartegen de bevolking zich verzette, worden in de historiografie aangeduid met Oude Plooi, de door de bevolking aan de macht gekomen nieuwe regenten met Nieuwe Plooi.

62 De burger en zijn beeld van de tijd

ties werden er bij betrokken: een aantal steden in Gelderland, Utrecht, en Overijssel; de Staten van Gelderland, de Ridderschap van Gelderland, de Staten van Holland en ten slotte de Staten Generaal. Deze landelijke uitstraling blijkt ook uit het grote aantal pamfletten, dat vele malen groter is dan een lokaal conflict rechtvaardigt¹⁹¹. Het ging dan ook om een politiek conflict van algemene aard met als hoofdthema de politieke invloed van de burger gebaseerd op grond van het omstreden concept volkssoevereiniteit.

De strijd tegen de zittende magistratuur werd geleid door vertegenwoordigers van Gilden, gemeenslieden en enkele regenten. Zij kregen brede steun van grote delen van de burgerij en de massa van het volk. Het hoogtepunt van de strijd in Nijmegen viel in de jaren 1702-1704, jaren met een revolutionaire lading in de vorm van gewapende machtsgrepen, volksmobilisaties, oproer, inzet van de krijgsmacht en spontane volksbewapening¹⁹². Dit leidde er toe dat het gewestelijk bestuurlijk niveau een tijd lang niet meer functioneerde, waardoor zelfs de financiering van de Unie in gevaar kwam. Na de aanvankelijke successen verliep de burgerbeweging door tegenstellingen en geleidelijke oligarchievorming van de nieuwe bestuurlijke elite, een ontwikkeling waartegen de burgerbeweging zich zo krachtig had verzet. Het jaar 1717 betekende het formele einde van deze beweging, toen bezaten de Staten van Gelderland weer voldoende macht om de magistratuur voor het leven te benoemen, met de motivering dat de invloed van de gemeenslieden op de magistratuursbenoeming nadelig was voor de continuïteit van het stedelijke bestuur. Hiermee kwam een einde aan een geslaagde poging van de stedelijke bevolking om meer politieke participatie te verwezenlijken.

De pamfletten geven inzicht in het complexe besluitvormingsproces van de Republiek dat langs drie niveaus verliep, ieder met eigen verantwoordelijkheden en belangen: stedelijk, gewestelijk en Unie-niveau. De politieke cultuur in dit bestel was gericht op consensus, wat resulteerde in langdurige bemiddelingspogingen. In het geval van de Plooiërijen bracht deze manier van conflictbeheersing geen oplossing, wat twee keuzes open liet: de toepassing van het geweldsmiddel of het gedogen van de situatie. Een derde mogelijkheid, een verandering van de politieke ordening, kwam niet ter sprake. Na een halfslachtige poging schrok men voor het eerste middel terug, wat automatisch leidde tot het tweede¹⁹³.

¹⁹¹ Naar rangorde van het aantal pamfletten in de KB collectie: plaats 3 met 9% in 1702; plaats 1 met 29% in 1703; plaats 1 met 33% in 1704. Deze cijfers hebben betrekking op alle pamfletten over de Plooiërijen, dus niet alleen op het conflict in Nijmegen.

¹⁹² De pamfletten Knr. 14837, 14986, 14995, 15214 geven hier een beeld van.

¹⁹³ De besluitvorming komt vooral tot uitdrukking in Knr. 14835, 14995, 15206, 15214.

De burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie vormden net als in de voorgaande debatten het hoofdonderwerp¹⁹⁴. In de kern ging het om de eis dat het stedelijk bestuur diende te handelen in het belang van de burger. De onder invloed van Willem III aangestelde magistraat had hier niet aan voldaan. Zij hadden teveel de belangen van Willem III gediend en zich door oligarchievorming, nepotisme en corruptie van de burger vervreemd. De klachten van de burger waren ernstig en betroffen het afschaffen van privileges, zelfverrijking, nepotisme, corruptie, financieel wanbeleid en partijdige rechtspraak¹⁹⁵. Het gevolg was dat de bevolking zich niet meer vertegenwoordigd voelde door haar magistraat, wat in een oproep tot verzet leidde. Ook in dit conflict ging het uiteindelijk om de gevolgen van centrale staatsvorming en oligarchievorming voor de belangen van de burger.

Een belangrijk verschil met de voorgaande gebeurtenissen is dat vanuit politiek-theoretisch gezichtspunt het tijdens de Plooiërijen niet meer gaat om de keuze van de beste staatsvorm – de gemengde staatsvorm of het zuivere republicanisme – maar om de mate van politieke invloed van de bevolking¹⁹⁶. Het conflict ging om een keuze tussen een aristocratisch republicanisme zonder invloed van de bevolking en een vertegenwoordigend republicanisme waarin de gehele bevolking werd gerepresenteerd. Hoewel de rechtvaardiging in het verleden werd gezocht, tekent zich hier een omslag af in de politieke cultuur: niet meer de politieke cultuur van een burgerij die de politiek overliet aan een elite die haar representeerde, maar een burgerij die wilde participeren in de keuze van haar bestuur en een stem wilde hebben in het besturen van de samenleving¹⁹⁷. De bestuurlijke elite zag er volkssoevereiniteit in, een geheel andere regeringsvorm die stad en land tot de ondergang zou voeren¹⁹⁸.

Een ander belangrijk verschil met de voorgaande debatten is dat voor de eerste keer sprake is van een vorm van politieke organisatie. Er waren 'leiders'; verontruste burgers verenigden zich; er was een brede achterban bestaande uit een deel van de regenten, de burgerelite, de middenklasse (vooral de Gilden) en het volk; er werden contacten gelegd met burgers van andere steden; de beweging verplaatste zich van Nijmegen naar andere steden; tijdgenoten constateerden dat er van een zekere planmatige aanpak

¹⁹⁴ Knr. 14827, 14831, 14835, 14839, 14845, 15205.

¹⁹⁵ Knr. 15234, 15235, 15236, 15237.

¹⁹⁶ Het verzet tegen de elite speelde ook op kerkelijk gebied. De diakenen eisten inspraak op de kerkelijke besluitvorming en de benoeming van predikanten. Toen dit werd geweigerd legden ze hun ambt neer en moesten de ouderlingen met het 'sakje' rondgaan (Knr. 14986, 11). Dit wijst op een breed emancipatorisch karakter van de burgerbeweging.

¹⁹⁷ Knr. 14827, 14839, 14845, 15023, 15205.

¹⁹⁸ Knr. 14837, 14986, 14995, 15203, 15206, 15214, 15215.

64 De burger en zijn beeld van de tijd

sprake was, het 'Nijmeegse Model'¹⁹⁹. In vergelijking met de voorgaande gebeurtenissen is er dan ook geen sprake meer van een duidelijke politieke tweedeling binnen de burgerij tussen voorstanders van de gemengde staatsvorm en van de republikeinse staatsvorm. Tijdens de Plooierijen ging het om de eis van politieke invloed die de burgers verenigde. Ook een andere tweedeling, die tussen burgerij en het volk, is in dit conflict vervaagd: zij trokken meerdere malen gezamenlijk op. De scherpe tweedelingen in de stedelijke samenleving, zo kenmerkend voor 1650, waren rond 1700 verdwenen.

In het debat in 1690 is geconstateerd dat belangrijke officiële documenten als pamflet in het publieke debat werden uitgebracht. Tijdens de Plooierijen nam dit verder toe. Van de onderzochte pamfletten, 90% van de pamfletten in de KB-collectie over het Nijmeegse conflict in de jaren 1702-1704, was 70% afkomstig van de politieke actoren: stedelijke bestuurders, College van Gemeenslieden, Gilden, Ridderschappen, Staten van Gelderland, Staten Generaal. In alle gevallen ging het om een publieke rechtvaardiging. Dit wijst op een toegenomen besef van het belang van de publieke opinie om draagvlak voor politieke standpunten te verkrijgen.

Ondanks het revolutionaire karakter, de tijdelijke overwinning van de burgerij en de politiek-culturele omslag die de Plooierijen aan het licht brachten, heeft deze gebeurtenis betrekkelijk weinig aandacht gekregen in de geschiedschrijving. Voor zover er aandacht is geschonken is dat voornamelijk een onderwerp geweest in de regionale en lokale geschiedschrijving²⁰⁰. In de meer landelijk georiënteerde historiografie heerste lange tijd de opvatting dat het een factiestrijd betrof tussen regentengroeperingen die steun zochten bij de bevolking²⁰¹. De opstelling van de burgers werd gezien als een uiting van extreem particularisme, gerechtvaardigd vanuit een conservatieve denkwijze gebaseerd op historische rechten²⁰². Meer recent is de op-

¹⁹⁹ Knr. 14837, 14838, 14986, 14995, 15205, 15215.

²⁰⁰ A. van Dixhoorn, "'Voorstanders van de vrije wetten': Burgerbewegingen in Arnhem en de Republiek tussen 1702 en 1707', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 25-54; H.L. Driessen, 'De Plooierijen te Wageningen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre XLIV* (1941) 65-76; S. P. Haak, 'De Plooierijen, in het bijzonder in het kwartier van Veluwe', *Bijdragen en Mededelingen Gelre XI* (1908) 83-110; J. Hovy, 'De regeringsverandering te Amersfoort in 1703. Een bijdrage tot de geschiedenis der 'Plooierijen' in de provincie Utrecht', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden XV* (1960) 177-216; J. Kleijntjens, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Plooierijen in 1702', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 32 (1911) 178-265; A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Twee woelige jaren in Zutphen* (Zutphen 1977).

²⁰¹ Zie voor een historiografisch overzicht Wertheim-Gijse Weenink, *Twee woelige jaren in Zutphen*, 7, 8.

²⁰² Zie o.a. G.J. Schutte, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', in: I. Schöffer, H. van der Wee, J.A. Bornewasser ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam/Brussel 1978) 270-273.

vatting dat het een burgerbeweging betrof, waarin zich de politieke opkomst van de midden en kleine burgerij aftekent²⁰³.

De onderzochte pamfletten bevestigen het beeld van een brede burgerbeweging. Het was echter geen nieuwe ontwikkeling in de zin van een politiek-emancipatorische opkomst van de midden en kleine burgerij: in de opvattingen over politieke participatie en volkssoevereiniteit werd teruggesproken op het verleden, waarbij het ging om herstel van verloren gegane vrijheden en rechten²⁰⁴. Het stempel conservatief op de beweging van de burgerij is echter niet terecht, want het betrof een strijd om verloren gegane rechten. In rationele en emotionele zin was het een volstrekt logische reactie toen de gelegenheid zich aandeede. In de kern ging het de burgerij, net zoals in de voorgaande eeuwen en de hiervoor behandelde vier gebeurtenissen, om de burgerlijke vrijheden van de aloude-constitutie die haar sociaal-economische, politieke en culturele positie in de samenleving bepaalde. Het ligt voor de hand dat de burger zijn verweer rechtvaardigde met een beroep op deze aloude-constitutie, het was een strijd om een rechtvaardige zaak. Ten slotte blijkt uit de pamfletten dat in de rechtvaardiging van de politieke participatie, de op het natuurrecht gebaseerde politieke concepten van het verlichte denken nog geen rol speelden.

Een politiek bewuste burger

In 'Party and Faction' stelt D.J. Roorda, dat de politieke cultuur in de Republiek alleen volledig te begrijpen valt, wanneer men niet alleen naar de rol van de staatsgezinde en prinsgezinde partijen kijkt, waarbij het vooral om de politieke machtsuitoefening ging, maar ook naar die van de stedelijke facties, waar het vooral om het eigenbelang ging. Met het begrip politieke cultuur doelt hij op de cultuur van de politieke actoren en instituties en niet op de politieke denkwereld van de burgerij, het onderwerp van dit boek. Roorda komt tot de conclusie dat de politiek in Holland in belangrijke mate werd bepaald door facties, in tegenstelling tot de in zijn tijd gangbare mening dat het vooral de partijen waren²⁰⁵.

In tijden van crises, Roorda baseerde zich vooral op het jaar 1672, veranderde deze constellatie van gescheiden sferen van partij en factie door interactie en verbindingen tussen het nationale en lokale bestuurlijke niveau.

²⁰³ A.H. Wertheim-Gijse Weenink, 'Een kwarteeuw burgerverzet in de beide Nederlanden (1698-1719). Voorspel van de 'democratische revoluties'', *BMGN* 99 (1984) 408-434, aldaar 434.

²⁰⁴ De overeenkomsten en verschillen met de burger- en gildebewegingen uit de voorgaande eeuwen vallen buiten het kader van dit boek.

²⁰⁵ D.J. Roorda, 'Party and faction', *Acta Historiae Neerlandicae* II (1967) 188-221, aldaar 189, 191, 192, 195.

66 De burger en zijn beeld van de tijd

Door grote delen van de bevolking te mobiliseren met ideologische slagzinnen, ontstond een situatie waarin tot zekere hoogte sprake is van partijen in moderne zin. De burger werd gemanipuleerd en gebruikt voor het eigenbelang van partij en factie. Na de crisis volgde een terugkeer naar de oude situatie van de dominantie van de facties. De politieke betrokkenheid van de burger was niet langer nodig want de strijd was gestreden, terwijl op zijn beurt de burger niet langer politiek geïnteresseerd was en de politiek weer overliet aan de regenten²⁰⁶. Het is het beeld van de burger als een apolitek wezen. Roorda verklaart dit, door te stellen dat de motivatie van de burgers om deel te nemen aan de partijstrijd niet ideologisch was bepaald in de zin van verzet tegen het bestaande systeem van aristocratisch bestuur, maar slechts gericht was tegen de uitwassen daarvan²⁰⁷. De factiethese van Roorda wordt in zijn algemeenheid nog steeds onderschreven, maar wel genuanceerd. De kritiek betreft de representativiteit van zijn onderzoek, de strikte tweedeling in prinsgezinden en staatsgezinden waarbij geen ruimte is voor een brede middengroep, zijn beeld van toenemende aristocratisering, oligarchievorming en groeiend nepotisme binnen de bestuurlijke elite²⁰⁸, de onverenigbaarheid van partij en factie²⁰⁹, en de rol van de bevolking²¹⁰.

De vijf hiervoor beschreven politieke debatten (n=119) wekken niet de indruk dat de politieke betrokkenheid van de burger zich beperkte tot de vijf onderzochte gebeurtenissen, dit krijgt ook nog eens zijn bevestiging in Deel 2. Deze continuïteit laat zich aflezen uit het historisch bewustzijn dat uit de pamfletten spreekt, uit de idee van een contract tussen burger en overheid, uit het niveau van de politieke argumentaties, uit de zorg om het lot van het vaderland en ten slotte uit de zienswijze dat politieke betrokkenheid een burgerplicht was²¹¹. Dit wijst op een permanent politiek bewustzijn van een politiek geïnteresseerde burger, die een autonome politieke factor vormde met een reële politieke macht in de vorm van de publieke opinie. Het is niet het beeld van een burger die zich willoos liet gebruiken als manipuleerbaar politiek middel in de handen van de bestuurlijke elite²¹². De continuïteit in politieke betrokkenheid laat zich ook aflezen uit de manifestatie in de pam-

²⁰⁶ Ibidem, 193, 220.

²⁰⁷ Ibidem, 193, 200.

²⁰⁸ Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw', 107-109.

²⁰⁹ J.L. Price, 'De regent', in: H. M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 43-46.

²¹⁰ Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging', 198, 199, 201, 219.

²¹¹ Dit beeld komt in de vorm van citaten in in Hoofdstuk 1 en de Delen 2 en 3 tot uiting.

²¹² Dit is al eerder geconstateerd in M. Prak, 'Burgers in beweging: Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *BMGN* 106 (1991) 365-369; Reinders, *Printed Pandemonium* en Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging'.

fletten van twee duidelijke stromingen binnen de burgerij over de beste staatsvorm, de voorstanders van de republikeinse staatsvorm en de voorstanders van de gemengde staatsvorm. Deze twee stromingen manifesteerden zich natuurlijk het sterkst in crisissituaties in de vorm van het publieke debat en actie, maar ook daarbuiten, zoals blijkt uit het debat rond *Interest* toen er geen sprake was van een politieke crisis. Ook hier het beeld van een politieke betrokkenheid dat niet als een incidenteel verschijnsel en als product van demagogie en emotie te verklaren valt. Beide uitingen van continuïteit weerspreken de constatering van Roorda dat de burgerij niet politiek was geïnteresseerd en zich in crisissituaties door manipulatie voor de belangen van de bestuurlijke elite liet gebruiken²¹³.

²¹³ Nogmaals zij benadrukt dat het hier niet gaat om de partijstrijd tussen de politieke actoren (de Roordathese), maar om de politieke opvattingen en betrokkenheid van de burgers.

Hoofdstuk 3: Het publieke debat

In de Inleiding is aangegeven dat de betekenis van de politieke theorie voor de burger bij gebrek aan directe getuigenissen, alleen kenbaar is langs de indirecte weg van het politieke pamflet als afspiegeling van het politieke publieke debat, wat op zijn beurt weer een weerspiegeling is van de politieke denkwereld van de burger. Dit vraagt om een nadere beschouwing van het publieke debat in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Het begrip publieke debat is gedefinieerd als de (rationele) discussie die zich afspeelt in het publieke domein over zaken van het publieke welzijn en het algemeen belang²¹⁴. Communicatiemedia spelen hierin een initiërende en opiniërende rol. In de zeventiende eeuw waren dat vooral boeken, liedjes, brieven, pamfletten, kranten, prenten, toneel en preken. In het publieke debat vormt zich de publieke opinie, de meningen van grote delen van de bevolking over de inrichting en het functioneren van de samenleving²¹⁵. Hierin komt de mening van de bevolking tot uiting die grenzen stelt aan het overheidsoptreden: het is de graadmeter voor de acceptatie en de legitimering van die overheid. Een verstandige overheid zal hier terdege rekening mee houden. Daarnaast vormt het publieke debat de politieke arena waarin de politieke actoren strijden om het noodzakelijke draagvlak voor hun politiek handelen. Het publieke debat geeft hiermee inzicht in de problemen van een samenleving en de manier waarop zij daarmee omgaat.

Het werk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) van Jürgen Habermas – filosoof, socioloog en een van de meest prominente vertegenwoordigers van de laatste fase van de kritische theorie in de sociologie (Frankfurter Schule) – is in het denken over en de toepassing van de concepten publieke domein, publieke debat en publieke opinie maatgevend geweest²¹⁶. Habermas gebruikt deze concepten in zijn onderzoek naar de voorwaarden voor een stabiele democratie, die voor hem vooral gelegen waren in het gebruik van de rede, de waarheid, de moraal en de rechtvaardigheid in de politiek. Deze waarden ontstonden in een samenleving waar het vrije, publieke debat

²¹⁴ Het begrip publieke domein kent vele definities. In de kern gaat het om een opinierende zone van debat en argumentatie waarin de publieke opinie wordt gevormd. In fysieke zin vindt dit debat plaats in de publieke ruimte, in de zeventiende eeuw kon dat zijn de straat, de postkoets, de trekschuit, de beurs, de taveerne, en de rederijkerskamer.

²¹⁵ De publieke opinie gedefinieerd als de aggregatie van individuele meningen, attitudes en overtuigingen over een bepaald onderwerp van een groot deel van de bevolking.

²¹⁶ Zie voor een korte samenvatting J. Habermas, 'The public sphere: an Encyclopedia article (1964)', *New German Critique* 3 (1974) 49-55.

70 De burger en zijn beeld van de tijd

de ruimte kreeg²¹⁷. De rationaliteit van het debat vormt in zijn theorie een sleutelfactor, want door rationaliteit krijgt het betere argument de autoriteit en vormt zich een gezamenlijk oordeel: de individuele meningen transformeren zich tot een rationele consensus²¹⁸. In deze rationele consensus ziet hij de legitimerende autoriteit van de politieke samenleving²¹⁹. Vanuit deze visie is het te begrijpen dat Habermas groot belang hecht aan de institutionele verankering van het publieke debat als een waarborg voor de toegankelijkheid van de communicatiemediën, de vrijheid van meningsuiting en de beschikbaarheid van informatie. Voor Habermas zijn dit de factoren die de kwaliteit en maatschappelijke betekenis van het publieke debat bepalen. Habermas' zienswijze heeft tot een vruchtbaar debat geleid, waarbij zijn theorie nog steeds geldt als de beste conceptualisering van de aard en fundering van het publieke leven²²⁰. Daarnaast is er ook veel kritiek geuit²²¹.

Gebaseerd op het debat rond Habermas' theorie zijn vier categorieën gekozen om het publieke debat in de jaren 1650-1704 te onderzoeken. Dit zijn achtereenvolgens de vrijheid van meningsuiting, de toegankelijkheid van de communicatiemediën, de beschikbaarheid van informatie en kennis en ten slotte de mate van institutionalisering van het debat. Dit laatste betreft zaken zoals de wettelijke vastlegging van de vrijheid van meningsuiting, de overheidsplicht tot informatieverschaffing en de professionalisering van de communicatiemediën. Benadrukt zij dat deze categorieën uitsluitend zijn bedoeld om het publieke debat in kaart te brengen en niet om dat debat in normerende zin te beoordelen.

²¹⁷ A. Gestrich, 'The public sphere and the Habermas debate', *German History* 24 (2006) 413-430, aldaar 415.

²¹⁸ H. Mah, 'Phantasies of the public sphere: rethinking the Habermas of historians', *The Journal of Modern History* 72 (2000) 153-182, aldaar 156-157.

²¹⁹ Ibidem, 163.

²²⁰ C. J. Calhoun, 'Habermas, The Structural Transformation', *Contemporary Sociology* 19 (1990) 312-316, aldaar 316.

²²¹ K.W. Back, 'Habermas, Structural Transformation', *The Public Opinion Quarterly* 56 (1992) 257-258, aldaar 257; S. Beam, 'Apparitions and the public sphere in seventeenth-century France', *Canadian Journal of History* 29 (1994) 1-22; J. Bloemendal, A. van Dixhoorn, 'De scharpheit van een gladder tong', *BMGN* 125 (2010) 3-28; J. L. Brooke, 'Reason and passion in the public sphere: Habermas and the cultural historians', *Journal of Interdisciplinary History* XXIX (1998) 43-67, aldaar 50-56; Calhoun, 'Habermas, The Structural Transformation', 315; Gestrich, 'The public sphere', 414-424, 427-429; T. Haas, 'The public sphere as a sphere of publics: rethinking Habermas's theory of the public sphere', *Journal of Communication* (2004) 178-184, aldaar 179, 181, 182; Mah, 'Phantasies', 158, 159, 162-164; A. McKee, 'After Habermas. New perspectives of the public sphere', *British Journal of Sociology* 57 (2006) 524-525, aldaar 524; D. Randall, 'Epistolary rhetoric, the newspaper, and the public sphere', *Past & Present* 198 (2008) 3-32, aldaar 3, 29, 30; A. J. La Vopa, 'Conceiving a public: Ideas and society in eighteenth-century Europe', *The Journal of Modern History* 64 (1992) 79-116.

In de Nederlandse geschiedschrijving is de aard van het publieke debat in de zeventiende eeuw nauwelijks object geweest van een systematisch onderzoek, met name niet als het gaat om de vraag hoe dit debat in de loop van de tijd veranderde. Meestal komt dit onderwerp aan de orde in een bredere context, bijvoorbeeld bij het zoeken naar een verklaring voor de typisch Nederlandse discussie- en overlegcultuur²²² of in de behandeling van het samenhangende complex van de vrije meningsuiting, tolerantie²²³, censuur²²⁴ of in het kader van de verhouding staat en kerk²²⁵. De rol van de burger in het publieke debat bleef echter lange tijd onderbelicht²²⁶. Het gaat daarbij om antwoorden op vragen als: welk deel van de burgers, of in ruimere context de bevolking, nam deel? Hoe kwam de burger aan informatie om een oordeel te kunnen vellen? In hoeverre kon men onvrede en kritiek in het openbaar uiten? Wat was de politieke betekenis van de publieke opinie? De antwoorden zijn een maat voor de politieke invloed van de burger en het corrigerend vermogen van het publieke debat, waarbij dat laatste een belangrijke factor is in de stabiliteit van de samenleving. In dit hoofdstuk zal ik, met het pamflet als bron, proberen meer inzicht te verschaffen in de pamfletcultuur in de Republiek met de verandering in de tijd.

Een schets

In 1650 toont de prinsgezinde auteur van *Lauweren-Krans gevlochten voor Sijn Hoocheyt Wilhelm* zich bezorgd over de grote invloed van pamfletten op de bevolking. Hij constateert 'onlijdelijcke Praetjens op vracht-wagenen ende schuiten, en soo bevinde ick dat de Hollandtse Steden de Boeckbinder vensters, ende winckels op-gepropt syn van alderhande lasterschriften, tegen verscheyden Staatspersonen'. Hij besluit met de oproep dat ieder die het

²²² Frijhoff, *1650*, 218-224; H. Pley, *Erasmus en het poldermodel* (Amsterdam 2005) 27-30, 51, 58, 59, 68, 71.

²²³ Bots, 'De Nederlandse verdraagzaamheid', 118, 119; Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces*, 5, 6, 7, 9-11, 18, 491; J.I. Israel, 'The banning of Spinoza's works in the Dutch Republic (1670-1678)', in: W. van Bunge, W. Klever ed, *Disguised and overt Spinozism around 1700* (Leiden 1996) 3-14, aldaar 8; Israel, *Radical Enlightenment*, 275-294; Kossmann, *Naoogst*, 179-196; Schuyt, 'Tolerantie en democratie', 115.

²²⁴ I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998) 2, 6, 60, 61, 110, 112-114, 116, 362, 368.

²²⁵ Gelder, *Getemperde vrijheid*, 151, 236, 237.

²²⁶ Van recente datum zijn twee proefschriften en een bundel waarin de rol van de burger vanuit verschillende perspectieven aan de orde komt: Deen, *Pamphlets*; R. Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (2010); M.H.P. Reinders, *Printed Pandemonium. The Power of the Public and the Market for Popular Political Publications in the Early Modern Dutch Republic*. (2008).

72 De burger en zijn beeld van de tijd

'leest of hoort leesen' zijn pamflet ter harte neemt²²⁷. Deze citaten geven een indruk van de omvang van het politieke debat dat in 1650 losbarstte.

Ook ongeveer vijftien jaar later blijkt, met het verschijnen van *Interest van Holland* (1662) van Pieter de la Court, de omvang en intensiteit van het politieke debat in de Republiek. De auteur van *Herstelden Barneveldt* beschuldigt in zijn pamflet Willem Frederik, de stadhouder van Friesland, van manipulatie van de publieke opinie in zijn streven naar het Kapitein-Generaalschap van de Unie: 'hy of de zijne arbeyden daghelijcx om door soodanighe Boeckjens, als *Brief van een Vrient aen een Vrient*, ende andere Pasquillen, de Regenten ende haer Regeeringh verdaecht te maken, de Gemeente tegen haer op te hitsen, ende alsoo het Lant in ruine ende verderf te brengen'²²⁸.

In het Rampjaar schetst de auteur van *Spiegel van Doleancie en Reformatie* de grote omvang van het publieke debat met de woorden: 'onder de ongebondentheden deser daegen is het overvloedigh verschijnen van blauewe boeckens, die soo, meenighvuldigh uyt Holland overvliegen, dat wy daer in verbijstert sijn'. Uit zijn woorden blijkt ook dat er grote verschillen waren tussen de provincies: 'ende is een goedt teecken van de bedaertheye onser Landaert dat tot noch toe niet een mijns weetens, in Vrieslandt is uyt gekomen'²²⁹.

In het debat over het conflict tussen Willem III en Amsterdam merkt de auteur van *Missive van een oprecht Patriot* op dat 'evenwel de wijle door geheel Hollandt soo groote Oceaan van Pasquillen doorgebroocken is, om de goede en welgemeende sentimenten van gemelte Burgemeesteren en Vroedtschap te denigreren, ende haare conduites voor het gemeene volck (dat gewoon is den toom van hare driften ende onbesonne passien los te geven, op de minste aenhitsinge of schijn van reden) odieus te maecken'²³⁰.

In de jaren 1702-1704 is het, tijdens de Plooiërijen, niet veel anders. De auteur van *Vervolgh van het Debat* beklagt zich, dat zijn opponenten allerlei beschuldigingen in 'hare gedruckte Boeckjes hebben uytgestrooyt', en dat

²²⁷ Knr. 6851, 2, 38. *Lauweren-Krans gevlochten voor Sijn Hoocheyt Wilhelm, de Heer Prince van Oranje, &c. Over sijne eeuwig roembaere handelinghe, gepleegt tot ruste deser Vereenigde Lantschappen, in 't Jaer 1650. In een 't samen-spraecke tusschen een Amsterdammer ende Ley-enaer om-verre werpende de gronden vande Hollantsen praeter, Ontstelden Amsterdammer ende diergelijcke.*

²²⁸ Knr. 8799, 38. *Herstelden Barneveldt, ofte t'Samenspraecke tusschen een Hollander, Seeu ende Vries. Tot Refutatie van den verresen Barneveldt, betabbert met alle sijn Politijcke Maximen.*

²²⁹ Knr. 10591, 3. *Spiegel van Doleancie en Reformatie. Nae den tegenwoordighen toestant des vaderlands.*

²³⁰ Knr. 13467, 2. *Missive van een oprecht Patriot aen een Lidt van de Regeeringe over de verschillen wegens de gepretendeerde Sessie van W. Bentingh, Grave van Portland.*

'Vrouwen ende Kinderen sulcks voorgelesen is'. Het gaat om 'gedruckte Boecken, die men met eene groote studie overal divulgeert, en zelfs voorleest aen luyden die niet lesen kunnen, om het Volck op te hitsen tegens hare wettige Ofverigheyt'²³¹.

De voorbeelden schetsen het beeld van een publiek debat dat plaatsvond in openbare ruimten zoals de trekschuit, dat de informatie voor het voeren van het debat op grote schaal beschikbaar was in de vorm van pamfletten, dat een groot deel van de bevolking daaraan op verschillende manieren deelnam door de verbinding van de schriftcultuur met de mondelinge cultuur, en ten slotte dat het publieke debat als een politiek middel werd ingezet om de publieke opinie te manipuleren.

Het pamflet

Het woord pamflet is een term die niet voorkwam in de woordenschat van de zeventiende-eeuwse burger. Pas rond 1790 komt de term in zwang als verzamelbegrip voor zeventiende-eeuwse termen als boekjens, blauw boeckken, pasquillen, lasterschrift, diffamatoire, libellen, calumnieuse geschriften, schendboek, artikulen, refereinen. Namen die een zekere negatieve gevoelswaarde hebben. Door de grote diversiteit is er geen algemeen geaccepteerde definitie. De kenmerken vermeld in eerder onderzoek zijn: een geringe omvang, een lage prijs, een grote oplage, een snelle verspreiding, veelal anoniem en meestal een actueel onderwerp betreffend²³². Alleen al deze opsomming geeft aan dat het een belangrijk medium was in de publieke opinievorming. Een praktische definitie is het pamflet te definiëren als het tekstmateriaal dat in de huidige pamfletverzamelingen voorkomt. Dan vallen er ook veel traktaten onder, wat de definitie van pamflet verder oprekt²³³. In de Inleiding is al gewezen op de gevolgen die het heterogene karakter van het pamflet heeft voor de representativiteit van een onderzoek, want het

²³¹ Knr. 15235, 4, 5, 7. *Vervolgh van het Debat van de oude en wettige Regenten der Stadt Nymegen, tegens seker Boeckje geintituleert generale en particuliere Grieven en Beswaren tot laste van de ontsette Regenten der vrye Rijcksstadt Nymegen.*

²³² Harline, *Pamphlets*, 3; M.W. Huisman, e.a., *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795* (Hilversum 1995); Meijer Drees, 'Pamfletten', 10, 23; Meijer Drees, *Wat wonders, wat nieuws!*, 101, 102; M. van Otegem, 'Tijd, snelheid, afstand: de mechanica van het pamflet', *De zeventiende eeuw* 17 (2001) 50-61, aldaar 50, 51; J. Raymond, *Pamphlets and pamphleteering in Early Modern Britain* (Cambridge 2003) 8; P.J. Verkruijsse, 'Gedrukt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit. Boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: J. d. Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 31-43, aldaar 31, 32, 34.

²³³ Voorbeelden zijn *Interest van Holland van Pieter de la Court* (Knr. 8652) en *Vrye Polityke Stellingen van Franciscus van den Enden* (Knr. 9191, 9192)

74 De burger en zijn beeld van de tijd

type pamflet bepaalt de doelgroep van het pamflet, de motivatie tot het schrijven, het distributiekanaal en het inhoudelijke niveau. Dit betekent dat voor de representativiteit van een onderzoek de zorgvuldige samenstelling van de onderzoekspopulatie van wezenlijk belang is.

De literatuur over het pamflet is in globale zin in te delen in vier onderzoeksgebieden: politiek-historisch, literair-historisch, boekhistories en kunsthistorisch (afbeeldingen met tekst)²³⁴. Het zal duidelijk zijn dat voor dit boek het politiek-historisch perspectief geldt. Onlangs is op dit onderzoeksgebied een rijkgeschakeerde bundel verschenen met als onderwerp de relatie tussen het pamflet en de politiek²³⁵. In deze bundel komt de laatste stand van het pamfletonderzoek tot uiting met als een van de bevindingen dat de politieke dimensie van het pamflet in de literatuur is verwaarloosd²³⁶. De bundel benadrukt de significante rol die het pamflet in de politiek speelde, met als belangrijke conclusies: het pamflet speelde een cruciale rol in de verandering van de politieke cultuur na 1672²³⁷; het pamflet was vooral een zaak van de stedelijk middenklasse²³⁸; het pamflet vormde een belangrijk middel tot politieke beïnvloeding, zowel naar de bevolking als naar de bestuurlijke elite²³⁹; hiermee samenhangend moet het pamflet als een politieke actor worden beschouwd²⁴⁰; zowel ideologische als commerciële motieven speelden een rol²⁴¹; drukwerk, orale communicatie en manuscripten waren nauw met elkaar waren verweven in het bespelen van de publieke opinie²⁴²; de preciese impact van het pamflet in termen van receptie en vorming van de publieke opinie is nog steeds vrij duister²⁴³. Wat in de bundel niet aan de orde komt is de rol en betekenis van de politieke theorie in de overtuigingskracht van het pamflet, in de retoriek van het pamflet.

In de meeste literatuur vormt het pamflet het onderwerp van onderzoek, ook in de hiervoor genoemde bundel waarin het gaat om een 'revision of the

²³⁴ Voor een algemene introductie op het pamflet: J. de Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006). Voor het politiek-historisch perspectief: Harline, *Pamphlets*; Raymond, *Pamphlets*; Deen, *Pamphlets*. Recentelijk zijn een aantal proefschriften verschenen waarin het pamflet centraal staat: C. W. Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008); Harms, *De uitvinding*; Reinders, *Printed Pandemonium*.

²³⁵ Deen, *Pamphlets and politics*.

²³⁶ *Ibidem*, 4, 63, 64, 97.

²³⁷ *Ibidem*, 3, 109, 114, 118.

²³⁸ *Ibidem*, 11, 64.

²³⁹ *Ibidem*, 12, 15, 42, 65, 71, 107, 116, 143, 170, 225.

²⁴⁰ *Ibidem*, 5, 145, 150, 161, 171.

²⁴¹ *Ibidem*, 20, 21, 53, 55, 56.

²⁴² *Ibidem*, 9.

²⁴³ *Ibidem*, 32, 64, 86, 95.

role that pamphlets played in early modern political debates²⁴⁴. Datzelfde geldt voor drie tamelijk recente proefschriften. Het proefschrift van C. W. Dingemanse biedt een literair-historisch perspectief met als onderwerp de dialoogtechnieken in een specifiek type pamflet, het praatjespamflet²⁴⁵. Het proefschrift van R. Harms behandelt vanuit een geïntegreerd onderzoeksperspectief de functie van het zeventiende-eeuwse pamflet alsmede de betekenis van die functie voor de vorming van de publieke opinie²⁴⁶. Het proefschrift van M. H. P. Reinders behandelt vanuit een politiek-historische invalshoek de wisselwerking in het jaar 1672 tussen de media, vooral de pamfletten, en de politieke gebeurtenissen met het politieke geweld dat daarmee gepaard ging. Het aandeel van de burger in het publieke debat en de politieke gebeurtenissen staan centraal, naast de belangrijke rol van een nieuw type pamflet, de gedrukte petitie. Een van de hoofdconclusies is dat de burger zich niet willoos liet manipuleren door de politieke actoren maar een bepalende en actieve rol speelde.

In dit boek vormt het pamflet niet het object van onderzoek, zoals in belangrijke mate in de hiervoor genoemde proefschriften, maar fungeert het pamflet 'slechts' als bron van onderzoek om de betekenis van de politieke theorie voor de burger te kunnen onderzoeken. In dit kader zijn een aantal aspecten van het pamflet onderzocht die voor de behandeling van het onderwerp en de vraagstelling van het boek nodig waren en is niet gestreefd naar volledigheid. Wat volgt kan dus hooguit worden gezien als een (bescheiden) aanvulling op de bestaande literatuur.

De dominantie van het pamflet als medium in het publieke debat blijkt al direct uit het grote aantal pamfletten dat bewaard is gebleven. Voor de pamflettenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek zijn dat voor de jaren 1650-1704 ongeveer 10.000 pamfletten. De verdeling van de pamfletten over de jaren is weergegeven in grafiek 1. Wat daarin direct conform de verwachting opvalt, is het verband tussen de aantallen pamfletten en de ernst van de gebeurtenissen. Dit is een duidelijke aanwijzing voor de belangrijke rol van het pamflet in het publieke debat. Dat komt ook tot uitdrukking in het gemiddelde van bijna vier pamfletten per week die in de jaren 1650-1704 nieuw op de markt verschenen: in het rampjaar 1672 waren dit zelfs twee nieuwe pamfletten per dag. Met een gemiddelde oplage van 1.000 komt dit neer op een gemiddelde jaarproductie van 200.000 pamfletten en

²⁴⁴ Ibidem, 6.

²⁴⁵ Dingemanse, *Rap van tong*.

²⁴⁶ Harms, *De uitvinding*.

76 De burger en zijn beeld van de tijd

in het jaar 1672 van 700.000 pamfletten²⁴⁷. Deze enorme productie krijgt extra reliëf wanneer men dit relateert aan de totale bevolking. Deze bedroeg tegen het einde van de zeventiende eeuw bijna twee miljoen mensen, waarvan 200.000 in Amsterdam²⁴⁸.

De uitgebreide titelbeschrijving in de catalogus van de KB-pamflettencollectie geeft een redelijke indruk over het hoofdonderwerp van het pamflet²⁴⁹. Met een aselechte steekproef op deze catalogus is op grond van deze informatie een vrij betrouwbare overzicht te geven van de onderwerpen waar deze pamfletten overgaan en hun relatieve belang²⁵⁰. Het resultaat kan, met enige voorzichtigheid, als de onderwerpen van het publieke debat in de jaren 1650-1704 worden gezien en is weergegeven in tabel 1²⁵¹. Uit deze tabel blijkt dat nieuwsverspreiding over de politieke actualiteit het debat domineerde. Verdeeld naar tien hoofdonderwerpen valt ongeveer 70% van de pamfletten in deze categorie, met ver daar achter op de tweede plaats de zuiver religieuze onderwerpen met ongeveer 15%. Binnen de categorie politieke actualiteit ging 35% van de pamfletten over oorlogvoering en oorlogsdreiging, 34% over binnenlandse politieke onderwerpen inclusief de verhouding tussen staat en kerk²⁵² en 31% over de buitenlandse politiek en de internationale situatie. Verder valt op dat religie als hoofdonderwerp minder dominant voorkomt dan verwacht in een tijd waarin geloof en kerk een bepalende rol speelde in het menselijk leven. De verhouding tussen staat en kerk is in veel pamfletten over de politieke actualiteit weliswaar een onderwerp, maar zelden een hoofdonderwerp. De percentages over oorlogvoering en buitenlandse politiek, samen 65% binnen de categorie politieke actualiteit, tonen de belangstelling voor de internationale situatie; dit wijst op het

²⁴⁷ Schattingen over oplagen variëren nogal. Dijstelberge gaat uit van 200-500, Salman evenals Harline van 1000-1250, Raymond van 250-1500. Zie: P. Dijstelberge, 'Ik wil dat er gelezen wordt', 50; Harline, *Pamphlets*, 97; Raymond, *Pamphlets*, 80; J. Salman, 'Het nieuws op straat. Actueel drukwerk in het vroegmoderne distributienetwerk', in: J. d. Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman, *Het lange leven van het pamflet*, 62.

²⁴⁸ Prak, *Gouden eeuw*, 261; Schöffner, 'De Republiek', 172-173.

²⁴⁹ Knuttel, *Catalogus*.

²⁵⁰ Deze indeling naar hoofdonderwerp sluit natuurlijk niet uit dat ook andere onderwerpen in de pamfletten aan de orde kwamen. Titel beschrijving en het commentaar van Knuttel maken echter een indeling naar hoofdonderwerp met redelijke betrouwbaarheid mogelijk.

²⁵¹ De aselechte steekproef betreft 200 titels uit de ongeveer 10.000 titels van de KB-catalogus die betrekking hebben op de jaren 1650-1704. Deze aselechte steekproef moet niet worden verward met de selecte steekproef waar het onderzoek op is gebaseerd. Het enige doel is een inzicht in de onderwerpen van het publieke debat.

²⁵² Dit is de categorie pamfletten waartoe de geselecteerde politieke pamfletten behoren die als bronmateriaal voor het onderzoek zijn gebruikt. De meeste pamfletten uit deze categorie vallen echter niet onder de in dit boek gehanteerde definitie van politiek pamflet, het betreft in het algemeen vluchtige reacties op de politieke actualiteit.

bewustzijn onder brede lagen van de bevolking van de afhankelijkheid van een klein, welvarend en handelsgeoriënteerd land van de internationale verhoudingen. De horizon van het publieke debat reikte verder dan de landsgrenzen, wat getuigt van een open blik en een internationale oriëntering. Pamfletten met politieke theorie als hoofdonderwerp komen praktisch niet voor, wat gezien de aard van het pamflet, goedkoop en op de actualiteit gericht, niet verwonderlijk is.

De politieke pamfletten, een kleine deelverzameling van de KB-collectie, vormen de bron voor het onderzoek²⁵³. Het politiek pamflet is ruim gedefinieerd een pamflet dat over een politiek onderwerp gaat en waarin politieke opvattingen een rationele argumentatie krijgen²⁵⁴. Deze definitie sluit politieke schimpdichten, lofdichten en vergelijkbare pamfletten uit, evenals pamfletten die alleen nieuws over de politieke actualiteit verspreiden. Wat waren de formele kenmerken van het politieke pamflet²⁵⁵? De omvang was aanzienlijk, gemiddeld ging het om 18 bladzijden kwarto formaat in een bandbreedte die liep van 1 tot 168 bladzijden. Het geeft aan dat het schrijven van een politiek pamflet een serieuze zaak was waar veel tijd in werd gestoken, ook de inhoudelijke kwaliteit wijst hierop. Deze kenmerken geven aan dat dit type pamflet eerder verkocht zal zijn geweest door een boekverkoper dan door een marskramer. De verhouding tussen de pamfletten van het genre traktaat en het meer populaire genre gericht op een groter publiek zoals de samenspraak, het buurpraatje en de brief is in de verzameling onderzochte pamfletten ongeveer gelijk²⁵⁶. Verder valt op dat in het begin van de tweede helft van de zeventiende eeuw een revolutie in de typografie plaatsvond, waarbij het gotische lettertype werd vervangen door het lettertype romein. Het omslagpunt moet rond 1660 zijn geweest en kan op een cultuuromslag duiden²⁵⁷. In de pamfletten van 1690 komt het gotische let-

²⁵³ Zie voor de methode waarop de politieke pamfletten uit de totale KB-collectie zijn geselecteerd de Inleiding van het boek en de bijlagen A en B.

²⁵⁴ In de literatuur over pamfletten worden in het algemeen zeven categorieën pamfletten onderscheiden: nieuwsberichten, gedichten, liederen, dialogen, verhandelingen, prenten met tekst, brieven, overheidspublicaties. Het politieke pamflet zal in het algemeen tot de categorieën dialoog en verhandeling behoren.

²⁵⁵ Zie tabel 2 voor een meer gedetailleerd overzicht.

²⁵⁶ Voor een uitgebreide literair-historische behandeling van praatjespamfletten (een vorm van samenspraak) zie: Dingemanse, *Rap van tong*.

²⁵⁷ Zie tabel 2. S. van Impe en J. Bos constateren een verband tussen lettertype gotisch en publicaties van de 'oude' wetenschappen (scholastieke, juridische, en medische werken; het gotisch een 'protestants' lettertype) en het lettertype romein voor publicaties van de 'nieuwe' wetenschappen. Zie S. Impe, J. Bos, 'Romein en gotisch in zeventiende-eeuws drukwerk', *De Zeventiende Eeuw* 206 (2006) 283-297, aldaar 288-291.

78 De burger en zijn beeld van de tijd

tertype al niet meer voor²⁵⁸. Het merendeel van de pamfletten kwam anoniem uit, in geval van de auteur was dat ongeveer 95% en voor de drukker 75%.

De intentie van de politieke pamfletschrijver was de lezer te overtuigen van zijn opvattingen. De argumentatie in de pamfletten, ook die in de pamfletten in dialogvorm, kenmerkt zich in het algemeen dan ook door een rationele, veelal ambtelijk-juridische stijl, wat gezien de aard van het onderwerp, de politieke actualiteit, en het hoge opleidingsniveau waarvan de meeste pamfletten getuigen, niet verwonderlijk is. Binnen deze rationele kern werden retorische technieken als anticipatie en amplificatie gebruikt, niet alleen om de argumentatie te populariseren, maar ook om de tegenstander belachelijk te maken. Schelden en laster waren daarbij heel gebruikelijk²⁵⁹. De pamfletargumentatie, de bewijsvoering, is in het algemeen gebaseerd op meerdere soorten van argumenten: het beroep op de goddelijke autoriteit; het beroep op de autoriteit van de Bijbel; het beroep op autoriteiten uit de filosofie en de theologie; het beroep op de rede; het beroep op het natuurrecht; een verwijzing naar de menselijke aard, meestal in negatieve termen²⁶⁰; de historische analogie; en ten slotte economische argumenten²⁶¹. De historische analogie komt met de menselijke aard het meest voor in de bewijsvoering.

De pamfletauteurs waren de opinievormers in het politieke publieke debat, degenen die in eerste instantie de aard en de kwaliteit van het debat bepaalden. Hun drijfveer was duidelijk, ze maakten zich grote zorgen over de politieke actualiteit, namen daarin stelling, en probeerden het publieke debat te beïnvloeden en de publieke opinie te mobiliseren. Afgemeten aan de verwijzingen naar de klassieken, de Latijnse citaten en de uitgebreide kennis over de geschiedenis en de actualiteit, is de conclusie dat de meeste pamfletauteurs tot de gevormde burgerelite behoorden²⁶². De inhoudelijke kwaliteit, de inspanning die het schrijven heeft gekost, en niet in de laatste plaats

²⁵⁸ De verandering van het lettertype valt ongeveer samen met de culturele veranderingen zoals beschreven in Deel 3.

²⁵⁹ 'Schelden op papier' was een veelvoorkomende stijlfiguur in de polemieken van het humanisme en de reformatie. Erasmus, More en Luther zijn de bekende voorbeelden. Zie Pley, *Erasmus en het poldermodel*, 54-56.

²⁶⁰ Volkswijsheden, vaak in de vorm van spreekwoorden en gezegden, spelen hierin een belangrijke rol.

²⁶¹ Deze categorieën van argumentatie komen in hoofdstuk 8 in meer inhoudelijke zin aan de orde.

²⁶² Gezien de *inside* informatie in een aantal pamfletten, zal een deel van de auteurs tot kringen rond bestuurders hebben gehoord. Het is ook wat Geyl constateert in P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* Nieuwe Reeks, deel 13 (1947) 17-84, aldaar 59.

de menselijke ijdelheid doen een hoog percentage van ondertekende pamfletten verwachten. Dit is niet het geval, slechts ongeveer 5% van de pamfletten is ondertekend door een traceerbaar persoon²⁶³. Zij behoorden allen tot de burgerelite, waarvan sommigen met nauwe banden met regentenkringen. Over de achtergronden die deze anonimiteit verklaren is weinig bekend.

De dominantie van het pamflet als communicatiemedium blijkt naast het grote volume ook uit de pamfletten zelf. Er zijn talloze meldingen die aangeven dat pamfletten op grote schaal werden verspreid²⁶⁴ en besproken²⁶⁵. Vaak gaan de observaties over de grootschalige verspreiding samen met de bezorgdheid over het effect op de publieke opinie en in een aantal gevallen met de roep om strengere censuur²⁶⁶. Als voorbeeld het pamflet *Het Swarte Pot-loot*, waarin de auteur veel pamfletten ziet als een 'exces van Malitie', die door hun brede verspreiding 'haet en nijt' opwekken. Hij is dan ook een voorstander van censuur²⁶⁷. Het waren niet alleen ideële motieven waarom een pamflet op de markt werd gebracht, ook economische²⁶⁸ en manipulatieve motieven hebben een rol gespeeld. Het totaalbeeld is echter dat voor het politieke pamflet de ideële motieven duidelijk de overhand hadden²⁶⁹.

Op deze plaats moet nogmaals de vraag aan de orde komen in hoeverre de pamfletten het publieke debat en de daarin gevormde publieke opinie weerspiegelen²⁷⁰. Een duidelijk antwoord is niet in de literatuur te vinden, en het is ook onwaarschijnlijk dat bij het ontbreken van historische feiten een duidelijk antwoord mogelijk is²⁷¹. Uit het eigen onderzoek zijn wel argumenten aan te dragen die op een redelijke mate van representativiteit wijzen. Op de eerste plaats is dat natuurlijk het grote volume aan pamfletten met daar

²⁶³ Bekende namen: J. Oudaan; F. Romswinkel; J. Westerbaen; J. Zoet.

²⁶⁴ Knr. 6781, 1; 6823, 2; 6851, 2, 38; 10230, 3, 4, 11, 12; 10303, 1-3; 13467, 2; 13484, 4; 13496, 28; 15023, 5, 9; 15235, 4, 7.

²⁶⁵ Zie bijvoorbeeld Knr. 6773, 3; 8654, 4.

²⁶⁶ Knr. 6807, 1; 6851, 2; 8654, 31; 8656, 6; 8798, 22; 8804, 27; 13472, 3, 4; 13474, 20; 13484, 14.

²⁶⁷ Knr. 6807, 1, 2. *Het Swarte Pot-loot, daer mede de noodige aenmerckingen, op de Propositie van zijn Hoochheyt den Heere van Orangie, etc. gedeleert, geraiseert ende doorgehaalt werden.*

²⁶⁸ Voorbeeld Knr. 6842, 39, 40.

²⁶⁹ De opvattingen in de literatuur op dit punt verschillen, naar mijn mening door te weinig rekening te houden met het heterogene karakter van het pamflet. Harline stelt dat het vooral om ideologische motieven ging: Harline, *Pamphlets*, 10, 11, 105, 106, 158, 159; zie ook Otegem, 'Tijd', 40, 55, 59, 60. Harms legt de nadruk op het economische motief: Harms, *De uitvinding*, 94, 104, 135, 207, 2100, 283. Hij baseert zijn conclusie vooral op gedichten meestal in plano-formaat, wat in termen van motivatie en markt niet vergelijkbaar is met een politiek pamflet van gemiddeld achttien bladzijden kwartoformaat.

²⁷⁰ Zie ook de overwegingen uit de Inleiding.

²⁷¹ Recente literatuur hierover: G. de Bruin, 'Political pamphleteering, 78, 86, 94, 95; Deen, *Pamphlets*, 7, 8; C.E. Harline, 'Return to the land of blue little books', in: Deen, *Pamphlets and politics*, 32.

80 De burger en zijn beeld van de tijd

bovenop de vermenigvuldigingsfactor tussen de schrift en orale cultuur. Op de tweede plaats zijn er pamfletten die aangeven dat de politieke actoren hebben geprobeerd de publieke opinie te beïnvloeden door het uitbrengen van misleidende pamfletten, maar ook door het publiceren van brieven en officiële documenten in pamfletvorm²⁷². Zij zouden deze moeite niet hebben genomen als ze niet de overtuiging waren toegedaan dat de bevolking door pamfletten te beïnvloeden was. Ten slotte beschrijven een redelijk aantal pamfletten de levendige discussies in het publieke domein met de belangrijke rol van de pamfletten daarin. Enige overdrijving is niet uit te sluiten, maar het moet voor de tijdgenoot wel een herkenbare werkelijkheid zijn geweest.

Samengevat geven de onderzochte pamfletten het volgende beeld over motief en doel van het publiceren van een politiek pamflet. Het motief was gelegen in de zorg om de toestand van het land en de opvatting dat het tot de burgerplicht behoorde om deze zorg en de daarmee samenhangende politieke stellingname in het publieke domein te uiten. Natuurlijk waren bij het publiceren een uitgever, een drukker en een boekverkoper betrokken, voor wie primair het geldelijk gewin zal hebben gegolden, de algehele indruk is echter toch dat het ideologische motief leidend was. Het niveau van politieke argumentaties in de pamfletten geeft aan dat het de auteur, vanuit zijn ideologische motivatie, vooral ging om het vinden van medestanders voor zijn opvattingen, met andere woorden om de beïnvloeding van de publieke opinie. Er zijn daarentegen weinig teksten gevonden waarin duidelijk sprake is van manipulatie en propaganda²⁷³. In lijn met deze ideologisch gekleurde motivatie was, zoals nog zal blijken, de overtuigingskracht overwegend gebaseerd op rationale argumentaties²⁷⁴.

Voorgaande conclusies wijken sterk af van de conclusies in een tamelijk recent verschenen proefschrift, met als onderwerp de functie van het zeventiende-eeuwse pamflet in het licht van de totstandkoming van de publieke opinie²⁷⁵. Het proefschrift concludeert dat commerciële, manipulatieve en propagandistische motieven de boventoon voerden²⁷⁶. De vermaaksfunctie speelde dan ook een belangrijke rol en er waren maar weinig pamfletten die

²⁷² Dit blijkt ook uit Deen, *Pamphlets*, 42, 72, 73, 76, 88, 90, 102, 103, 107, 116, 161, 207.

²⁷³ Dit geldt voor de onderzochte populatie politieke pamfletten. Er waren type pamfletten zoals gedichten, die wel een rol speelden in politieke propaganda vooral van de kant van de stadhouders: zie Harms, *De uitvinding* en Reinders, *Gedrukte chaos*.

²⁷⁴ Zie Deel 2.

²⁷⁵ Harms, *De uitvinding*, 13.

²⁷⁶ *Ibidem*, 94, 104, 105, 131, 135, 139, 207, 210, 212, 283; 78, 104, 116, 162, 212, 214, 288; 283.

uit ideologische motieven op de markt verschenen²⁷⁷. De opinies in de pamfletten getuigden zelden van een politieke beschouwing op rationele gronden, de vorm dicteerde veelal de inhoud²⁷⁸. De auteur ziet een interactie ontstaan tussen politici, auteurs en boekverkopers waardoor een groot publiek werd bereikt: 'de uitvinding van de publieke opinie'²⁷⁹. In deze ontwikkeling creëerden de pamfletten een eigen dynamiek die los kwam te staan van de werkelijkheid en in feite een eigen marktvraag creëerde²⁸⁰.

De verklaring voor deze verschillen in beide proefschriften is gelegen in de verschillende pamfletpopulaties die voor het onderzoek zijn gebruikt, wat weer zijn verklaring vindt in de verschillen in de aard van het onderwerp van onderzoek en de daarmee samenhangende vraagstelling. In de Inleiding is er al op gewezen dat het begrip pamflet niet als een homogeen verschijnsel mag worden beschouwd. *De uitvinding* baseert de inhoudelijke analyse vooral op gedichten in planoformaat, mijn studie *De traditie* baseert zich op het politieke pamflet met een gemiddelde omvang van achttien bladzijden kwartoformaat. Het zijn pamflettypen die onvergelijkbaar zijn, waarbij de verschillen in inhoud, vorm en stijl wijzen op verschillen in aanbodzijde en vraagzijde van de pamflettenmarkt. In feite ging het om verschillende, deels overlappende publieke debatten; een begrip dat net als het begrip pamflet een weinig homogeen karakter vertoont.

Het publieke debat in de jaren 1650-1704

De pamfletauteurs waren door hun vorming en sociale netwerk goed geïnformeerd over de maatschappelijke problemen van hun tijd en konden hun opvattingen met grote mate van vrijheid publiceren. Voor veel auteurs was het schrijven van een pamflet geen vrijblijvende zaak, maar zoals eerder vermeld een burgerplicht gezien als een dienst aan de samenleving en het vaderland²⁸¹. Dit wijst op het klassiek-humanistische ideaal van politieke participatie, in dit geval door deelname aan het politieke publieke debat. Deze ideologische opvatting vroeg om een ruime interpretatie van de vrijheid van meningsuiting om deze deugd in de praktijk te brengen. Het is een opvatting over burgerplicht die een zekere moreel-ideologische dimensie aan de tolerantie in de Republiek geeft, waar deze in de gangbare historische

²⁷⁷ Ibidem, 137, 209, 290; 98, 99.

²⁷⁸ Ibidem, 214, 291.

²⁷⁹ Ibidem, 207, 214, 291.

²⁸⁰ Ibidem, 95, 105, 287.

²⁸¹ De termen 'patriot' en 'vaderland' komen veelvuldig voor in de pamfletten. Patriot als kwalificatie voor iemand die in politieke zin deugde. Vaderland voor de staatsgezinden bijna altijd het gewest Holland, voor de prinsgezinden veelal de Unie.

82 De burger en zijn beeld van de tijd

zienswijze vooral wordt gezien als het gevolg van een pragmatische accommodatie van het regentenbestuur aan de omstandigheden²⁸².

Wanneer men het publieke debat in 1650-1704 vergelijkt met de huidige inzichten over de functie en betekenis van het publieke debat, dan vallen in een aantal pamfletten overeenkomsten op. Dit rechtvaardigt de conclusie dat het publieke debat, zoals Habermas dat ziet ontstaan in de achttiende eeuw, onder andere omstandigheden in haar kern al aanwezig was in de Republiek van de zeventiende eeuw. Het belang dat een deel van de pamfletten, meestal het republikeinse pamflet, toekent aan de vrijheid van meningsuiting, waarheidsvinding en de publieke opinie, zijn opvattingen en inzichten die denkers als Popper en Habermas als essentieel zien voor een goed functioneren van de samenleving. Bij Habermas is de vrije meningsuiting een essentiële voorwaarde voor de vorming van een publieke opinie als mediator tussen de samenleving en de staat, waarbij men geschillen oplost met woorden in plaats van met strijd²⁸³. Voor Popper brengt de dialectiek van de vrije meningsuiting, waarin de ratio vrij baan krijgt, de mens dichterbij de 'waarheid', wat dwang en geweld als oplossing voor maatschappelijke problemen voorkomt²⁸⁴. Het publieke debat in de Republiek was in bepaald opzicht zelfs vrijer dan het huidige publieke debat, waarin de commercie, de professionele nieuwsvoorziening en de overheid in belangrijke mate het venster op de wereld bepalen en daardoor een grote invloed uitoefenen op de opinievorming. Door het private en individuele karakter van het publieke debat in de jaren 1650-1704, heeft dit debat waarschijnlijk meer gelijkenis met de hedendaagse debatcultuur op internet.

Het ontbreken van een professionele nieuwsvoorziening is een groot en fundamenteel verschil met tegenwoordig. Het beeld van de actualiteit werd vaak bepaald door geruchten en halve waarheden; een belangrijke basis voor een solide debat ontbrak. Na 1672 treedt enige verandering op, doordat steeds meer officiële documenten als pamflet werden uitgebracht waardoor de kwaliteit van de informatievoorziening toenam. Een tweede verschil met de tijd van nu is meer cultureel bepaald. Er zullen in de westerse democratieën weinig personen zijn, die los van populistisch gewin, het publieke debat en de vrijheid van meningsuiting om principiële redenen zouden willen inperken, daarvoor wordt het belang te hoog ingeschat en ligt de vrijheid van

²⁸² Bots, 'De Nederlandse verdraagzaamheid', 117, 125, 126; Gelder, *Getemperde vrijheid*, 236, 237; Kossmann, *Naoogst*, 183, 193, 194; Schuyt, 'Tolerantie en democratie', 126, 129; Weekhout, *Boekencensuur*, 110-117, 362.

²⁸³ Habermas, 'The public sphere', 49, 50.

²⁸⁴ F Stark, *Sociale revolutie/sociale hervorming? Herbert Marcuse en Karl Popper (tekst televisiedebat Beierse Omroep. Vertaling: A. Kreykamp)* (München 1971) 22, 23, 26, 28, 35, 36.

meningsuiting te vast verankerd in het mensenrecht en in de grondwet. In de jaren 1650-1704 lag dat anders. Naast de grote groep voorstanders van een ruime definitie van de vrijheid van meningsuiting, meestal de republikeinen, was er ook een grote groep, meestal de voorstanders van de gemengde staatsvorm, die pleitte voor een strengere censuur. Zij zagen twist en tweedracht als de grote bedreigingen voor het voortbestaan van de samenleving wat alleen te voorkomen was door een strengere censuur. De opponent in het debat werd dan ook niet gezien als een gesprekspartner waarmee men het oneens was, maar als een 'Verrader' van het land, die twist veroorzaakte en die men het liefst de mond moest snoeren.

De pamfletten laten zien dat de angst voor twist en tweedracht voortkwam uit de traumatische ervaringen van het nabije verleden van godsdienstoorlogen, Opstand en Bestandstwisten. Het was een schrikbeeld dat vast verankerd lag in het collectieve geheugen, tot uitdrukking komend in de woorden van de auteur van het *Wachtpraetje* wanneer hij zegt dat 'Binnenlandtsche Twisten en Oorloghen' de 'Aller-Ellendighste en schrickste van allen' zijn, een 'Zee van alle jammer en verdriet'²⁸⁵. Dit maakte het voorkomen van twisten en het bewaren van de eenheid voor veel pamfletauteurs tot een dogma dat weinig ruimte bood voor discussie. Deze houding stond op gespannen voet met de typische werkelijkheid van de Republiek met haar heterogene cultuur en de niet-hiërarchische structuur van haar politieke ordening, die dwong tot overleg, debat en vergaderen om tot oplossingen te komen. Deze existentieel gekleurde angst voor tweedracht onder een deel van de burgers is een van de factoren geweest in de langdurige en onoverbrugbare kloof tussen de politieke opvattingen van de voorstanders van de republikeinse staatsvorm en de voorstanders van de gemengde staatsvorm. De pamfletten laten zien dat in de loop van de tijd de traumatische ervaringen vervagen, waardoor de angst voor twist en tweedracht afneemt. Dit maakte de weg vrij voor meer dialectiek in het publieke debat.

Het publieke debat kan tot maatschappelijke consensus leiden over de gewenste oplossingen voor de maatschappelijke problemen, het debat kan echter ook verharderen en polariseren. Dat laatste kenmerkte lange tijd het publieke debat in de jaren 1650-1704 met, zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven, vanaf 1672 een geleidelijk afnemende polarisatie. Hoewel, zoals we hiervoor zagen, een aantal belangrijke randvoorwaarden waren vervuld voor een betekenisvol publiek debat, bracht het debat geen oplossingen voor de

²⁸⁵ Knr. 10564, 8. *Wachtpraetje tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuys aen de Uytrechtse Poort, den 1 September 1672. Gedrukt voor de Liefhebbers des Burger-Rechts.* Zie ook: Knr. 8654, 8803, 8805, 8807, 9252.

84 De burger en zijn beeld van de tijd

grote politieke problemen van die tijd. De delen 2 en 3 gaan hier verder op in. Volstaan wordt met het noemen van drie factoren die in de pamfletten opvallen en die een rol zullen hebben gespeeld. In de eerste plaats de al eerder genoemde angst voor twisten en tweedracht. In de tweede plaats het uitgangspunt van de absolute geloofswaarheid bij een deel van de burgers, wat elke discussie uitsloot. Ten slotte de ambiguïteit van de dominante methode van waarheidsvinding – het beroep op de autoriteit van God, de Bijbel en de traditie – die een ernstige belemmering vormde om een gezamenlijke basis voor de discussie te vinden. Het resultaat was een patstelling in het debat.

De vrijheid van meningsuiting

In *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen* probeert de auteur op grond van historische bronnen te bewijzen dat de soevereiniteit van Holland van ouds lag bij de Staten van Holland en de stedelijke magistraat. Hij waarschuwt voor de bedreiging van deze soevereine positie door de stadhouder, de overige gewesten en de orthodox-gereformeerde predikanten. In zijn inleiding stelt de auteur dat het 'teghenspreeke verstreckt by de Verstandighe voor een oorzaak van veel ghezoute redenen en brengt dinghen te bort, die anders in het harte verborghen blijven'. Een van de gesprekspartners merkt op dat dit alleen mogelijk is onder de voorwaarde dat ieder zich vrij kan uitspreken zonder daarvan nadeel te ervaren. De auteur stelt hem gerust, want ze zijn onder een 'Regeeringh daer het aen ieder mensch vrij staat zijn gevoelen van een zaak die in 'et openbaer gewrocht is te uitten'²⁸⁶. Het eerste citaat drukt de duidelijke overtuiging uit dat de kritische dialoog het middel is om de waarheid boven tafel te krijgen waarbij de vrijheid van meningsuiting een voorwaardelijke rol speelt. Het tweede citaat geeft aan dat voor deze ruimdenkende auteur de vrijheid van meningsuiting tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk een feit was. De citaten vertellen tevens dat er rond het midden van de zeventiende eeuw in de Republiek een bewustzijn was van de maatschappelijke waarde van het publieke debat. Het laat ook zien dat er al rond 1650 een verlichte denkwijze bestond waarin de waarheid door een kritische benadering en discussie kenbaar was en niet meer uitsluitend was gebaseerd op de autoriteit van geloof, kerk en staat²⁸⁷.

Anonimiteit kan een maat zijn voor de vrijheid van meningsuiting. Slechts ongeveer 5% van de pamfletten is ondertekend door een traceerbaar per-

²⁸⁶ Knr. 6829, 1.

²⁸⁷ De samenhang tussen de vrijheid van meningsuiting en de waarheid ook in Knr. 6842, 8655a, 8658b, 8806c, 8807.

soon. Uit de pamfletten val niet op te maken of dit het succes was van de censuur, met zelfcensuur te maken had²⁸⁸, het om sociale druk ging of dat het de praktijk van die dagen was. Inhoudelijk is er echter geen verschil tussen de ondertekende en anonieme pamfletten: beide laten zien dat er nauwelijks een taboe heerste op politieke onderwerpen. Dit, plus het gegeven dat anonimiteit geen garantie was tegen het uitlekken van de naam van de auteur²⁸⁹, wijst erop dat het met de uitvoering van de censuurmaatregelen niet zo'n vaart liep. De censuur zal geen ernstig beletsel voor de auteur zijn geweest om zich in het publieke domein te uiten²⁹⁰. Het is het beeld dat overeenkomt met de geschiedschrijving²⁹¹.

In ongeveer 25% van het totaal aantal onderzochte pamfletten komt de vrijheid van meningsuiting ter sprake²⁹². Ongeveer 70% hiervan behoort tot het debat rond het conflict Willem II met Amsterdam en het debat over *Interest*. Daarna lijkt de urgentie van dit onderwerp af te nemen. Dit past in het beeld van het eerste stadhoudersloze tijdperk als een periode van grote vrijheid vooral op religieus gebied met de felle reactie daarop van orthodoxe zijde. Het waren omstandigheden die het onderwerp vrijheid van meningsuiting hoog op de agenda plaatsten. Na 1672 zijn de verhoudingen gewijzigd: de positie van de gereformeerde kerk is versterkt en de stem van de republikeinse opvatting is na het debacle van 1672 minder luid, met als gevolg minder aandacht voor dit onderwerp. Verder valt op dat de discussie over de vrijheid van meningsuiting in de debatten voor 1672 niet ging om een verruiming van deze vrijheid in de zin van het opzoeken van de grenzen. Integendeel uit de republikeinse pamfletten spreekt juist een tevredenheid over de gerealiseerde vrijheid²⁹³, die omgekeerd voor de voorstanders van de gemengde staatsvorm te ver ging.

²⁸⁸ I. Weekhout wijst hier op: Weekhout, *Boekencensuur*, 368.

²⁸⁹ Het was bijvoorbeeld al snel bekend dat Pieter de la Court de auteur van *Interest* was: Knr. 8653, 8654, 8657, 8659, 8659a, 8804.

²⁹⁰ Het ging niet altijd goed. De pamfletten Knr. 10384, 10603 en 10606, allen staatsgezind, werden in 1672 getroffen door een censuurmaatregel, waarbij 500 gulden werd uitgelooft voor het aanbrengen van de auteur of de drukker. Het leidde er toe dat de boekverkoper Izaak Naeranus, met advocaat Theophilus Naeranus en Samuel Naeranus, beiden als helpers in het verspreiden en verkopen, in hechtenis werden genomen.

²⁹¹ Gelder, *Getemperde vrijheid*, 151, 236, 237; Harline, *Pamphlets*, 20, 127, 228, 229; Weekhout, *Boekencensuur*, 110, 112-114, 116, 362, 368.

²⁹² Een percentage van 25% lijkt misschien niet veel. Bedacht dient te worden dat de onderzochte pamfletten niet zijn geselecteerd op grond van de vrijheid van meningsuiting als hoofdonderwerp, maar op grond van een politieke gebeurtenis die aanleiding gaf tot een substantieel politiek debat.

²⁹³ Knr. 8655a, Voorreeden; 8658b, 47, 48; 8919, 35; 9252, 30, 31; 9586, 7.

86 De burger en zijn beeld van de tijd

Van de 25% pamfletten waarin de vrijheid van meningsuiting voorkwam, ging ongeveer 40% om een verdediging van die vrijheid. De motivatie betrof het belang van waarheidsvinding als wapen in de strijd tegen kerk en stadhouder²⁹⁴, de noodzaak tot correcte beeldvorming in de publieke opinie²⁹⁵ en de burgerplicht om zich uit te spreken over politieke zaken²⁹⁶. In al deze pamfletten komt een diep besef naar voren over het belang van de waarheid voor het goed functioneren van de samenleving, waarbij het vooral gaat om de beeldvorming in de publieke opinie. Eerder is gewezen op de principiële en morele dimensie die deze zienswijze geeft aan de tolerantie in de Republiek.

De vrijheid van meningsuiting in het republikeinse pamflet was niet absoluut. De vrijheid hield op waar deze de politieke ordening, de zuivere republiek, bedreigde. Ook voor Spinoza lag hier de grens²⁹⁷. Voor de republikeinse pamfletauteurs kwam deze bedreiging vooral vanaf de kansel met preken die het volk misleidden en opzetten tegen de wettige autoriteit. Op de achtergrond speelt de angst voor de in hun ogen onbeheersbare, kortzichtige en onberekenbare reacties van het volk die door manipulatie werden uitgelokt²⁹⁸. Deze angst vormt het dilemma van de vrije meningsuiting, de tolerantieparadox, wanneer door misbruik van deze vrijheid, de vrijheid van meningsuiting zelf en in bredere zin de maatschappelijke ordening in gevaar komen. Een dilemma, onafhankelijk van tijd en plaats, dat nog steeds actueel is.

De vrijheid van meningsuiting en de burgerplicht tot politieke stellingname zijn bij uitstek zaken die op het vlak van de individuele verantwoordelijkheid liggen. De republikeinse pamfletten waarin dit tot uiting komt, duiden op een voedingsbodem voor vernieuwend denken. Er spreekt een open geesthouding uit van een vooruitstrevend segment van de bevolking. Vanaf 1672 is van deze mentaliteit weinig meer in de pamfletten te bespeuren. De pamfletten geven hier geen verklaring voor, aannemelijk is dat deze verandering zijn oorzaken vindt in de veranderde politieke verhoudingen die een verzwakking inhielden van de vrijzinnige positie, in de bijna permanente Franse dreiging die vroeg om het gesloten houden van de gelederen en ten slotte in de versterkte positie van de gereformeerde kerk waardoor voor de

²⁹⁴ Voorbeelden zijn: Knr. 6842, 30, 34, 37; 8658b, 48-52; 13473, 8.

²⁹⁵ Voorbeelden zijn: Knr. 8655a, Voorreden; 14839, 8.

²⁹⁶ Voorbeelden zijn: Knr. 8658b, 52; 8655a, Voorreden.

²⁹⁷ S. Nadler, 'Spinoza and toleration', (*Sixth Golden Age Lecture. Delivered on Tuesday 5 October 2010*) (2010) 18.

²⁹⁸ Voorbeelden zijn: Knr. 6842, 33, 35; 6839, 32; 6855, 7; 8807, 3, 8, 14, 22; 10230, 3, 4, 11-15; 10384, 16, 17, 20, 24; 10497, 5, 7; 10603, 3, 4, 9-10, 13, 18.

orthodoxe predikanten de noodzaak verviel om zich in het publieke debat te roeren.

De auteurs van de overige pamfletten waarin de vrijheid van meningsuiting ter sprake komt (60%) keren zich tegen de in hun ogen te grote vrijheid in de Republiek. Dit betreft meestal, maar niet uitsluitend, de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm. De achtergrond is de angst voor twist en tweedracht met de gevolgen voor de stabiliteit van het land, door kritiek op de gevoelige onderwerpen geloof, kerk en Oranje²⁹⁹. De bezwaren gaan meestal vergezeld van een oproep tot strengere censuur³⁰⁰. Veel van deze pamfletten zien kritiek op de autoriteit – of dit nu de overheid, de stadhouder of de kerk betreft – als laster, waarbij de auteur van de kritiek wordt afgeschilderd als een crimineel of landverrader. Het meest extreem in standpunt waren de orthodox-gereformeerde auteurs die van een absolute geloofswaarheid uitgingen en die het de taak van de overheid zagen om elke daarvan afwijkende mening te bestrijden³⁰¹. Voor de een was de vrijheid van meningsuiting een voorwaarde om de problemen van de samenleving op een rationele en harmonieuze manier tot een oplossing te brengen. Voor de ander vormde deze vrijheid een bedreiging van de politieke en religieuze rust en zelfs een bedreiging voor de goede verhouding van mens en samenleving tot God. Deze culturele en mentale tweedeling viel in grote lijnen samen met de politieke tweedeling tussen de voorstanders van de republikeinse staatsvorm en de gemengde staatsvorm.

Toegankelijkheid, informatievoorziening, publieke opinie

Hoe vond de informatieoverdracht plaats? Hoe bereikte de inhoud van het pamflet uiteindelijk het grote publiek? Wat gebeurde er tijdens die informatieoverdracht met de inhoud van het pamflet en in welke mate kwam de receptie van het publiek nog overeen met de intentie van de auteur? Er is nauwelijks literatuur waarin dit op een representatieve manier is onderzocht: ook zijn er weinig bronnen waaruit dit valt op te maken. De inhoud van de onderzochte pamfletten geeft een globaal beeld van informatieoverdracht tussen concentrische kringen waarbij informatietransformatie kon optreden. Deze kringen kan men zien als verschillende publieke, doch samenhangende domeinen. In de binnenste kring vond het debat plaats in de vorm van pamflettenauteurs die op elkaar reageerden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de gese-

²⁹⁹ Voorbeelden zijn: Knr. 6807, 1, 2, 4; 6851, 2, 3, 28, 35; 8658, 2, 4; 8657, 3, 5-7; 13488, 10, 11.

³⁰⁰ Dit betrof vooral het debat rond *Interest*. Voorbeelden zijn: Knr. 8653, 8654, 8656, 8657, 8798, 8804.

³⁰¹ Knr. 8806, 9, 11, 18.

lecteerde pamfletten over het conflict tussen Willem II en Amsterdam, waarin in 75% van de pamfletten verwijzingen naar andere pamfletten voorkomen. Het pamflet *Oogen-salve* (1650) telt bijvoorbeeld acht verwijzingen naar andere pamfletten, terwijl twee andere pamfletten naar dit pamflet verwijzen³⁰². Het zijn aantallen die duiden op een intensief debat op pamfletniveau. In de tweede kring vond informatieoverdracht plaats van de auteurs van de pamfletten, de opinievormers, naar de koper van het pamflet. Zoals hiervoor besproken gebeurde dit gemiddeld 200.000 maal per jaar. In deze kring vond het debat plaats tussen de auteur van het pamflet en zijn sociaal-cultureel gelijken, de 'heren' onder elkaar. Dit komt tot uitdrukking in stijlvormen van pamfletten als samenspraak, brief van een heer aan een andere heer en gelijksoortige vormen. Beide kringen betroffen hoofdzakelijk dezelfde sociaal-culturele bevolkingsgroep: de (gegoede) burgerij. In de derde kring vond informatieoverdracht plaats in de private sfeer tussen de deelnemers van de eerste twee kringen en hun gezin- en huisgenoten. Hier zal sprake zijn geweest van informatietransformatie door ongelijkheid in opleiding, vorming en maatschappelijke positie en geïnformeerdheid. Dit geldt zeker voor de laatste, vierde kring van informatieoverdracht, de overdracht binnen de ongelijksoortige sociale netwerken van de deelnemers aan de derde kring naar de rest van de bevolking, die in de meeste gevallen door mondelinge overdracht zal hebben plaatsgevonden³⁰³. Er is weinig bekend over de overdrachtsverhouding tussen de schriftelijke en de mondelinge cultuur, de cijfers die circuleren liggen tussen vijf en vijftig³⁰⁴. Het zijn cijfers die er op wijzen dat een groot deel van de bevolking op enigerlei wijze kennis nam van de pamfletten en in die zin deelnam aan het publieke debat.

Naast de vrijheid van meningsuiting en de toegang tot de communicatiemedia, vormt de beschikbaarheid van informatie en kennis om deze informatie te kunnen beoordelen en duiden een derde voorwaarde voor een betekenisvol publiek debat. Bij informatie gaat het om het vormen van een zo duidelijk mogelijk beeld van de actualiteit door kennis over de feiten en achtergronden daarvan. Bij kennis gaat het om de intellectuele bagage. De geschetste intellectueel burgerlijke achtergrond van de auteurs doet verwacht-

³⁰² Knr. 6852. *Oogen-salve voor de Blinde Hollanders, begrepen, in seeckere Missive van een recht Patriot, ende ghetrou Liefhebber des Vaderlands.*

³⁰³ W. Th. M. Frijhoff wijst er op dat informatieoverdracht een vertaalslag op de oorspronkelijke inhoud betekende waar diverse 'opinieformers' een rol speelden: notarissen, schrijfmeeesters, priesters, predikanten, journalisten. Zie: W.Th.M. Frijhoff, 'Media en sociaal-culturele verandering. Drie kanttekeningen ter inleiding', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree ed, *Tekens en Teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 1-13, aldaar 10, 11.

³⁰⁴ Zie Deen, Pamphlets, 27, 64 en Salman, 'Het nieuws op straat', 62.

ten dat deze kennis en informatie ruim voorhanden was. De inhoudelijke kwaliteit van veel pamfletten bevestigt dit.

Eerst komt het nieuws, de feitelijke berichtgeving over de actualiteit, dan de opinievorming. In de meeste politieke pamfletten ligt de nadruk op opinievorming: nieuwsfeiten komen aan de orde maar de teksten geven de indruk dat het nieuws al was verspreid. In slechts een paar pamfletten komt het ooggetuigenverslag aan de orde. Het *Hollants praatjen* geeft als onderdeel van zijn opinievormende retoriek een uitgebreid verslag van de aanslag op Amsterdam³⁰⁵. De pamfletten *Omstandich bericht*³⁰⁶ en het *Eerste verhaal*³⁰⁷ geven een gedetailleerd verslag van de ongeregeldheden in Nijmegen. Als het nieuws slechts in geringe mate in het pamflet voorkwam, hoe werd het nieuws dan verspreid? De krant en de nieuwsbrief liggen voor de hand, geen enkel pamflet noemt beide media echter, wat er op wijst dat beide media geen grote rol speelden in het publieke debat³⁰⁸. De pamfletten zelf geven de indruk dat het nieuws zich vrij snel verspreidde langs de weg van de sociale netwerken en daarbinnen door mondelinge overdracht. Daarnaast is er regelmatig melding van briefjes die aan stadspoorten en officiële gebouwen zijn aangebracht. Het geeft het beeld van een manier van nieuwsverspreiding die past bij de kleinstedelijke samenleving van de Republiek, waarbij door een goede infrastructuur, zoals trekschuit en postkoets, het nieuws zich snel door mondelinge overdracht over het land kon verspreiden. De pamfletten vormden daar de opiniërende reactie op.

Habermas noemt institutionalisering van het debat een belangrijke voorwaarde voor de kwaliteit en continuïteit van het publieke debat. In de moderne tijd komt dit tot uitdrukking in een wettelijke vastlegging van de vrij-

³⁰⁵ Knr. 6824. *Hollants praatjen, tusschen vier personen, een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander aangaande de soeverainiteyt van Syn Hooghey, en tot justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland en de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der stad Amsterdam. Het Eerste Deel.*

³⁰⁶ Knr. 14986. *Omstandich bericht, van 't geene nu onlangs, soo op d'eene als d'andere tijd in de Provintie van Gelderlant, ende voornamentlijk in de Stad Nimegen... is voorgevallen, sedert het laetst van 't voorleden Jaer 1702 tot nu heden 1703.*

³⁰⁷ Knr. 15407. *Eerste verhaal van 't geen op Vrydag den 7. Augustus 1705 tot Nimmegen is voorgevallen.*

³⁰⁸ In handelskringen bestonden complexe netwerken van informatievoorziening in de vorm van correspondenten en nieuwsbrieven. Op dit onderwerp is nog weinig onderzoek verricht. Geinformeerdheid is essentieel in zaken doen: dat maakt het waarschijnlijk dat deze informatie langs de kanalen van de sociale netwerken een rol heeft gespeeld bij het schrijven van pamfletten. Zie ook: C. Lesger, *The rise of the Amsterdam market and information exchange : merchants, commercial expansion and change in the spatial economy of the Low Countries, c.1550-1630* (Ashgate 2006).

90 De burger en zijn beeld van de tijd

heid van meningsuiting³⁰⁹, in een overheidsplicht tot publicatie en documentatie en in een professionele bedrijfsmatige aanpak van nieuwsgaring, presentatie en opinievorming. In het ideale geval garandeert deze institutionalisering de vrijheid van meningsuiting en de toegankelijkheid en beschikbaarheid van informatie. Zoals gezegd zijn dit randvoorwaarden voor een publiek debat dat betekenis heeft voor de samenleving. Daarnaast geeft institutionalisering een betere garantie op continuïteit, omdat het debat minder afhankelijk is van toevallige omstandigheden, zoals willekeur van de overheid. Het meest sprekende voorbeeld van willekeur is een overheid die ingrijpt op de vrijheid van meningsuiting.

In de jaren 1650-1704 was nauwelijks sprake van institutionalisering. De vrijheid van meningsuiting was niet wettelijk vastgelegd; het pamflet als communicatiemedium was een privaat initiatief; de overheid had geen publicatieplicht; de toegang en beschikbaarheid van informatie werd bepaald door de sociale kring waartoe men behoorde; het debat zelf vond meestal toevallig plaats. Hoe verkregen de pamfletauteurs onder deze omstandigheden kennis van en inzicht in de actuele politieke problematiek? Ongeveer 25% van de onderzochte pamfletten over het conflict tussen Willem II en Amsterdam verwijzen naar overheidspublicaties en vermelden concrete en gedetailleerde informatie uit die publicaties. Het gaat daarbij om resoluties van Staten Generaal en Staten van Holland, instructies van de Staten Generaal en de Raad van Staten, remonstranties, notulen van de Statenvergadering van Holland, extracten van de resoluties van de Staten Generaal en brieven van Willem II, de Staten van Holland en de Amsterdamse magistraat³¹⁰. Uit de pamfletten valt niet vast te stellen in hoeverre deze informatie werd verkregen door een vriendendienst, bewust lekken uit regentenkring, of illegaal door omkoping van overheidsdienaren³¹¹. Hoe dan ook, in alle gevallen moet de pamfletauteur op de hoogte zijn geweest van het bestaan van deze informatie. Dit bevestigt het eerder gegeven beeld dat veel pamfletauteurs tot de regentenkring in ruime zin behoorden, of op zijn minst daar toegang toe hadden.

De auteur van menig pamflet onderkende de problemen van de nieuwsvoorziening. Dit blijkt het duidelijkst uit de angst voor manipulatie van de publieke opinie, vooral de opinie van het volk, door het verspreiden van ge-

³⁰⁹ Voor het eerst als een grondrecht, een fundamenteel recht van de mens, vastgelegd in de 'Declaration of Independence' van de Amerikaanse Staten in 1776.

³¹⁰ Voorbeelden Knr. 6767, 6829, 6848, 6851, 6855.

³¹¹ Voor een uitgebreide studie over geheimhouding en openbaarmaking van staatszaken, zie: G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991).

ruchten. In ongeveer 50% van de pamfletten komt deze angst tot uiting. De auteurs zagen hier geen ander middel tegen dan het naar voren brengen van hun versie van de gebeurtenissen, die als de waarheid werd gebracht. Dit komt in een aantal pamfletten al op de titelpagina tot uiting door een predicaat als 'Door een Liefhebber der Waerhey'. Bij het ontbreken van een professionele pers konden geruchten een eigen leven leiden, zowel spontaan ontstaan als door manipulatie: dit laatste was vooral het geval tijdens het Rampjaar³¹². De auteur van *Kort verhael* meldt dat tijdens de Franse inval het nieuws en de geruchten zich van dag tot dag, zelfs van uur tot uur verspreidden, waardoor de 'Gemeente gelijk uytsinnig' werd door de onmacht en besluiteloosheid van de regenten³¹³. De pamfletten beschrijven de verstrekende gevolgen van deze onbestuurbare geruchtenstroom, zoals de valse beschuldigingen tegen Michiel de Ruyter, de roep om het afzetten van regenten, de plundering van huizen van regenten en het meest extreme geval, de gruwelijke moord op de gebroeders De Witt. Het 'Beest zonder hoofd' dat door geruchten in beweging komt en niet meer in de hand te houden is.

De debatten voor 1690 kenmerken zich doordat verreweg de meeste pamfletten afkomstig waren van individuen. In 1690 verschijnen ook officiële documenten in pamfletvorm, zij geven een zakelijk beeld van de standpunten van de politieke instituties die in het conflict waren betrokken. In 1690 waren dat de vroedschap van Amsterdam, de Ridderschap van Holland, de Staten van Holland en de stadhouder³¹⁴. Tijdens de Plooierijen manifesteert zich deze verandering nog sterker, 70% van de pamfletten is afkomstig van politieke instituties. Manipulatie van de publieke opinie lijkt niet de verklaring te zijn, want die bedient zich van geruchten, misleiding en verdachtmakingen. Een tweede verklaring kan zijn dat er in het publieke debat een behoefte was aan betrouwbare informatie waarop uitgevers en drukkers handig inspeelden. De toegang tot officiële stukken was niet echt een probleem; omkoperij van overheidsfunctionarissen kwam regelmatig voor³¹⁵. Een derde verklaring is een verandering in de politieke cultuur vanuit het besef dat de acceptatie van de overheid afhing van een rechtvaardiging van haar handelen in het publieke domein. Er kan een vroege vorm van transparantie in worden gezien, vooral het aandeel van 70% tijdens de Plooierijen lijkt op

³¹² Voorbeelden zijn te vinden in: Knr. 6823, 4; 6855, 12; 8803, 56; 10244, 8; 10591, 3; 10603, 6.

³¹³ Knr. 10264, 11.

³¹⁴ Knr. 13433, 13437, 13440, 13443, 13460.

³¹⁵ Bruin, *Geheimhouding*, hfdst. 10.

92 De burger en zijn beeld van de tijd

deze verklaring te wijzen. Welke verklaring ook geldt, het effect was dat de burger betrouwbare informatie kreeg uit eerste hand.

In het publieke debat en de daarin gevormde publieke opinie komen de meningen van de bevolking over de politiek tot uiting. De publieke opinie is zodoende de afspiegeling van het draagvlak onder de bevolking voor het politieke beleid en dus de mate van acceptatie en legitimering van de autoriteit van de politieke elite. Hield de politieke elite uit de tweede helft van de zeventiende eeuw rekening met de publieke opinie? Een positief antwoord geeft aan dat de publieke opinie een politiek machtsmiddel was in de handen van de burgers. Wanneer het tevens mogelijk is om aan te tonen dat de politieke theorie een rol speelde in de politieke meningsvorming van de burger, dan is de conclusie dat de politieke theorie betekenis had in het proces dat de politieke werkelijkheid gestalte gaf³¹⁶.

Uit de pamfletten valt op te maken dat de publieke opinie een belangrijke rol speelde in het politieke domein, dat gold zowel voor de bestuurlijke elite als voor de burger³¹⁷. In veel pamfletten zijn voorbeelden te vinden waaruit blijkt dat de politieke elite de publieke opinie als een belangrijk middel zag om gezag te handhaven en doelen te bereiken. Dit uitte zich op een aantal manieren. In de eerste plaats door het informeren van het publiek in de vorm van officiële documenten uitgebracht als pamflet. Dit blijkt uit de kenmerken van de betreffende pamfletten, maar ook uit de inhoud van sommige pamfletten³¹⁸. Zoals eerder geconcludeerd, duidt dit op het belang dat door de politieke actoren werd gehecht om hun politieke standpunten in het publieke domein te rechtvaardigen omwille van draagvlak en acceptatie. Daarnaast wijst dit op het besef dat door publicatie ongewenste geruchtvorming en misleiding van het publiek werd voorkomen. Dit besef over het belang van de publieke opinie groeit gezien de eerdere constatering dat het aandeel van officiële documenten in pamfletvorm in de loop der tijd toeneemt.

In de tweede plaats blijkt dit uit pamfletten waarin expliciet sprake is van manipulatie. Het zijn de 'ordinaire manieren van politiquen' wanneer ze zich op hun vijand willen wreken door hen 'ghehaet by het volck te maken'³¹⁹. Meestal gaat het om beschuldigingen van manipulatie vanuit kringen rond de

³¹⁶ De rol van de politieke theorie in het pamflet is onderwerp van Deel 2.

³¹⁷ Zie voor een uitgebreid onderzoek voor het jaar 1672: Reinders, *Gedrukte chaos*.

³¹⁸ Knr. 13467, 2; 13491, 4; 13496, 20; 13507, 3; 15023, 9.

³¹⁹ Knr. 10384, 25. *Verhael van't voornaemste, 'tgene desen staet 'tseder eenige iaren is overgekomen*.

stadhouder³²⁰, door de orthodoxe predikanten vanaf de kansel³²¹, vanuit de regentenkring of door de tegenstander in het debat³²².

Omgekeerd waren de burgers zich ook bewust dat zij door de publieke opinie invloed konden uitoefenen op de politieke elite³²³. Met een verwijzing naar de geschiedenis van Bileam en zijn ezelin, stelt *Het Rechte Tweede Deel van 't Hollands Praatje* de vraag of het 'klagen van soo menig duysent eerlijke Borgers' misschien niet de ogen van de prins zou kunnen openen, waardoor hij tot inkeer kwam, want anders zou hij de 'gantsche Gemeeynte op den hals' halen³²⁴. Het bleef niet bij dit soort hoopvolle verzuchtingen, ook oproepen tot politieke acties en burgerlijk verzet kwamen voor. Het pamflet *Brief Rakende het vangen der Ses Leden* roept op om desnoods het land onder water te zetten om Amsterdam te ontzetten, want 'beter een bedorven landt, als een verdruckt en van Vryheyd berooft land'³²⁵.

De opvatting dat de politieke elite moest luisteren naar de bevolking voor de acceptatie van hun bestuur en positie, komt ook tot uiting in het *Kort verhael*. In het kader van beschuldigingen van verraad tijdens de Franse inval aan het adres van Mombas en een aantal regenten, verhaalt de auteur hoe de 'goede Borgerije' hun magistraat verzocht op te treden tegen deze verraders, echter 'siende dat se te swack waren' hebben ze het heft in eigen handen genomen door enige regenten gevangen te nemen³²⁶. Ook in een aantal andere pamfletten komt dit verband tussen acceptatie en burgerverzet aan de orde³²⁷.

³²⁰ Knr. 6767, 1; 6781, 2; 6824, 29; 6848, 2, 5, 21; 6855, 12; 8799, 3, 5, 38; 8806c, 282-286; 10384, 25; 10497, 7; 10603, 12, 16.

³²¹ Knr. 6781, 1; 6842, 14, 20, 33, 35, 39; 6855, 7; 8799, Inleiding, 3, 5; 8806c, 282; 8807, 3, 7, 8, 12-14, 16, 22; 8919, 35; 9763, 31; 10384, 16; 10497, 5; 10603, 13, 16.

³²² Knr. 6781, 2; 6807, 1; 6823, 1, 2; 6848, 5, 21; 6851, 2, 38; 8799, Tot den Leeser; 10230, 3, 4, 11-13; 10384, 25; 10603, 16; 13464, 3, 15; 13467, 2; 13482, 2; 13484, 4, 7; 13533, 14, 17, 25; 15235, 4, 7.

³²³ Naast de pamfletten kon de bevolking haar opvattingen en wensen ook uiten door middel van rekestes (petities). H. van Nierop geeft hiervan het volgende beeld. Rekestes vormden een informele invloed, gebaseerd op een ongeschreven traditie. Het indienen van rekestes gebeurde frequent, het onderwerp betrof vooral economische zaken. Uitgezonderd crisissituaties kwamen zaken van staat of politiek nauwelijks voor. De overheid reageerde veelal door keuren. De meeste keuren kwamen op deze manier tot stand en niet door initiatieven van de overheid. Het geeft het beeld van een overheid die naar haar burgers luisterde. Zie Nierop, 'Popular participation', 284-286, 289. Voor het effect van gedrukte petities op de publieke opinie en de politieke elite, Reinders, 'The citizens'.

³²⁴ Knr. 6839, 12, 27. *Het Rechte Tweede Deel van 't Hollands Praatje verdedigende het Recht van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt*.

³²⁵ Knr. 6771, 9. *Brief Rakende het vangen der Ses Leden van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt en't belegeren van Amsterdam*.

³²⁶ Knr. 10264, 10.

³²⁷ Zie Knr. 10265, 10300, 10309, 10400.

94 De burger en zijn beeld van de tijd

Ten slotte blijkt het belang van de publieke opinie uit pamfletten waarin het brengen van de waarheid een wapen is in de strijd tegen de misleiding van de publieke opinie³²⁸. Het pamflet *De stadhoudelijke regeeringe* is hiervan een krachtige verdediging. In zijn Voorreden stelt de auteur dat het belang van het spreken en schrijven van de waarheid een plicht is 'ten dienste van 't ghemeen', want mensen baseren hun handelen op verhalen. De 'Ouden' noemden deze plicht een sieraad 'des burgerlijcken wesens'. Het spreken van de waarheid is voor de auteur een plicht die voortkomt uit de 'liefde ende toegenegentheyt, die wy den Vaderlande schuldigh zijn'³²⁹. De auteur van '*De gulden legenden*' benadrukt dat men zich niet moet laten leiden door de uiterlijke schijn der dingen anders keurt men het 'goet voor quat, en paerdestront voor vygen'³³⁰.

Begreep de burger zijn tijd? Onderkende hij de factoren die ten grondslag lagen aan de problemen die hij zag, die hij moest kennen om zich een mening te kunnen vormen? Hij werd in ieder geval door de pamfletten voorzien van een grote hoeveelheid feiten, interpretaties, meningen en verklaringen. De pamfletten geven aan dat de burger zich goed bewust was van de bedreiging van zijn maatschappelijk belang door het proces van oligarchievorming en de centraliserende kracht die vooral van de stadhouders uitging. In de pamfletten werd ook verder gekeken dan de Republiek, er spreekt een bewustzijn uit over de unieke positie die de Republiek innam in vergelijking tot de andere landen: haar staatsvorm, haar welvaart, haar tolerante cultuur, de positie van de burger zelf. Er spreekt ook een bewustzijn uit over een aantal met name structurele factoren die een rol speelden in de politieke problematiek van de Republiek: de macht van de grote omringende landen die zowel de welvaart als het territorium bedreigde; de heterogeniteit van de samenleving vooral op het punt van het geloof, met het gevaar van twisten, tweedracht en burgeroorlog; de machtsstrijd tussen Oranje en de staatsgezinde regenten; de hoge lasten van de financiering van de oorlogen; de handel als bron van de welvaart en de kwetsbaarheid daarvan in de internationale context; het gebrek aan besluitvaardigheid en daadkracht door de complexe bestuursstructuur van de Republiek; het inherente conflict tussen centralisering van staatsmacht en de burgerlijke vrijheden. Het zijn in belangrijke mate factoren die ook de geschiedschrijving vermeldt. Het geeft aan dat

³²⁸ Voorbeelden: Knr. 6829,1; 8655a, Voorreden, 99; 8658b, 48-52; 8806c, 6-16; 8807, 23.

³²⁹ 8655a, Voorreden

³³⁰ Knr. 8806c, 8. *De gulden legenden van de stadhouders in Hollandt ende West-Vrieslandt. Dat is, eenige noodige Uytbreidingen van de Toetsen over de 40. Stellingen van der selver Stadthoudelijke Regeeringh.*

de burger zijn tijd begreep, waarschijnlijk in dezelfde mate waarin wij onze tijd begrijpen.

In dit deel is het beeld geschetst van een politiek bewuste, goed geïnformeerde, maar sterk verdeelde burgerij die in de vorm van de publieke opinie politieke macht bezat onder omstandigheden waarin zijn belangen regelmatig werden bedreigd. Wat was de politieke vertaling van deze belangen, wat was het politieke verweer tegen de bedreiging van deze belangen en welke rol speelde daarin de traditie van de politieke theorie? Dit vormt het onderwerp van het volgende deel.

2

Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer

In hoofdstuk 2, *Vijf politieke debatten*, is aan de hand van de discussies rond vijf historische gebeurtenissen het beeld beschreven dat de burger had van zijn tijd. Dit beeld is geschetst in termen van de samenhang tussen het maatschappelijk belang van de burger, het handelen van de bestuurlijke elite en de reactie van de burger op dat handelen³³¹. In dat laatste komt de rol en de betekenis van de politieke theorie tot uiting. In Deel 2 wordt deze samenhang nader onderzocht om deze rol en betekenis te kunnen vaststellen. Hoofdstuk 4 *Het maatschappelijk belang* beschrijft het belang dat de burger bij de samenleving had. Het hoofdstuk beperkt zich tot de belangrijkste thema's hieruit zoals die in hoofdstuk 2 aan het licht zijn gekomen. Vervolgens gaat dit hoofdstuk in op de juridische en maatschappelijke fundering van dat belang, want beide zullen een belangrijk uitgangspunt zijn geweest voor de positie die de burger kon innemen in zijn confrontatie met de bestuurlijke elite. Deze fundering was de resultante van een lang historisch proces dat zijn reflectie zal hebben gevonden in het politieke bewustzijn van de burger.

De wijze waarop de bestuurlijke elite omging met het maatschappelijk belang van de burger staat centraal in hoofdstuk 5 *Bedreiging van het maatschappelijk belang*. De confrontatie tussen het handelen van de bestuurlijke elite en het maatschappelijk belang van de burger dwong de burger tot politieke stellingname. De onderwerpen die in dit hoofdstuk aan de orde komen zijn: de aard van de bedreiging van dit belang en de gevolgen ervan voor de burger; de verhouding tussen burger en bestuurlijke elite; de legitimering van de bestuurlijke elite; de acceptatiegrens aan het bestuurlijk handelen.

In hoofdstuk 6 *De politieke theorie in het verweer van de burger* gaat het om het verweer van de burger tegen de bedreiging van zijn maatschappelijk belang. De belangrijkste onderwerpen zijn de aard van het verweer, de rol van de politieke theorie daarin en ten slotte de aard en kenmerken van de dominante politieke theorie in het verweer, de aloude-constitutie denkwijze. Vervolgens wordt deze denkwijze in het perspectief van het republicanisme geplaatst.

Hoofdstuk 7 *De aloude-constitutie denkwijze en politiek machtsmisbruik* gaat na in welke mate de aloude-constitutie denkwijze de burger de concep-

³³¹ Zie de Inleiding van het boek.

98 Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer

ten en denkbeelden bood ter rechtvaardiging van zijn strijd tegen de bedreiging van zijn belangen door de politieke elite.

Hoofdstuk 4: Het maatschappelijk belang

Hoofdstuk 2, *Vijf politieke debatten*, stelt aan de hand van de pamfletten vast dat in de jaren 1650-1704 de burgers in de Republiek zich vooral zorgen maakten over de landsvrijheid, het gereformeerde geloof en de gereformeerde kerk, de burgerlijke vrijheden en in mindere mate de vrijheid van meningsuiting en de daarmee samenhangend tolerantie in de samenleving. Het betrof maatschappelijke waarden die in belangrijke mate het belang bepaalden die de burger bij de samenleving had en die de samenleving voor hem de moeite waard maakten³³². Deze belangen zullen kort de revue passeren om te bepalen welke rol de politieke theorie speelde in het verweer tegen de bedreiging van deze belangen.

De zorg om de landsvrijheid betreft vooral de jaren 1650, 1672 en 1690: begrijpelijk gezien de dreiging van burgeroorlog en de Franse territoriale expansie met de gevolgen voor vrijheid en welvaart. De landsvrijheid is vooral een onderwerp in de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm, waar het een belangrijke rol speelt in de rechtvaardiging van een eenhoofdig leiderschap en een sterke Unie, met een directe verwijzing naar Oranje voor de invulling van dit leiderschap. Vanuit deze achtergrond zal het duidelijk zijn dat de voorstanders van de republikeinse staatsvorm het onderwerp landsvrijheid juist vermeden. In de argumentaties over de landsvrijheid spelen politiek-theoretische rechtvaardigingen nauwelijks een rol. De bewijsvoering is gebaseerd op historische en Bijbelse analogieën op grond waarvan de noodzaak van een eenhoofdig leiderschap zou blijken. In een aantal pamfletten komt een monarchale denkwijze tot uitdrukking, met de opvatting dat vorstelijke personen door hun natuurlijke geaardheid bij uitstek geschikt zijn om dat leiderschap te vervullen.

Geloof en kerk als bedreigd belang komen bijna alleen voor in de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm in de debatten van 1650, 1672 en *Interest*: daarna spelen beide geen rol van betekenis meer. Dit thema levert eveneens argumenten voor de rechtvaardiging van de positie van de Oranjes. In de argumentaties zijn zij de kampioenen van het gereformeerde geloof, die een tegenwicht bieden tegen de pogingen van de staatse regenten meer greep te krijgen op de gereformeerde kerk. Ook zien deze pamfletten in het tolerante beleid van deze regenten tegenover andere religies en andersdenkenden een gevaar voor de positie van de gereformeerde kerk. Omgekeerd zien de voorstanders van de republikeinse staatsvorm in de opvattingen van hun opponenten een bedreiging van de vrijheid

³³² Zie voor de definitie van het maatschappelijk belang de inleiding van het boek.

van meningsuiting en de religieuze tolerantie, die de stabiliteit van de samenleving in gevaar bracht. De zorg om geloof en kerk gaf het publieke debat een polariserende ideologische lading, die direct in verband stond met de geloofsopdracht te leven naar de wil van God. Het gereformeerde geloof en de gereformeerde kerk als haar instituut wezen de weg, met als beloning Gods zegen die voorspoed, welvaart en welzijn bracht. Ook bij dit onderdeel van het maatschappelijk belang spelen politiek-theoretische rechtvaardigingen nauwelijks een rol. Datzelfde geldt voor een tweede aspect van het onderwerp geloof en kerk, waarbij men beide als het bindend element van de samenleving ziet. Argumentaties ter ondersteuning van deze opvatting ontbreken, wat wijst op een algemeen aanvaarde zienswijze.

De vrijheid van meningsuiting is een belang dat vooral in het republikeinse pamflet in het debat rond *Interest* aan de orde komt, met het inzicht dat vrijheid van meningsuiting een voorwaarde is voor het vrije debat en daarmee een belangrijk middel om een stabiele samenleving te realiseren. Het tijdelijk karakter van dit onderwerp zal te maken hebben gehad met de relatief grote mate van vrijheid tijdens het staatse bewind, met de sterke polarisatie in het debat door de problematiek van de verhouding staat en kerk en ten slotte door de omstandigheid dat na 1672 het republikeinse standpunt in het defensief werd gedrongen. De rechtvaardiging van de vrijheid van meningsuiting in het republikeinse pamflet was vooral de reactie op de heroïsering van de Oranjes in de pamfletten van de tegenstanders. In de ogen van de republikeinen was dit een gevaarlijke manipulatie van de publieke opinie die alleen met de waarheid te bestrijden viel. Daarnaast was het een reactie op de orthodox gereformeerde pogingen de vrijheid van meningsuiting te beperken tot die onderwerpen die niet in strijd waren met de orthodoxie. Hun rechtvaardiging had een politiek-theoretische dimensie want het zich uitspreken over de politiek was voor de voorstanders een burgerplicht. Dit wijst op invloed van de humanistische traditie.

De burgerlijke vrijheden vormen het onderwerp dat in het debat rond alle vijf onderzochte gebeurtenissen centraal staat. Dit onderwerp was bepalend voor de houding van de burger tot de politiek en de politieke elite. Het ging daarbij om de verdediging van de burgerlijke vrijheden tegen twee bedreigingen: de oligarchievorming binnen de bestuurlijke elite en de centralisering van de staatsmacht. Beide bedreigingen hadden een structureel karakter en maakten de burgerlijke vrijheden tot hoofdonderwerp in het publieke debat. Dit is het onderwerp waarbij verwacht mag worden dat de politieke theorie een rol zal hebben gespeeld.

De term burgerlijke vrijheden is tot nu toe losjes gebruikt om de verzameling historische rechten van de burger aan te geven, waarop hij zich be-

riep in zijn verweer tegen de bedreigingen van zijn maatschappelijk belang door de lokale of centrale overheid³³³. Zoals in Deel 1 is geconstateerd, ging het vooral om historische rechten op grond waarvan stedelijk zelfbestuur in de vorm van een representerend aristocratisch republicanisme werd gerechtvaardigd. Een zienswijze die een grote mate van stedelijke autonomie inhield, waarvan een sterke particularistische kracht uitging tegen pogingen tot centrale staatsvorming. Naast deze politiek-ideologische dimensie, bepaalden de burgerlijke vrijheden in juridische zin de maatschappelijke positie van de burgers met burgerrecht. Op politiek gebied was dat de toegang tot ambten, op het punt van de rechtspraak het recht van *de non evocando*³³⁴, in economische zin betekende dit toegang tot de gilden en voorrechten als tolvrijheden, in militaire zin ging het om deelname aan de schutterij en ten slotte in sociale zin om toegang tot sociale voorzieningen als de burgerweeshuizen. In hoofdstuk 1 is gebleken dat hoewel stedelijk zelfbestuur een historische en juridische samenhang had met het burgerrecht, ook burgers zonder burgerrecht en zelfs delen van het volk hun maatschappelijk belang in toenemende mate zagen samenvallen met stedelijk zelfbestuur omdat ook voor hen welvaart en welzijn zonder stedelijke autonomie ondenkbaar waren. Dit verklaart waarom significante delen van de stadsbevolking betrokken waren in de strijd tegen oligarchievorming van de bestuurlijke elite en centralisering van staatsmacht. De Plooiërijen vormen hiervan het meest sprekende voorbeeld.

De burgerlijke vrijheden maakten deel uit van een groter complex van rechten en verworvenheden, in dit boek samengevat onder de term aloude-constitutie³³⁵. Zoals uit artikel 1 van het verdrag van de Unie van Utrecht (1579) blijkt, vormde de aloude-constitutie een belangrijk staatsrechtelijk fundament van de Republiek als een bondgenootschap tussen zeven soevereine gewesten met hun soevereine steden. In artikel 1 beloven deze elkaar hun 'speciale ende particuliere privilegien, etc.' te eerbiedigen en elkaar bij te staan in het handhaven daarvan. De pamfletten geven een beeld van de aloude-constitutie waarbinnen zich drie categorieën laten onderscheiden.

³³³ Voor de middeleeuwse achtergrond van deze vrijheden zie, M. Boone, 'Meervoudige macht. Vorst en stad in de Nederlanden', in: H. d. Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002); P.H.D. Leupen, 'Burger, stad en zegel: een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden', in: J. Kloek, K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).

³³⁴ Dit recht bepaalde dat de burger uitsluitend viel onder de jurisdictie van de eigen stad.

³³⁵ Het meest bekende en omvattende werk over de aloude-constitutie is van Pocock, *Ancient constitution*. In de Nederlandse historiografie komt dit onderwerp veelvuldig voor in de context van de gilden, het corporatisme en de opkomst van de moderne staat. Hoofdstuk 6 gaat hier verder op in.

102 Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer

Een eerste betreft gewoonten met de kracht van een ongeschreven recht. Wanneer deze gewoonten werden geformaliseerd, is er sprake van het gewoonterecht. In het contemporaine woordgebruik in de pamfletten gaat het om, 'oud Gebruyck, oude Herkomen, Costuymen, Usantien'.

Bij een tweede categorie gaat het om de hiervoor besproken burgerlijke vrijheden, ook wel collectieve vrijheden genoemd. Het betrof de rechten en vrijheden die aan een stad en haar burgers waren verleend, met als belangrijkste het stadsrecht. Stadsrechten zijn in de Noordelijke Nederlanden verleend van de twaalfde eeuw tot en met de zestiende eeuw. Het ging hierbij om zaken als burgerrechten, organisatie en bevoegdheden van bestuur en rechtspraak, handhaving van de openbare orde, regelgeving met betrekking tot vererven van goederen, en ten slotte economische, fiscale en militaire bepalingen. De essentie van de burgerlijke vrijheden kwam neer op juridische en bestuurlijke autonomie³³⁶. In veel gevallen had de stedeling een actieve rol gespeeld bij het tot stand komen van deze vrijheden: het betrof geen eenzijdig verleend voorrecht door de landsheer. De herinnering hieraan als een door onderhandeling en strijd verkregen vrijheid kan een factor zijn geweest in het zelfbewuste burgerschap met noties van volkssoevereiniteit, zoals zich dat in de zeventiende-eeuwse pamfletten manifesteert. De burgerlijke vrijheden vonden hun fundering in 'Handvesten, Privilegien, Rechten, Contracten, Exemptien, aloude-constitutie der Regeeringe, Vry en Gerechtigheden, Burgerrecht'.

Bij een derde categorie gaat het om statuten, de verzameling voorschriften en verordeningen uitgevaardigd door vooral het lokale bestuur. De gildebrieven zijn hier een belangrijk voorbeeld van. Het contemporaine woordgebruik in de pamfletten spreekt van 'Statuten, Keuren, Willekeuren, Ordonnantien, Decreten, Tractaten, Statuyten'.

De aloude-constitutie vormde daarmee de onmisbare juridische grondslag van de politieke en maatschappelijke ordening van de stedelijke samenleving. Het betrof een verzameling geschreven en ongeschreven regels zonder welke een samenleving niet kan functioneren³³⁷. Deze constitutie bepaalde de relatie tussen de burger en zijn bestuur. Het woord oud in de naamgeving heeft niet de betekenis van verouderd, niet meer van deze tijd, maar is de

³³⁶ H. van Engen, 'Geen schraal terrein', 67, 69, 81.

³³⁷ De politicoloog Robert Putnam en de filosoof en politicoloog Francis Fukuyama wijzen op het belang van historische patronen, gewoonten, tradities en instituties voor een goed werkende samenleving, zie A. Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007) 17-20. Spinoza zag in de historische rechten, tradities en gewoonten de 'ziel' van de samenleving, zie R. Prokhovnik, 'Spinoza's conception of sovereignty', *History of European Ideas* 27 (2001) 289-306, aldaar 302.

uitdrukking van een onaantastbare status. In de pamfletteksten komt dit tot uitdrukking in bewoordingen als de 'Privilegien syn als het Hoogh Altaar, als een heylighe en dier-gekochte sake', het waren 'oeroude schoone Privilegien', het ging om 'voorrechten ende Privilegien als fundament van een vrye Staat'. Ook wordt de aloude-constitutie gepresenteerd als het contract tussen de soeverein en de burgers waaraan beiden zich dienden te houden. Dit contractuele aspect blijkt ook uit de eed die de regenten en de stadhouder bij hun ambtsaanvaarding moesten afleggen, met als belofte de aloude-constitutie te zullen eerbiedigen en te zullen beschermen.

De aloude-constitutie impliceert een corporatistisch maatschappijmodel, dat zijn oorsprong vond in de vroegstedelijke ontwikkeling³³⁸. In het corporatisme wordt een deel van de regelgevende en bestuurlijke macht gedelegeerd aan corporaties, die economische, agrarische en andere professionele groepen vertegenwoordigen³³⁹. Corporaties vormen daarmee een zelfbesturend verlengstuk van de overheid, met politiek gezien twee belangrijke aspecten. Ten eerste maakte de verticale organisatie van de corporaties het de bevolking mogelijk haar politieke wensen te kanaliseren. Omgekeerd bood het de elite de mogelijkheid kennis te nemen van wat er onder de bevolking leefde³⁴⁰. Ten tweede bevorderde het zelfbesturende karakter van de corporaties de betrokkenheid bij de maatschappij en daarmee de maatschappelijke cohesie³⁴¹. Vanuit sociaal-economisch oogpunt vormden corporaties in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd een levensvoorwaarde in een tijd zonder sociale zorg van staatswege. Het corporatisme is dus een maatschappijmodel, waarin de burger sterk betrokken is bij de ordening en het besturen van de samenleving, het gaf een sterke band met de samenle-

³³⁸ Een mooi overzichtswerk is P. Blickle ed., *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996). Dit werk maakt de verbanden inzichtelijk tussen de ontstaansgeschiedenis van de stad (emancipatie uit het feodalisme), het zelfbesturende karakter (participatie, consensus en autonomie), het corporatisme (ontstaan van de gilden), en de contemporaine politieke theorievorming. Zie ook W. Blockmans, 'Urbanisatie in de Europese Middeleeuwen. Fasen van openheid en afsluiting,' in: L. Lucassen, W. Willems ed., *Waarom mensen in de stad willen wonen (1200-2010)* (Amsterdam 2009) 22-41.

³³⁹ Zie voor een zeventiende-eeuws voorbeeld: Vos, *Burgers*.

³⁴⁰ Zie voor een uitgebreid beeld van de stedelijke samenleving in de Republiek rond 1650 Frijhoff, *1650*, hoofdstuk 3.

³⁴¹ In een breder historisch perspectief is het corporatisme terug te vinden in de maatschappijvisie van de katholieke kerk in de negentiende en twintigste eeuw, in het facisme uit de eerste helft van de twintigste eeuw, in de verzuiling in Nederland van ongeveer 1870 tot in de jaren 1960 en tenslotte in het communautarisme vanaf de jaren 1980, vooral in de VS (o.a. Charles Taylor, Robert Putnam). Het gemeenschappelijke is de afwijzing van het individualisme van het kapitalisme, het liberalisme en de gekozen parlementaire democratie, met een nadruk op het belang van het maatschappelijk middenveld voor de maatschappelijke stabiliteit en cohesie. Sommigen zien in het Poldermodel een afspiegeling van het corporatistische gedachtegoed.

ving³⁴². Elk streven naar centralisering van staatsmacht vond het corporatisme dan ook op zijn pad.

In de zeventiende eeuw vormde het corporatisme nog steeds het gangbare maatschappijmodel, met de gilden als de belangrijkste corporaties³⁴³. In 1688 bijvoorbeeld, vormden de gildeleden met hun gezinnen ongeveer een kwart van de Amsterdamse bevolking³⁴⁴. Ook kerken, schutterijen en gebuurten maakten deel uit van de corporatieve maatschappij, met als algemeen kenmerk een grote mate van zelfbestuur. Gilden waren geen middel-eeuws relict. In integendeel het grootste aantal gilden werd opgericht in de jaren tussen midden zestiende en midden zeventiende eeuw en zelfs in de achttiende eeuw kwamen er nog gilden bij³⁴⁵. Wel is er een geleidelijke afname van hun maatschappelijke betekenis. Van de dertiende tot en met de vijftiende eeuw hadden ze een belangrijke economische, politieke, sociale en religieuze functie, in de zestiende en zeventiende eeuw ging het vooral om de economische functie en in de achttiende en negentiende eeuw was het vooral nog de sociale functie die overbleef³⁴⁶.

Politieke participatie en zelfbestemming door zelfbestuur zijn kenmerken die in de ontstaansgeschiedenis van de stad en het corporatisme duidelijk herkenbaar zijn³⁴⁷. De herinnering eraan was echter ook van meer recente

³⁴² Het corporatisme uit de zeventiende eeuw wordt ook wel in termen van organisatie van het publieke domein, civil society, sociaal kapitaal, maatschappelijk middenveld en middenklasse-cultuur beschreven. Zie R. Aerts, 'Civil society or democracy? A Dutch paradox', *BMGN* 125 (2010) 209-236, aldaar 209, 215, 234; B. de Munck, 'Sociabiliteit. Motieven en vertogen van het middenveld (Vroeg)moderne sociabiliteit tussen *civil society* en *sociaal kapitaal*', *De Achttiende Eeuw* 39 (2007) 10-14.

³⁴³ Over de gilden en hun corporatistische aard bestaat een grote hoeveelheid literatuur. Voor een internationaal perspectief en een grondige behandeling zie S.A. Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe* (Chapel Hill 1991). Voor de Nederlanden zie C. Lis, Hugo Soly ed., *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997). en M. Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 10-33. Voor gilden op lokaal niveau zie ondermeer K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda* (Zwolle 1996); J.A. de Jong, 'De Zutphense ambachtsgilden in revolutionair vaarwater. De strijd tussen de bestuursoligarchie en de gilden in de periode 1538-1543', *Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland* XCV (2004) 49-82; L. H. Remmerswaal, *Een duurzame alliantie. Gilden en regenten in Zeeland, 1600-1800* (Utrecht 2006).

³⁴⁴ Kuypers, 'Burger, ingezetene', 116.

³⁴⁵ M. Prak, 'Citizen radicalism and democracy in the Dutch Republic: the Patriot Movement of the 1780's', *Theory and Society* 20 (1991) 73-102, aldaar 78, 83, 84; M. Prak, 'Individual, corporation and society: the rhetoric of Dutch guilds (18th C.)', in: M. Boone, M. Prak ed., *Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)* (Leuven 1996) 255-279, aldaar 258, 261.

³⁴⁶ Lis, *Werelden van verschil*, 39, 59.

³⁴⁷ A. Black, 'The commune in political theory in the late Middle Ages', in: P. Blickle ed., *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996) 104-106; Blickle, *Theorien kommunaler Ordnung*, 1-5; K. Schreiner, 'Teilhabe, Konsens und Autonomie. Leitbegriffe kommunaler Ord-

datum, zoals blijkt uit de pamfletten die het verlies van deze verworvenheden in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw beschrijven. Het ging om rechten zoals controlerend toezicht op de stadsfinanciën, de electie van de magistraat en zelfs deelname aan het bestuur. Deze pamfletten laten zien hoe de centraliserende en oligarchiserende krachten er in slaagden de gilden en meer in het algemeen de burgerij, deze politieke invloed te ontnemen. De gildeoproeren in de vijftiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden en in de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden zijn daar voorbeelden van. Ook tijdens de Opstand en de zeventiende-eeuwse Republiek leverde dat steeds weer strijd op. Men kan er een lange traditie van oppositie van de stedelijke middenklasse in zien³⁴⁸. Met de stedelijke autonomie gebaseerd op een corporatistische maatschappelijke ordening past de Republiek in het 'urban belt' model. Dit model beschrijft en verklaart de van zuidoost naar noordwest lopende zone van sterke urbanisatie gekenmerkt door concurrerende steden met een lage graad van bovenstedelijke politieke organisatie en dienovereenkomstig grote politieke autonomie. Deze zone contrasteerde sterk met de meer agrarische economieën van Frankrijk, Engeland en Spanje, met de dominantie van één stad en een vroege ontwikkeling richting centrale staatsvorm³⁴⁹.

In het voorgaande is een samenhang geconstateerd en beschreven tussen het maatschappelijk belang van de burger, zijn burgerlijke vrijheden, de stedelijke autonomie, het corporatisme en de aloude-constitutie. Uit deze beschrijving komt een burger te voorschijn die zich het middelpunt van de samenleving zag en zich ervan de soeverein voelde. In hoofdstuk 1 is beschreven dat dit politieke bewustzijn voor een steeds grotere groep van de middenklasse gold als gevolg van de vervaging van het onderscheid tussen burgers met burgerrecht en 'goede ingezetenen'. Stedelijke autonomie zagen ze als de kern van hun maatschappelijk belang en de aloude-constitutie als de juridische verankering daarvan. Deze samenhang maakt duidelijk waarom in de pamfletten zo hevig werd geageerd tegen de minste inbreuk op deze historische rechten. Het ging om veel meer dan alleen het behoud van een recht of voorrecht van de burger, het ging om zijn bestaan.

nung in der politischen Theorie des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit', in: Blickle, *Theorien kommunaler Ordnung*, 42, 45, 47, 49, 53, 57, 61.

³⁴⁸ W.Th.M. Frijhoff, 'Geschiedenis als strijdbijl', in: B. Looper, J.C. Riemens, *Geschiedenis in Zutphen. Over geschiedbeschrijving, geschiedbeoefening en historisch besef* (Zutphen 1988) 40-55, aldaar 40, 41, 45; Prak, 'Citizen radicalism,' 78, 79, 94.

³⁴⁹ P. Blickle ed., *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 327; Prak, 'Citizen radicalism,' 75; C. Tilly, *Coercion, capital and European states, AD 990-1992* (Oxford 1990) 51, 52.

Hoofdstuk 5: Bedreiging van het maatschappelijk belang

Het maatschappelijk belang van de burger bevond zich in een spanningsveld bepaald door de belangen van de Unie, de stad en het gewest. Het ging om belangen die ieder op hun niveau het algemeen belang dienden en makkelijk in conflict konden komen met het directe maatschappelijke belang van groepen van burgers. Daarnaast speelden natuurlijk ook altijd het eigenbelang van de bestuurlijke elite een rol. De pamfletten geven een duidelijk beeld van de bedreiging van het maatschappelijk belang van de burger en dit hoofdstuk gaat hier nader op in. De eerste paragraaf gaat over de verhouding tussen de burger en de bestuurlijke elite. In aansluiting daarop beschrijft de tweede paragraaf hoe oligarchievorming die burgerlijke belangen bedreigde. De derde paragraaf schetst de verhouding tussen de burger en de staat. De vierde paragraaf ten slotte, behandelt de bedreiging die uitging van de centraliserende kracht die van het Unie-niveau uitging, vooral in de persoon van de stadhouders.

De burger en zijn bestuur

In het voorgaande is het beeld geschetst van een politiek bewuste en betrokken burger, die zich als collectief identificeerde met de stedelijke samenleving. Het ging om een historisch gegroeid bewustzijn, dat samenhang met zijn maatschappelijke positie als de economische en culturele hoeksteen van de samenleving: zijn maatschappelijk belang viel samen met het stedelijk belang. De notie van de burger als soeverein als de essentie van dit bewustzijn komt in de pamfletten op verschillende manieren tot uitdrukking. Een pamflet uit 1650 verwoordt dit op zeer directe wijze: dat 'elcke Stadt die Vryheyt kan en behoort te hebben, van haar eygen Magistraten en Overheden te kiezen'. Pas dan is sprake van een samenleving van 'vrye menschen'³⁵⁰. Hoe die verkiezing plaats moet vinden laat de auteur in het midden. Diezelfde strekking hebben ook formuleringen waarin een notie van volkssoevereiniteit doorklinkt, die zich meestal beperkt tot de burger en het volk uitsluit³⁵¹. Tot aan de Plooierijen is deze notie van volkssoevereiniteit een weinig gearticuleerde uitdrukking van de zienswijze van de burger als soeverein. Pas met de Plooierijen krijgt het begrip volkssoevereiniteit een

³⁵⁰ Knr. 6842, 10. *Het Rechte Derde Deel van 't Hollands Praetje aangaande de Wettige Souvereynityt van de Grootmogende Heeren Staten van Holland/etc,*

³⁵¹ Knr. 6829, 3; 6842, 10; 6847, 2, 5, 9; 8806c, 305; 10264, 4, 5, 9; 10300, 3, 4, 10-12; 10309, 2-5; 13464, 15; 13517, 1, 30, 31; 14827, 1, 15, 21; 14831, 12, 16; 14832, 7; 14835, 2; 14845, 1, 3; 15023, 2-5, 9.

meer concrete en meer conceptuele invulling in de vorm van verkiezing en vertegenwoordiging.

De rechtvaardiging van de notie volkssoevereiniteit is verschillend. De meest voorkomende zijn: een historische rechtvaardiging gebaseerd op oude historische rechten; een verwijzing naar de vrijheid van de Batavieren, de voorouders die hun eigen leiders kozen; het voorbeeld van de Romeinse republiek waarin niet de Senaat maar de bevolking het soevereine lichaam vormde; en ten slotte een beroep op de goddelijke ordonnantie waarin elk volk de vrijheid had de eigen staatsvorm en bestuurders te kiezen. Slechts in een enkel geval werd een beroep gedaan op het natuurrecht met de concepten natuurlijke vrijheid en gelijkheid.

De zienswijze van de burger als soeverein komt op een meer indirecte wijze tot uiting in de opvatting dat de regenten de burgers representeren als de 'besten' uit hun midden waaraan het bestuur is toevertrouwd³⁵². Dit is de definitie van de aristocratische bestuursvorm in de aristoteliaans-humanistische traditie³⁵³. Soms gaat dat samen met een paternalistisch sentiment waarin men de regenten als de 'rechte Vaders en voorsorgers van hare Gemeenten en Ondersaten' ziet. Ook logische argumentaties komen voor, zoals de 'ongerijmdheid' om een regering te gehoorzamen die zich uitsluitend zelf legitimeert, dus geen mandaat heeft van degenen over wie men regeert. De zienswijze over het representatieve karakter van het regentenbestuur komt ook tot uitdrukking in de opvatting dat 'den Coninck is om 't Volk' en de variant daarop dat 'het welvaren des volcks, is de Hoochste Wet'. Dezelfde bewoordingen komen vier jaar later voor in de *Deductie* van Johan de Witt, in een paragraaf waarin hij het handelen van 'Hoofden' (vorstelijke personen) uit 'particuliere interessen' contrasteert met de 'vroome Regenten, die 't gemeene beste boven al beoogen ende den welstant van 't Volck voor de opperste Wet houden'³⁵⁴. Er kan het uitgangspunt in worden gezien van de 'raison d'état' politiek van De Witt³⁵⁵.

Naast een notie van volkssoevereiniteit en representatie door de 'besten' komt de zienswijze van de burger als soeverein ook tot uitdrukking in het concept contract³⁵⁶. In een rechtvaardiging van het burgerverzet tegen het

³⁵² Knr. 6829, 16; 6847, 2; 8658, 7; 8658b, 17, 22; 8806c, 183; 13517, 31; 14845, 1; 15023, 2.

³⁵³ Een aristocratie in zijn pure vorm is een bestuur door een elite die zijn eigenbelang ondergeschikt maakt aan het algemeen belang. In de ideaalvoorstelling gaat het om de besten en de meest deugdzaamsten uit de samenleving.

³⁵⁴ Knr. 7543, 'Deductie ofte Declaratie van de Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland', (1654) II, hfdst. iii, par. 6.

³⁵⁵ J.C. Boogman, 'De raison d'État-Politicus Johan de Witt', *BMGN* 90 (1975) 379-407, aldaar 382.

³⁵⁶ Knr. 10264, 5; 10300, 9; 10309, 2, 4, 5; 13468, 1.

staate bewind gaat de auteur van *Het rechte fundament* uit van de concepten natuurlijke staat en contract. De goede mensen (het 'canaille' is hiervan uitgesloten) kiezen uit hun midden een overheid en leggen rechten en plichten vast in een contract naar de natuur van het volk. Het gaat om een 'Contract en Verbondt (op Voorwaerden) gemaect'. De auteur noemt dit het 'burger-recht', wat een illustratie vormt van de eerdere constatering dat in de zeventiende eeuw het begrip burger een grotere groep stedelingen omvatte dan alleen de burgers met burgerrecht. Beide partijen, burger en bestuur, moeten zich aan het contract houden, waarbij contractbreuk door de overheid verzet rechtvaardigt van de burgers. De aard van de verbintenis is een vrije keuze, want op grond van het natuurrecht heeft ieder volk het recht 'om te stellen soodanige Overheden, als alle andere Volckeren onder den Hemel'. De gemaakte keuze krijgt een goddelijke legitimering, want de overheid is door de 'Gemeynte verkooren, ende dien volgende van Godt de Heere selver'. In het 'lieven Vaderlandt' betekent dit, dat uit de 'Borgeren zijn verkooren Vroedschappen en Borgemeesteren'. Zolang dit bestuur het contract eerbiedigt moeten de 'goede Burgeren en Inwoonders' de overheid als 'Vaders des Vaderlandts eeren, gehoorzamen ende beschermen'. De bestuurders hebben echter geen absolute soevereine macht, want zij blijven gelijk aan de rest van de bevolking 'haer Onderdanen (waer van sy Leden sijn)': het zijn 'verkooren Overheden, het zijn ons Leden en geen Souvereynen in haer Natuer, als onsen Godt is'³⁵⁷.

Het concept contract werd ook gebruikt om de burger tot gehoorzaamheid aan zijn overheid te manen³⁵⁸. In het republikeinse pamflet *Het Tweede Deel van 't Hollandts Praatjen* komt een vorm van contractdenken voor, aan de hand waarvan de auteur de verhouding tussen Gewest en Unie en tussen burger en stadsbestuur behandelt. De context is de soevereiniteitskwestie in de Republiek, waarbij de auteur, vooral gebaseerd op historische bronnen, tot de conclusie komt dat de soevereiniteit in de Republiek van oudsher berustte bij de Staten van Holland en de stedelijke magistraat. In zijn argumentatie gaat de auteur onder meer uit van het aristoteliaanse concept van stad en staatvorming in de vorm van een toenemende aggregatie: van gezin naar vlek, naar stad, naar gewest en uiteindelijk naar een 'republique'. In dit proces van aggregatie gaat de burger door vereniging een verbintenis aan 'zij met openbare Eede, als Poorters doen, 't zij stilzwijgende als alle Burgers of Inwoonders, belofte doen buyten of tegens de wetten der Stad niet te

³⁵⁷ Knr. 10309, 2, 4, 5. *Het rechte fundament van het nieuwe herstellde oudt Hollands regt, ofte de wettige vryheydt der borgeren*.

³⁵⁸ Zie voor de geschiedenis van het contractdenken H. A. LLoyd, 'Constitutionalism', in: J. H. B. ed., *The Cambridge history of political thought 1450-1700* 1991) 254-297.

gaan'. Door deze verbintenis verliest de burger een deel van zijn vrijheid, omdat hij zich aan de 'gemeene Regeringe der Stad moet onderwerpen', anders had hij buiten de stad moeten blijven. Hiertegenover staat dat door zich aan deze verbintenis te houden, zijn 'behoorlicke Vryheyt en Privilege niet worden gekrenckt'³⁵⁹. Dit pamflet wijst op bekendheid met het politieke aristotelianisme dat tussen 1550 en 1650 dominant was aan de Lutherse universiteiten in Duitsland en waarin de aristoteliaans-humanistische nadruk op politieke participatie van de burger verschuift naar de rechten en plichten van de onderdaan³⁶⁰.

De idee van de burger als soeverein met de aristocratie als de staatsvorm die daar het beste bij paste, kwam niet alleen voor in het republikeinse pamflet: ook in de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm is dit terug te vinden, zij het in mindere mate. Verder is er in pamfletten waar dit denkbeeld niet ter sprake komt, nergens sprake van keuzes voor een monarchie of een democratie. Samen genomen wijst dit op de breed verbreide opvatting van de 'aristokratijcke staet' als de beste staatsvorm. De pamfletten spreken zich uit voor een aristocratisch republicanisme met een sterk meritocratisch ('gequalificeerste') en plutocratisch ('welstant') karakter. Dit ging om een burgerlijke aristocratie, want een aristocratische elite in de vorm van geboorteadel speelde sinds de Opstand geen politieke rol van betekenis meer, afgezien van de Ridderschappen.

Het politieke bewustzijn van de burger met de daarin voorkomende notie van de burger als soeverein, betekende niet dat de burger een formele politieke macht bezat³⁶¹. Afgezien van crisissituaties streefde de burgerij ook niet naar formele macht: het bestuur werd overgelaten aan de elite. Niet veel anders dan in de huidige tijd, zullen de meeste burgers druk zijn geweest met hun privé- en beroepsmatige leven, veel tijd en energie zal niet zijn overgebleven voor een directe politieke betrokkenheid. Dat was ook niet nodig. Eerder is aangegeven dat in de corporatistisch gemodelleerde samenleving, waarvan een groot deel van de (middenklasse) burgerij de kern vormde, de burger een behoorlijke mate aan zelfbesturende macht bezat. Bovendien zorgde de verticale organisatie binnen de corporaties voor een kanalisering van politieke wensen. Zolang de bestuurlijke elite het burgerlijk belang diende was de burger tevreden: dat lag ook besloten in de ideologie

³⁵⁹ Knr. 6829, 10, 11.

³⁶⁰ M. van Gelderen, 'The state and its rivals in early-modern Europe', in: Q. Skinner, B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003) 88, 89.

³⁶¹ Geld vooral voor Holland, in Gelderland en Overijssel had de burger invloed door het College van Gemeenslieden. In Holland vormde Dordrecht een uitzondering met de colleges van 'Achten' en 'Veertigen' (Knr. 10541).

van het representerende karakter van de politieke macht die door zowel burgers als regenten werd beleden.

Het begrip representeren kan twee betekenissen hebben, vertegenwoordigen met een mandaat of belichamen. Omdat er geen sprake was van een verkiezing van de stedelijke magistraat door de bevolking, geldt hier de betekenis belichaming: een metafysische representatie waarin de politieke wil van de burgers gepersonifieerd is in de magistraat. Het betekende een gevoelsmatige band tussen burger en bestuurder die was gebaseerd op vertrouwen en waarbij de bestuurlijke macht aan de magistraat werd toevertrouwd. In een aantal pamfletten was dit paternalistisch gekleurd, tot uiting komend in de term 'vaders' voor de bestuurlijke elite³⁶². De idee van de belichaming komt in de pamfletten ook tot uiting in de terminologie over de aard van de soevereiniteit op gewestelijk en stedelijk niveau. De leden van de Staten van Holland waren slechts 'Gedeputeerden', die de 'last van hare Principalen' moesten uitvoeren. Die principalen waren de 'Vroetschappen', waar werd besloten over de 'advijzen die zij de Gedeputeerden belasten'³⁶³. De 'Vroetschappen' op hun beurt hadden de macht om te 'adviseren, resolveren en disponeren van alle saken concernerende den Staet van den lande ende der Steden'³⁶⁴. Dat de vroedschap op haar beurt ook weer de soevereiniteit van de stedelijke bevolking belichaamde, blijkt uit een zin als de 'Notabelste en Vermogenste, die men noemt Vroetschap, representerende het hele Lichaam van haare Steden; gedurende haar leven lanck'³⁶⁵. Het begrip belichaming hield een belangrijke politieke consequentie in, want de regenten als belichaming van de soevereine wil van de burgers maakte reflectie en discussie over politieke participatie en verkiezing van politieke vertegenwoordigers irrelevant.

De opvatting van belichaming plaatst de behandelde pamfletten in een lange traditie, waarin het begrip representeren oorspronkelijk een theologische betekenis had en geleidelijk ook een politieke toepassing kreeg³⁶⁶. De theologische betekenis kwam neer op de personificatie van mystieke eenheden. De kerk zelf was daar een voorbeeld van als de belichaming van Gods

³⁶² Knr. 6771, 6; 6824, 28; 6847, 5; 6848, 26; 8655d, 1; 9688, 3, 5; 10309, 4.

³⁶³ Knr. 6781, 1. *De Rechten Ommeganck Van de Gevioleerde Stadt van Amsterdam. Gedruckt in 't jaer der Nydigheyd van de Hollandsche Vryheyd.*

³⁶⁴ Knr. 6762, 5.

³⁶⁵ Knr. 6829, 16.

³⁶⁶ Zie voor een uitgebreide behandeling van het begrip representatie H. de Smaele, J. Tollebeek ed., 'Politieke representatie. De geschiedenis van een begrip', in: H. d. Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 12-15. Zie ook J. Pollmann, 'Eendracht maakt macht. Stedelijke cultuuridealen en politieke werkelijkheid in de Republiek', in: D. Bos, M. Ebben, H. te Velde ed., *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 146, 147.

volk. In de loop der tijd werd dit concept getransformeerd naar het politieke domein, met als belangrijkste toepassing de standenvergadering als de belichaming van de standen. Hieruit ontwikkelde zich de politieke ordening van de Republiek in de vorm van de Staten Generaal, de gewestelijke Staten en de stedelijke magistraat³⁶⁷. Politiek representeren in de zin van belichaming sloot inspraak uit, wel was het in potentie een concept met revolutionaire lading, want de oorsprong van de macht lag bij het volk.

Het pamflet *Den Klagende Veen-Boer* is een voorbeeld van de heersende opvatting dat de burgers zich gerepresenteerd zagen door de 'besten' uit hun midden, de regenten³⁶⁸. De auteur stelt in zijn verdediging van de Oranjes tegen lasterpamfletten: 'Hollandt uwe vryheydt bestaet in een Aristocratie Regeeringe tot maintainue van uwe priveligien en voorrechten, strecken de ten eynde om in veylighe Vreede een vrye Godtsdienst en Koophandel te pleegen'. Vervolgens stelt hij dat de Republiek het best in handen is bij die personen waarvan het 'particulier interest' het meest gelegen is in de 'welvaart ende verseeckeringe' van het land. Dat is de reden zegt hij, waarom in veel privileges van steden staat, dat 'bedieninge van der selver Magistrature specialijck oock sullen werden gheroepen de Rijckste en meest Ghegoede van de Burgerie'³⁶⁹. De bestuurlijke elite krijgt in de pamfletten een definitie in termen van het aristoteliaans-humanistische deugdbegrip. Op de allereerste plaats moest de regent natuurlijk het algemeen belang dienen, waartoe hij wijs, prudent, eerlijk, onberispelijk, doortastend, en onkreukbaar moest zijn³⁷⁰. Daarnaast moest hij financieel onafhankelijk zijn, over juridische kennis beschikken en bestuurservaring hebben. Dat laatste werd soms als rechtvaardiging van het systeem van coöptatie gebruikt, want daardoor bleef ervaring en kennis behouden³⁷¹. De strekking van het voorgaande komt ook tot uitdrukking in het volgende citaat: 'kooplyden die door Godts segen en

³⁶⁷ Boogman ziet in deze ontwikkeling de verklaring voor de in de zeventiende eeuw voorkomende zienswijze dat de regenten de vertegenwoordigers waren van het volk, immers het regentenbestuur was voortgekomen uit de standenvergadering die, ruim geïnterpreteerd, de belangen van het volk diende: Boogman, 'De raison d'État-Politicus', 382.

³⁶⁸ Een greep uit de literatuur over de regent: H. van Dijk, D.J. Roorda, 'Social mobility under the Regents of the Republic', *Acta Historiae Neerlandicae* 9 (1976) 76-102; Price, 'De regent'; D.J. Roorda, 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17de eeuw', in: G. A. M. Beekelaar e.a., *Vaderlands verleden in veelvoud* (De Haag 1975); D.J. Roorda, 'Het onderzoek naar het stedelijke patriciaat in Nederland', in: W. W. Mijnhardt ed., *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 118-142; Roorda, *Partij en factie*.

³⁶⁹ Knr. 8658, 2, 7. *Den Klagende Veen-Boer, over de faem-roovende pasquillen tegens zijn Hoogheydt de Heere prince van Oranje, en des selfs loffelijcke voor vaderen*.

³⁷⁰ Knr. 6781, 2; 6823, 4; 6824, 24, 29, 30; 6842, 17; 6848, 26; 9583, 28; 9659, 9; 9688, 3, 5; 9763, 8, 13.

³⁷¹ Knr. 10591, 11.

neerstige spaersaemheydt soo machtigh sijn geworden datze van het gewonnen goet kunnen leven; uyt dese worden de Regenten van de Hollandt-sche Steden gemaect en dat is onse Burgerlijcke regeeringh die de Gemeente gemaeghschapt sijnde over de smert met de Gemeente deelachtig sijn³⁷². Eigenbelang en algemeen belang vallen in deze zienswijze samen.

De aristocratische bestuursvorm paste op een natuurlijke wijze bij de burgerideologie van de burger als soeverein: de burgers die zich door de besten uit hun midden lieten leiden. Deze ideologie vormde de feitelijke legitimering van het regentenbewind. Niets lijkt rationeler, zeker wanneer dat samengaat met rijkdom, want dat geeft de bestuurder de (vrije) tijd om te besturen en maakt hem in principe ongevoelig voor de altijd op de loer liggende omkoperij. Daarbij komt dat het een eerbiedwaardig concept was, al door Plato en Aristoteles benoemd tot een van de drie basisbestuursvormen naast de monarchie en de democratie, met een lange succesvolle geschiedenis in de vorm van de stadstaten in Griekenland, Italië, Duitsland en de Nederlanden. Ook de zeventiende eeuw kende belangrijke pleitbezorgers van de aristocratische staatsvorm, zoals Grotius en Huber, die beiden een oligarchisch getinte variant verdedigden, en ook Pieter de la Court behoorde hiertoe met zijn voorkeur voor een 'brede' en open aristocratie, toegankelijk voor aanvulling vanuit de burgerij. Alles samen genomen moet het aristocratisch stedelijk republicanisme voor de zeventiende-eeuwse burger in de Republiek een vanzelfsprekende bestuursvorm zijn geweest.

Oligarchievorming bestuurlijke elite

Legitimering en acceptatie van het regentenbewind vervielen zodra dit bewind de burger niet meer in zijn maatschappelijk belang vertegenwoordigde. Gebeurde dit, dan maakte de burger dat duidelijk door de publieke opinie en door burgerlijke ongehoorzaamheid³⁷³. De pamfletten maken duidelijk wat wel en niet werd geaccepteerd. In globale zin gaat het om vier categorieën van klachten. Een categorie waar het gaat om het schenden en ontnemen van historische rechten. Een categorie met klachten over corruptie zoals omkoping en verduistering³⁷⁴. Een categorie waar het de moraal betreft met

³⁷² Knr. 10603, 18.

³⁷³ Voor de aard en frequentie van burgerlijke ongehoorzaamheid in de vorm van oproer en onlusten: M. Boone, M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids, J. Lucassen ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995); Dekker, *Holland in beroering*; R.M. Dekker, 'Oproeren in de provincie Holland 1600-1750. Frequentie en karakter, relatie met de conjunctuur en repressie', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 3 (1977) 299-329.

³⁷⁴ Voorbeelden: Knr. 6833, 6; 8654, 9; 8680, 4; 10264, 7, 8, 9; 10309, 6, 13, 14; 10591, 8-14; 13482, 2; 15237, 1, 4, 6.

114 Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer

dronkenschap en onzedelijk gedrag als belangrijkste voorbeelden. Ten slotte een categorie nepotisme, waarbij het gaat om het vergeven van ambten aan verwanten en vrienden, het verkopen van ambten, de accumulatie van ambten, het afspreken van toerbeurten en het negeren van uitsluitingregels met betrekking tot bloedverwantschap in bestuurlijke functies³⁷⁵.

Nepotisme samengaan met een systeem van coöptatie ondergroef de ideologische fundering van de aristocratische bestuursvorm gebaseerd op de zienswijze van de burger als soeverein die zijn belang toevertrouwd aan de 'besten' uit zijn midden. De bestuurlijke elite stelde zich boven de burger; de eenheid met de burgerij werd verbroken en het algemeen belang niet meer gediend. De aristocratie verviel meer en meer tot een oligarchie, waardoor uiteindelijk de bestuurlijke elite de acceptatie en de legitimering van de burger verloor³⁷⁶. Het verzet van de burger tegen deze ontwikkeling uitte zich op diverse manieren. In de meest concrete zin in de klacht dat ambten niet meer open stonden voor de burgers en privileges werden geschonden. In meer algemene zin in de klacht dat de regenten het eigenbelang dienden in plaats van het algemeen belang, een doodzonde in een politiek systeem waarin de bestuurlijke elite de burgerij diende te representeren.

Twee pamfletten geven voor de Friese situatie een aardig beeld. De *Remonstrantie* gedrukt voor de 'liefhebbers van 's Lands welvaren ende vryheydt', is gericht aan de Staten van Friesland en ondertekend door een breed samengestelde groep met een stedelijke achtergrond: 'Magistaet, Vroedtschap, Bevelhebberen, en Breede Gemeente' van de Friese steden³⁷⁷. Het pamflet heeft als achtergrond een politieke machtsstrijd tussen stad en platteland (grietenijen). Het onderwerp is een 'reformatie in de vervallen Staet van Regeeringe', zodat het 'mis-noegen der Gemeente wech genomen, ende derselver gemoederen gerust gestelt mogen werden'. De remonstrantie bevat drieënvijftig punten betrekking hebbend op klachten en voorstellen tot verbetering op bestuurlijk niveau. Het gaat om het tegengaan van nepotisme zoals het verbod op cumulatie van ambten, het afschaffen van toerbeurten, de beperking op de zittingsduur van ambtsdragers, de aanwezigheidsplicht voor vergaderingen, procedures voor het instellen van nieuwe ambten en het vergeven van ambten, en ten slotte uitsluitingregels voor bestuurlijke functies op grond van verwantschapsgraden. Andere punten hebben betrekking op het tegengaan van corruptie zoals het aannemen

³⁷⁵ Voorbeelden: Knr. 6842, 6, 38; 8806c, 207, 210, 211, 213; 10591, 11, 12; 10582.

³⁷⁶ Aristoteles definieert een oligarchie als een gedegenereerde vorm van de aristocratie: de heerschappij van weinigen gericht op het eigenbelang.

³⁷⁷ Knr. 10582. *Remonstrantie en respectieve Poincten van Reformatie en Redres voor de steden in Frieslandt. Gedrukt voor de liefhebbers van 's Landts welvaren ende Vryheydt*.

van steekpenningen, het persoonsgericht kwijtschelden van belastingen, het verkopen van ambten. De oplossingen betreffen een controle op het bestuurlijk niveau zoals een financiële verantwoordingsplicht en het opstellen van kwalificaties voor bestuurlijke, rechterlijke en militaire posten. Daarnaast is er de eis de rechterlijke macht op sterkte te brengen en de waarschuwing dat de bevolking de hoge oorlogslasten niet meer kan opbrengen.

De *Spiegel van Doleantie* (1672), toegeschreven aan Ulric Huber, is een bezonnen reactie op het voorgaande pamflet³⁷⁸. Naar aanleiding van de burgeronlusten in Holland stelt de auteur de vraag onder welke omstandigheden het volk een bestuursverandering wil. Dat is het geval wanneer de bestuurders niet meer het algemeen belang dienen. De auteur wijst verandering van bestuursvorm af, want dat leidt tot anarchie. Ook vervanging van bestuurders heeft geen zin gezien de menselijke aard: 'andere mensen, deselve manieren'. De auteur is verder van mening dat de uitwassen van het politieke systeem niet liggen aan de bestaande regelgeving maar aan de uitvoering van die regels, daar moet de oplossing worden gezocht. De auteur is een voorstander van een zuivere oligarchie, een bestuur van de besten dat bestuurlijke kennis en kunde in stand houdt door coöptatie³⁷⁹. Een zekere mate van negatieve oligarchievorming zoals lichte vormen van het dienen van het eigenbelang neemt de auteur op de koop toe, want dat is inherent aan de menselijke natuur. De auteur is wel fel tegen uitwassen van oligarchievorming die de zuivere werking van de oligarchie aantasten. In nepotisme ziet hij het belangrijkste gevaar, want het verstoort de 'egaliteyt tusschen Regenten', die hij als voorwaarde ziet voor een 'vrye Regeeringhe'. Dat laatste, onafhankelijke regenten, is bepalend voor het goed functioneren van een aristocratie of een zuivere oligarchie. Hij lijkt hiermee te zeggen dat door de gelijkheid van de bestuurders het algemeen belang is verzekerd, terwijl ongelijkheid het politieke machtsevenwicht verstoort, waardoor het eigenbelang de ruimte krijgt. De auteur is er niet gerust op dat de mensen in zijn geest zullen handelen, want hij eindigt met de bede aan God dat hij 'onse Heeren ende Gemeynen inspireert met den rechten Geest van Reformatie, ende niet de tuymelgeest van scheurmackinge ende oproer, daer noyt Lande wel by is gevaeren'.

De auteur ziet een zekere onvermijdelijkheid, een zekere wetmatigheid, in het ontstaan van een aantal negatieve bijwerkingen van de zuivere oligar-

³⁷⁸ Knr. 10591.

³⁷⁹ Kossmann, *Politieke theorie*, 101, 102. Kossmann stelt dat Huber voorstander was van een absolute aristocratie, maar wel met de mogelijkheid dat ieder uit het volk op een wettige wijze tot de aristocratie zou moeten kunnen doordringen: een maximalisering van de autoriteit van de overheid tegen een minimalisering van de kans op tirannie.

chie. In de eerste helft van de twintigste eeuw is, in een bredere context, door een aantal sociale wetenschappers de wetmatigheid onderzocht van oligarchievorming binnen bestuurlijke elites. Een van de bekendste onder hen was Robert Michels (1876-1936), student van Max Weber en bekend door zijn 'wet' op oligarchievorming: 'Wie organisatie zegt, zegt oligarchie'³⁸⁰. Zijn wet stelt dat in elke slagvaardige organisatie, publiek zowel als privaat, er onvermijdelijk een leidinggevende elite ontstaat, die steeds verder af komt te staan van de massa waaraan leiding wordt gegeven. Deze ontwikkeling heeft een wetmatigheid waarin de volgende factoren een belangrijke rol spelen: specialisering, machtsconcentratie, bureaucrativering, hiërarchievorming, eigenbelang, streven naar behoud van de macht en passiviteit van de massa. De elite ontwikkelt zich in deze visie procesmatig tot een steeds meer gesloten groep, die een eigen wereld creëert en in die eigen wereld leeft.

Een wereld zonder sturing van elites op welk gebied dan ook, is moeilijk voorstelbaar: anarchistische en socialistische ideologieën hebben dit zonder succes nagestreefd. Men kan de geschiedenis van de verhouding tussen de bestuurlijke elite en het volk zien in termen van de 'afstand' tussen bestuur en volk. Werd deze afstand in het proces van oligarchievorming te groot, dan verviel de legitimering en acceptatie van het bestuur en kwam het volk in verzet. Het is een verschijnsel van alle tijd met voorbeelden uit de klassieke oudheid tot de tijd van nu, waarin het gezag van elites op elk gebied afbrokkelt wat vaak gepaard gaat met populisme. In de Nederlanden zijn de eerste tekenen van oligarchievorming en het verzet daartegen zichtbaar vanaf de veertiende eeuw³⁸¹. De gilde-oproeren van de veertiende tot de zestiende eeuw zijn daarvan de meest duidelijke voorbeelden. Het was de reactie op een proces van oligarchievorming, waarin de burger een aantal traditionele rechten verloor op het gebied van kiescolleges, gilden en schutterijen³⁸². De burger vooral met de gilden als spreekbuis, kwam hier regelmatig en met tijdelijk succes tegen in opstand. Dit verlies aan vooral politieke invloed deed kennelijk niet af aan de ervaren opvatting dat het regentenbestuur de burgerij representeerde. Ook in de zeventiende eeuw is er steeds weer burgerlijke oppositie wanneer de burger de afstand tussen hem en de regentenelite als te groot ervaart. Dat verzet ging verder dan concrete klachten over corruptie

³⁸⁰ R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1925).

³⁸¹ Price, 'De regent', 26. In internationaal perspectief wordt de vijftiende eeuw genoemd: A. Höfert, 'States, cities', 70.

³⁸² Price, 'De regent', 27; Roorda, 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17de eeuw', 240-248; Roorda, 'Party and faction', 197, 198, 200-203.

en nepotisme; de pamfletten laten zien dat de legitimering en de acceptatie van het regentenbewind op het spel stonden.

De oligarchisch getinte aristocratie als staatsvorm werd in het publieke debat niet ter discussie gesteld, het werd zelfs in haar wezenskenmerk coöptatie gerechtvaardigd als een bestuursvorm waarin de bestuurlijke kennis en kunde op peil werd gehouden, iets waartegen weinig bezwaar zal zijn geweest. Er was ook weinig bezwaar tegen de manier waarop de bestuurlijke macht boven het stedelijk niveau werd uitgeoefend in de vorm van regentennetwerken waarin nepotisme en patronage belangrijke elementen waren in de machtsuitoefening. In een tijd met nog maar een rudimentaire overheidsbureaucratie was er ook geen alternatief, zeker niet voor een sterk gedecentraliseerde staat als de Republiek. Bovendien vond ook in dit systeem een kwaliteitsverbetering plaats door de professionalisering van het bestuur; inplaats van een 'vrije tijds' besteding werd het ambt steeds meer beroepsmatig uitgevoerd, meestal samengaand met een juridische opleiding als voorbereiding³⁸³. Ten slotte speelde in de acceptatie van het systeem het gedecentraliseerde karakter van het bestuur een rol, want daardoor stond de overheid relatief dicht bij de burger³⁸⁴. Het ligt voor de hand dat de regenten uit welbegrepen eigenbelang de acceptatiegrens van de burgerij goed in de gaten hebben gehouden³⁸⁵. Moeilijk was dat niet, want in de pamfletten kwam de grens duidelijk tot uitdrukking. Bovendien zal de bestuurlijke elite door netwerkvertakkingen in maatschappelijke instituties als schutterijen, gilden, sociale instellingen en kerkenraden een goed beeld hebben gehad van de acceptatiegrens, daarnaast bood dit mogelijkheden maatschappelijke spanningen te kanaliseren³⁸⁶.

Nepotisme en patronage als basis van de bestuurlijke organisatie was niet alleen van toepassing op het regentenbestuur, maar ook op het stadhouderlijke bestuur³⁸⁷. Zelfs in Frankrijk, toch de staat die voorop liep in de vorming van een centrale bureaucratie, vond de bestuurlijke aansturing op gewestelijk en lokaal niveau plaats door middel van netwerken gebaseerd op nepotisme en patronage. Dit is het beeld dat Julia Adams schetst van patrimoniale netwerken als belangrijkste vorm van machtsuitoefening in de ze-

³⁸³ Price, 'De regent', 38, 58.

³⁸⁴ Bruin, 'Het politieke bestel', 17; Nierop, 'Popular participation', 272; Prak, *Gouden eeuw*, 10.

³⁸⁵ Maarten Prak schrijft het succes van de sociale verhoudingen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam toe aan de strategische alliantie tussen regenten en burgers: Prak, 'Velerlei soort,' 51.

³⁸⁶ Roorda, 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17de eeuw', 248.

³⁸⁷ Deursen, 'Staatsinstellingen', 359, 360.

ventiende eeuw³⁸⁸. In feite was er geen keus, want de institutionalisering van het staatsbestuur in de vorm van een sterke en betrouwbare bureaucratie bestond nog niet in die tijd. Daarnaast pasten nepotisme en patronage binnen zekere grenzen naadloos in de cultuur en mentaliteit van de zeventiende eeuw, waarin groot belang werd gehecht aan 'vriendschap' in termen van dienst, wederdienst, eer en status. De zeventiende-eeuwse mens was niet de individualist van de huidige tijd. Deze achtergrond geeft een mogelijke verklaring waarom denkbeelden van De la Court, Van den Enden en Spinoza over een ruimere politieke participatie om oligarchievorming te voorkomen, weinig weerklank vonden in de publieke debat³⁸⁹.

De Republiek wijkt met een bestuurlijke elite die de burgerij representeerde, tot op zekere hoogte af van de Europese ontwikkeling waarin al in een vroeg stadium de burger onderdaan werd van een autoritair optredend soeverein stadsbestuur. Sommigen zien in deze verandering het begin van een ontwikkeling naar de staatsonderdaan³⁹⁰. Het tolerante, commerciële en welvarende karakter van de Republiek en niet te vergeten de geslaagde Opstand zullen een sleutelrol hebben vervuld in deze afwijkende positie. Ze schiepen een klimaat voor de vorming van een zelfbewuste burgerij die zich betrokken voelde bij de samenleving, politiek was geïnteresseerd en eisen stelde aan haar bestuur. Dit zelfbewuste burgerschap is steeds weer wat zo duidelijk uit de pamfletten spreekt.

Wat zag de burger als oplossing wanneer grenzen werden overschreden? Het voorgaande maakt duidelijk dat de oplossing niet een andere staatsvorm was, want de burger bleef de oligarchisch gekleurde aristocratie als de beste staatsvorm zien. Om binnen deze bestuursvorm oligarchievorming beheersbaar te houden komen grofweg drie oplossingen voor. Voor een deel van de burgers, de voorstanders van de gemengde staatsvorm, vormde de stadhouder een tegenwicht voor de macht van de regenten. Voor de republikeinen lag de oplossing in regelgeving en een voldoende uitvoeringspraktijk om ongewenste ontwikkelingen in te dammen. Een enkel pamflet zoekt de oplossing in een controlerende invloed van de burger op het bestuur en in de verkiezing van het bestuur. Dit vormde echter geen nieuwe ontwikkeling,

³⁸⁸ J. Adams, 'Trading States, Trading Places: The Role of Patrimonialism in Early Modern Dutch Development', *Comparative Studies in Society and History* 36 (1994) 319-355, aldaar 319, 326, 328.

³⁸⁹ Haitsma Mulier ziet in het Rampjaar en de politieke nasleep daarvan een verklaring waarom hervormingen, zoals die van De la Court en Spinoza om de regentenoligarchie open te breken, geen weerklank vonden: E.O.G. Haitsma Mulier, 'A controversial republican: Dutch views on Machiavelli in the seventeenth and eighteenth centuries', in: G. Bock, Q. Skinner, M. Viroli ed., *Machiavelli and Republicanism* (Cambridge 1990) 247-263, aldaar 257.

³⁹⁰ Höfert, 'States, cities', 70, 71.

want dit waren ook eisen tijdens veel gilde-oproeren in de voorgaande eeuwen.

Oligarchievorming tendeert naar het ontstaan van een bestuurlijke klasse die zich in politiek, sociaal en cultureel opzicht afsluit van de rest van de bevolking, die daardoor in feitelijke zin de toegang tot het politieke ambt werd ontzegd. Dit was het geval in de achttiende eeuw³⁹¹. In de politieke pamfletten is van deze afsluiting nog weinig te bespeuren, hoewel de literatuur stelt dat deze ontwikkeling al gaande was. Ondanks de momenten van escalatie in het proces van oligarchievorming waarin de burgers en de regenten scherp tegenover elkaar kwamen te staan, bleef de burger de regent zien als een van hen zolang zij het algemeen belang dienden. Het *Buer Praetje* geeft de positieve opvatting over de regenten weer door ze te beschrijven als 'onze loffelijcke Heeren Magistraten van Amsterdam', die 'onze vrome Burgerye' door 'haer wijs en kloek beleyt, soo veel Jaren so loffelijck hebben gheregeert'³⁹². In deze opvatting domineren deugdzaamheid, wijsheid en rechtschapenheid³⁹³. De term ambitie en het streven naar macht domineren de negatieve opvatting over de regenten³⁹⁴. Termen die duiden op een politiek en cultureel klassenverschil komen niet voor.

De burger en de staat

Ook al was er een nauwe samenhang tussen het maatschappelijk belang van de burger en de stedelijke autonomie, de pamfletten geven ook aan dat de burger zich terdege bewust was van een bovenstedelijke ordening, een staatkundige constructie waarvan hij deel uitmaakte in de vorm van het gewest en de Unie. Ook over de staat had hij een mening. We komen dat tegen bij een veelheid aan thema's, zoals oorlog en vrede, geloof en kerk, en belastingheffing. Dat bewustzijn komt eveneens tot uiting in een bovenstedelijk saamhorigheidsgevoel wat blijkt uit de term 'vaderland' voor gewest en Unie. Deze paragraaf onderzoekt de verhouding tussen de staat en de burger. Eerst komt in korte en algemene zin het verschijnsel staat, het proces van centrale staatsvorming en een aantal staatsvormingstheorieën aan de

³⁹¹ M.G.J. Duijvendak, J.J. de Jong., *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993); J.A.F. de Jongste, 'Een bewind op zijn smalst. Het politieke bedrijf in de jaren 1727-1747', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Deel 7 48; L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Den Haag 1986); M. Prak, *Gezeten Burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985); Prak, 'The Dutch Republic as a bourgeois society', 125, 127, 129, 131.

³⁹² Knr. 6823, 1, 4.

³⁹³ Voorbeelden: Knr. 6781, 2; 6824, 24, 28, 29, 30; 9659, 9; 9688, 3, 5; 9763, 13; 10603, 18.

³⁹⁴ Voorbeelden: Knr. 6843, 19; 9583, 32; 10603, 7; 13496, 17. Hoofdstuk 8 gaat verder in op de beeldvorming over de bestuurlijke elite.

orde. Vervolgens is de positie van de stad in de staatsstructuur van de Republiek het onderwerp. Ten slotte zal op grond van de pamfletten de houding van de burger tot de staat worden beschreven.

De staat, in brede zin gedefinieerd, vormt de formele en legitieme organisatie van de bestuurlijke macht binnen een samenleving. Het gaat daarbij om de allocatie van het opperste gezag: de soevereiniteit als voorwaarde om een samenleving te besturen, bijeen te houden en te continueren. Naar buiten toe gaat het om de macht die nodig is voor de acceptatie en de handhaving van de staatssoevereiniteit en het territorium in de competitie met andere staten, met als primaire doel de bescherming van de eigen inwoners. Naar binnen toe gaat het om het gezag over de eigen inwoners, met als doel de samenleving een orde op te leggen die voor vrede, stabiliteit, welvaart en continuïteit zorgt. Deze doelstellingen vereisen een monopolie op wetgeving en het geweldsmiddel, nodig om gehoorzaamheid aan de wet te kunnen afdwingen en het land tegen externe bedreigingen te kunnen beschermen. Bij de invulling van deze doelstelling vallen drie kernactiviteiten te onderscheiden: de organisatie van de gewapende macht om de veiligheid te garanderen; het handhaven van de maatschappelijke vrede door wetgeving en; het onderhouden van een bureaucratisch apparaat om de maatschappij de middelen te onttrekken die voor het uitvoeren van genoemde staatstaken benodigd zijn³⁹⁵. Deze kernactiviteiten vormen naar hun aard een beperking van de vrijheid van de burger waardoor de burger in een permanent spanningsveld staat met de staat. Dit spanningsveld zal krachtiger zijn naarmate de dynamiek van een tijd groter is, zoals het geval was in de zeventiende eeuw.

Staten zijn dynamisch en veranderen in de loop van de tijd. Dit historische veranderingsproces laat zich in globale zin beschrijven als een geleidelijke centralisering van staatsmacht. Het beginpunt was de versnipperde en op loyaliteit gebaseerde feodale staat die in een niet-lineaire verandering convergeerde van de grote variëteit in staatsvormen uit deze beginperiode naar de nationale staat van de negentiende eeuw³⁹⁶. Het proces van centralisering begon al in de elfde eeuw en leidde in de zestiende tot en met de achttiende eeuw tot een sterke centralisering van staatsmacht, het staatsab-

³⁹⁵ Zie onder meer: Höfert, 'States, cities', 63; Kossmann, *Naoogst*, 22; G. Poggi, 'Citizens and the state: retrospect and prospect', in: Skinner, *States & citizens*, 39; D. Runciman, 'The concept of the state: the sovereignty of a fiction', in: Skinner, *States & citizens*, 33; Skinner, *States*, 1, 2; S. Stuurman, *Staatsvorming en politieke theorie. Drie essays over Europa* (Amsterdam 1995) 20, 21; Tilly, *Coercion*, 1, 2.

³⁹⁶ Voor een toegankelijke beschrijving van deze ontwikkeling en de politieke theorievorming waarmee dit gepaard ging: zie Stuurman, *Staatsvorming*.

solutisme, waarbij de gezagsuitoefening en het bestuur van de staat in de persoon van de vorst zijn geconcentreerd. Deze machtsconcentratie ging gepaard met de vorming van een centrale bureaucratie, benodigd om de macht op een effectieve manier te kunnen uitoefenen. Frankrijk onder Lodewijk XIV is het meest sprekende voorbeeld van dit veranderingsproces. De staat heeft in haar geschiedenis een nauwe samenhang met het ontstaan van de natie, gedefinieerd als de verzameling individuen met een gezamenlijke oorsprong, taal, historische ontwikkeling, en levend in een gemeenschappelijk territorium. De gezamenlijke ontwikkeling van staat en natie leidde in de negentiende en twintigste eeuw tot de Europese natiestaat, de nog steeds dominante staatsvorm van de huidige tijd.

Het valt buiten het kader van het onderwerp van dit boek om de verschillende theorieën over staatsvorming uitvoerig te behandelen. Volstaan wordt met een overzicht van de invalshoeken die zich daarbij voordoen. In de literatuur speelt de Republiek door haar unieke karakter en positie in de zeventiende eeuw, een rol als casus in de argumentaties³⁹⁷. De theorie van Charles Tilly vormt nog steeds een belangrijke verklarende zienswijze, waarin staatsvorming een uitkomst is van het onderhandelingsproces tussen de soevereine persoon/personen en de maatschappelijke elite over mensen en kapitaal benodigd voor oorlogvoering. Oorlogvoering is in deze opvatting een onvermijdelijk gevolg van de competitie tussen staten met hun geopolitieke ambities. Het onderhandelingsproces gaat vooral om de financiering van oorlogvoering, met een belangrijke rol van de stad als de plaats waar accumulatie van kapitaal optreedt³⁹⁸. In het onderhandelingsproces en in de operationalisering van de resultaten van dat proces ontstaat de centraal georganiseerde staat en overheidsbureaucratie. Het theoretisch gedachtegoed van Tilly is samen te vatten door de one-liner 'staten maken oorlog, oorlog maakt de staat'. Bij hem gaat het daarbij vooral om de bureaucratisering rond belastingheffing als kristallisatiepunt voor staatsvorming. Bij een variant van dit denken gaat het om de bureaucratisering rond de aanpak van de publieke schuld³⁹⁹.

Naast de formerende samenhang tussen oorlogvoering en centrale staatsvorming van Tilly, biedt de literatuur nog een aantal andere invalshoe-

³⁹⁷ M. 't. Hart, 'Gewetenloze kapitalisten, handige fiscalisten, strategische huisvaders of gediciplineerde calvinisten? De Nederlandse Republiek als casestudy', *BMGN* 121 (2006) 418-438, aldaar 418.

³⁹⁸ M. Kestnbaum, T. Skocpol, 'War and the development of modern national states', *Sociological Forum* 8 (1994) 661-674, aldaar 661; C. Tilly, 'Cities and states in Europe, 1000-1800', *Theory and Society* 18 (1989) 563-584, aldaar 565-568; Tilly, *Coercion*, hfdst. 3.

³⁹⁹ Kestnbaum, 'War and the development of modern national states', 668.

ken⁴⁰⁰. Een van die invalshoeken betreft de belangrijke rol van patrimoniale netwerken als een bestuursvorm die een alternatief biedt voor de centrale bureaucratie. Dit is een interessante invalshoek, want het regentenbestuur in de Republiek, net als de stadhoudelijke uitoefening van de macht, was gebaseerd op patrimoniale netwerken. Een tweede invalshoek betreft de rol van de religie in het staatsvormingsproces, waarbij het vooral gaat om de disciplinerende werking die van de religie uitgaat. Het geloof bracht gehoorzame, arbeidzame burgers voort die de staatsmacht ondersteunden en versterkten. In een derde invalshoek staat de kapitalistische ondernemingsgeest in samenhang met het begrip natie centraal. Een ononderbroken economische groei is in deze zienswijze een belangrijke factor in het staatsvormingsproces, wat alleen het geval is wanneer ondernemers het belang van de natie inzien. Het samengaan van ondernemingsgeest en 'nationalisme' bij de ondernemer verklaart in deze theorie het succes van Engeland en het ontbreken daarvan de neergang van de Republiek in de achttiende eeuw⁴⁰¹. De voorgaande zienswijzen gaan uit van een sociaal-economische en machtspolitieke benadering van het staatsvormingsproces. Daarnaast is er ook een meer culturele benadering waarbij het gaat om de formerende kracht van politieke denkbeelden als die van Machiavelli, Bodin, Hobbes en voor de Nederlandse situatie van vooral Grotius, Althusius, Arnisaeus en Conring⁴⁰². Alle vijf perspectieven lijken op enig moment wel een rol te hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de Republiek als staat.

Wanneer men de staatsvorm van de Republiek plaatst in een continuüm dat loopt van een volledig gecentraliseerd tot een volledig gedecentraliseerd staatsgezag, dan ligt haar positie dicht bij het laatste uiterste. Een opvatting die ook al in de zeventiende eeuw bestond, gezien de woorden van de auteur van *Het waere Interest* die het een misvatting noemt om de 'Vereenichde Provintien' een 'Republijcke' te noemen. In zijn opvatting zijn er evenveel 'Republijcken' als er 'Provintien' en 'Steden' zijn: het is een confederatie⁴⁰³. Met deze staatsvorm nam de Republiek samen met Zwitserland een sterk afwijkende positie in vergeleken met de andere Europese landen, waar ieder op eigen manier en tempo op weg was naar centrale staatsvorming. Dat laatste dient men echter te relativiseren, omdat ook in Frankrijk, de meest

⁴⁰⁰ Zie voor een introductie: Hart, 'Gewetenloze kapitalisten'.

⁴⁰¹ Voor een meer inhoudelijke behandeling van het voorgaande gebaseerd op recente literatuur over dit onderwerp: Ibidem.

⁴⁰² M. van Gelderen, 'Het gemenebest. Staat en republiek in de politieke theorie van het Duitse Rijk en de Noordelijke Nederlanden.' in: H. d. Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 35-50, aldaar 35-39.

⁴⁰³ Knr. 13517, 1.

centraal aangestuurde staat, op regionaal en lokaal niveau veel bij het oude bleef⁴⁰⁴.

De bestuurlijke macht en organisatie van de Republiek bestond, zoals bekend, uit drie niveaus: het Unie-niveau met de Staten Generaal, het gewestelijk niveau met de Staten-vergadering en het stedelijk niveau met burgemeesters, vroedschap en schepenen. Bij centralisering van staatsmacht zijn twee aspecten te onderscheiden. In de eerste plaats de centralisering op politiek en bestuurlijk niveau in de vorm van centrale besluitvorming. In deze zin was er bestuurlijke centralisering in de Republiek in de vorm van de Staten Generaal en in de personen van de stadhouder en de raadspensionaris. In de tweede plaats centralisering op uitvoeringsniveau in de vorm van een centrale overheidsbureaucratie. Deze laatste ontbrak praktisch geheel in de Republiek. Het zwaartepunt van de gedecentraliseerde bestuurlijke ordening in de Republiek lag op stedelijk niveau. Vanuit het stedelijk niveau werden er gedeputeerden naar de Statenvergaderingen en de Staten Generaal afgevaardigd. Vereenvoudigd voorgesteld is het een staat die van onderaf werd geleid, een staat die in feite uit een federatie van steden bestond, in tegenstelling tot de van bovenaf geleide centrale staat. Deze constructie betekende dat het stedelijk belang, en daarmee het directe belang van de burger, een belangrijke rol speelde in de politieke afwegingen op landelijk niveau.

Het grote aantal oorlogen is een belangrijk kenmerk van het zeventiende-eeuwse Europa. Oorlogen die het gevolg waren van de hevige concurrentiestrijd tussen de Europese staten, waarbij het ging om de politieke, territoriale en economische verdeling van de macht. Het succes in de strijd werd in belangrijke mate bepaald door de opbrengst en efficiency van het systeem waarmee de benodigde middelen voor oorlogvoering – geld en mankracht – aan de bevolking werden onttrokken. Financiering van oorlog vond vooral plaats door belastingheffing, waarbij het om de directe belastinginkomsten ging, maar ook in meer indirecte zin om belastingheffing als borg voor staatsleningen. Gegeven een bepaald welvaartsniveau kan de staat de belastingopbrengst langs twee wegen optimaliseren: door een streven naar organisatorische efficiëntie van de belastinginning en door het zoeken van de grens van de draagkracht van de bevolking. Welk inzicht geven de pamfletten op dit punt⁴⁰⁵?

⁴⁰⁴ Bruin, 'Het politieke bestel', 18, 23, 25, 27, 28, 36, 37.

⁴⁰⁵ Zie voor een globale beschrijving van de belastingheffing in de Republiek Dekker, 'Oproeren', 307-310; Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 198-210; Schöffer, 'De Republiek', 186, 187. Zie voor de uitvoeringskant en de belastinginkomsten W Fritschy, 'The efficiency of taxation in Holland', in: O. Gelderblom ed., *The political economy of the Dutch Republic* (Farnham 2009)

In de internationale concurrentiestrijd waarin de Republiek een van de hoofdspelers was, vormde de financiering van leger en vloot een zwaartepunt in de besluitvorming op het niveau van de Staten Generaal. Dit slokte verreweg het grootste deel van de inhoud van de staatskas op en leidde regelmatig tot ernstige conflicten, zoals de gebeurtenissen van 1650 tonen. De belastingopbrengst in de Republiek was per hoofd van de bevolking de hoogste in Europa⁴⁰⁶, toch vormt deze belastingdruk nauwelijks een onderwerp in de pamfletten. De paar pamfletten die de hoge belastingdruk vermelden gaan niet kritisch en inhoudelijk in op dit onderwerp⁴⁰⁷. Dit wijst op een acceptatie van deze hoge belastingdruk, wat zijn bevestiging vindt in het geringe aantal belastingoproeren⁴⁰⁸. De combinatie van hoogste belastingdruk in Europa en acceptatie door de bevolking, duidt op een systeem waarin een optimum is bereikt tussen belastingdruk en draagvlak⁴⁰⁹.

De pamfletten geven geen directe verklaring voor deze hoge acceptatiegraad. Er valt wel uit op te maken waar de verklaring te vinden is: het ging om angst en betrokkenheid. In veel pamfletten komt de angst voor oorlog en het verlies van de landsvrijheid tot uiting. Deze existentiële angst moet de bereidheid tot het brengen van financiële offers hebben verhoogd⁴¹⁰. Een tweede verklarende factor is de eerder vastgestelde burgerideologie van het stadsbestuur als de politieke representant van de burgerij, waarin ook de betrokkenheid van de burger bij zijn stad tot uitdrukking komt. Deze burgerideologie van representatie en betrokkenheid hield een hoge acceptatiegraad in van het politieke beleid, wat positief moet hebben gewerkt op de bereidheid om de hoge belastingdruk te accepteren⁴¹¹.

De literatuur geeft nog een drietal additionele verklarende factoren. In de eerste plaats het succesvolle belastingstelsel als product van een gedecen-

55-84. Zie voor een uitgebreide behandeling van belastingheffing op lokaal niveau G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2008) hoofdstuk 6.

⁴⁰⁶ Dekker, 'Oproeren', 308; Schöffer, 'De Republiek', 187; Vermeesch, *Oorlog*, 16.

⁴⁰⁷ Knr. 8564, 14; 10582, 5; 13484, 11.

⁴⁰⁸ Dekker, 'Oproeren', 307.

⁴⁰⁹ Zie voor een vergelijking van de belastingdruk in Engeland, Frankrijk en de Republiek: M. Prak, J. L. van Zanden, 'Tax morale and citizenship in the Dutch Republic', in: O. Gelderblom ed., *The political economy of the Dutch Republic* (Farnham 2009) 143-166, aldaar 148.

⁴¹⁰ In veel pamfletten komen verwijzingen voor naar de strijd tegen Spanje, de handelsoorlogen met Engeland en de territoriale dreiging van Frankrijk. Tabel 1, behandelt in hoofdstuk 3, geeft het percentage pamfletten uit de jaren 1650-1704 waarin oorlogvoering en oorlogsdreiging voorkomt.

⁴¹¹ Dit bevestigt de opvatting van Prak en Van Zanden, die in de ideologie van het burgerschap en de daardoor bepaalde belastingmoraal, het succes zien van het belastingstelsel in de Republiek in vergelijking tot het belastingstelsel van de absolutistisch aangestuurde staten: Prak, 'Tax morale', 163-165.

traliseerde staatsvorm. Hierin bepaalden de (gedeputeerde) stedelijke regenten op het niveau van de Staten Generaal de hoogte van de op te brengen belastinginkomsten en op gewestelijk en stedelijk niveau de belastingtarieven die daarvoor moesten zorgen, vooral in de vorm van accijnzen. Dit resulteerde in een belastingstelsel waarin bij de besluitvorming en uitvoering een goed inzicht bestond in de belastingdraagkracht van de burgers. Deze opvatting past in de theorieën die een belangrijke rol toekennen aan patrimoniale netwerken op politiek-economisch gebied als verklarende factor in het staatsvormingsproces en het succes van staten⁴¹². In de tweede plaats moet een rol hebben gespeeld dat een deel van de burgerij haar geldbezit had verbonden met het wel en wee van de staat, door deelname aan de staatsleningen ter financiering van de staatsschuld⁴¹³. In de derde plaats zal, gezien het calvinistische karakter van de Republiek, religie een disciplinerende rol hebben gespeeld in de acceptatie van de overheid en de door haar opgelegde belastingdruk. De pamfletten geven daar in beperkte zin blijk van door de opvatting van het geloof en de kerk als bindend element van een staat en de christelijke plicht tot gehoorzaamheid aan de overheid. Samen vattend is de conclusie dat het bijna wetmatige verband dat Tilly vaststelt tussen oorlogvoering en het ontstaan van de centrale staat en bureaucratie, lange tijd niet gold voor de Republiek. Integendeel, haar decentraal georganiseerde belastingstelsel vormde een wezenlijke factor in het succes van de zeventiende-eeuwse Republiek. Een succes dat, zoals de pamfletten laten zien, in belangrijke mate was gelegen in een groot draagvlak gevormd door politiek bewuste en betrokken burgers in een burgerlijke samenleving.

Had in de sterk gedecentraliseerde bestuursvorm van de Republiek het begrip staat een reële betekenis voor de burger? In Deel 1 is gebleken dat de staatkundige thema's in het publieke debat gingen over de meest gewenste staatsvorm, de republikeinse of de gemengde staatsvorm; om het zwaartepunt van de soevereiniteit binnen de Republiek, de Staten Generaal of de gewestelijke Staten; en om de daarmee samenhangende politieke machtsstrijd op centraal niveau tussen de regenten en de stadhouder. Deze thema's duiden er al op dat de burger zich er goed van bewust was dat hij deel uitmaakte van een staat. Een beperkt aantal pamfletten geeft een korte beschouwing ter rechtvaardiging van de samenleving, de staat en de overheid. Men beriep zich daarbij op de goddelijke ordening (de overheid als plaatsvervanger), de natuurlijke staat (een toestand van uiterste ellende) en de demografie (vanaf een bepaalde omvang zijn wetten en een overheid

⁴¹² Adams, 'Trading States', 319, 328.

⁴¹³ Ibidem, 346; Vermeesch, *Oorlog*, 249.

nodig)⁴¹⁴. Het begrip staat zelf komt in de pamfletten veelvuldig voor wat eveneens wijst op een duidelijk besef dat buiten de stedelijke gemeenschap er ook een bovenstedelijke gemeenschap was waarvan de burger deel uitmaakte. De politieke ordening daarvan werd in het algemeen aangeduid met de term 'staet' en de bestuurders daarvan met de termen 'regeeringh' en 'overigheyt'. Deze staat was voor de burger geen abstractie, zoals blijkt uit de veel voorkomende verbinding met begrippen als 'lieve vaderlandt', 'zoet Vaderlant', 'liefde voor het vaderlandt', 'vrome patriotten', 'ghetrouwe liefhebbers des vaderlandts', 'rechtaerdige Nederlanders', 'deugdzame Nederlanders', en 'Nederlanders'. Dit duidt op een bovenstedelijk saamhorigheidsgevoel, het gevoel te behoren tot een 'volck', in een enkel geval aangeduid met de term 'natie'. Stedelijk particularisme mag dan doorslaggevend zijn geweest in de staatsvorming en de actuele politiek, ook loyaliteit aan de Republiek als vaderland heeft een rol gespeeld.

Dit bovenstedelijk saamhorigheidsgevoel komt ook tot uitdrukking in de pamfletten waarin de Republiek een duidelijk eigen identiteit heeft in vergelijking met de omringende landen. Meestal betrof dit de vrijheid, de tolerantie, het burgerlijke karakter van het land, de religie en de welvaart. Waar dat saamhorigheidsgevoel op was gebaseerd komt niet expliciet aan de orde, afgezien van verwijzing naar de Batavieren als gezamenlijke voorouders. Wel maken de pamfletten duidelijk dat de gezamenlijke geschiedenis, vooral die van de Opstand, een belangrijke rol speelde. Identiteit en volksaard als elementen van het saamhorigheidsgevoel komen zelden aan de orde. De auteur van *Het Tweede Deel* vermeldt de 'andere aert van de Nederlandsche' als hij het in negatieve zin heeft over de fanatieke calvinistische Vlaamse predikanten in Holland⁴¹⁵. De auteur van *Verdediging of Antwoort* noemt 'staat-sucht' als 'Neerlants pest', waarbij hij doelt op de ondeugd van de ambitie in regentenkring⁴¹⁶. Het pamflet *Pieter de la Court* plaatst het saamhorigheidsgevoel in een meer relationele sfeer als de schrijver stelt, dat de mens doorgaans nergens beter aarden kan dan in zijn 'zoet Vaderlant; voornamentlijk om dat hij aldaar converseert met zyn bloed-verwanten en oude vrinden, waar in de troost en vermaak van 't leven bestaat'⁴¹⁷.

⁴¹⁴ Knr. 6829, 10; 10264, 4, 5; 10309, 2, 4; 10599, 1-4; 13468, 1; 13474, 2; 13533, 3-7; 15023, 2.

⁴¹⁵ Knr. 6829, 18.

⁴¹⁶ Knr. 8808, 14. *Verdediging of Antwoort op het schandaleuze en monstrueuze Boek genaamt Hollandts Intrest.*

⁴¹⁷ Knr. 13474, 8. Het was toen niet anders dan nu gezien de uitkomsten van de vele enquêtes met de vraag wat de mens gelukkig maakt. Het antwoord komt meestal neer op de omgang met familie en vrienden.

Het begrip staat werd zowel geassocieerd met het gewest Holland als met de Republiek in zijn geheel. Voor de republikeinen ging het vooral, maar niet uitsluitend, om het gewest Holland, voor de voorstanders van de gemengde staatsvorm was dat meestal de Republiek. In de loop van de tijd is een lichte verschuiving waarneembaar, waarbij de begrippen staat en vaderland steeds meer geassocieerd zijn met de Unie, wat duidt op een geleidelijk proces van natievorming.

Kossmann ziet de propaganda van Willem van Oranje in de beginjaren van de Opstand, als het begin van de vorming van een nationaal bewustzijn, een voorstadium van natievorming⁴¹⁸. Dit kwam tot uitdrukking in het doelbewuste gebruik van begrippen als vaderland en patriot, begrippen die ook in de onderzochte pamfletten veelvuldig voorkomen. De aard van de begrippen vaderland en patriot in de pamfletten moet men echter niet uitsluitend zien als een emotioneel ervaren werkelijkheid, ze werden ook gebruikt op een manipulatieve en propagandistische wijze in de context van partijpolitieke en religieuze strijd. Dit was een middel om goede en foute standpunten aan te wijzen en tegenstanders te verketteren. Gezien beide dimensies valt de ware betekenis die deze begrippen destijds hadden vaak moeilijk vast te stellen⁴¹⁹. Kunnen we in de zeventiende-eeuwse begrippen vaderland en patriot al iets ontwaren van een zeker nationalisme in de zin van een gepolitiseerde vaderlandsliefde? Het antwoord is ontkennend wanneer als belangrijkste criterium geldt dat er een duidelijke ideologische lading met deze begrippen verbonden moet zijn⁴²⁰. Dit was pas het geval in de laatste decennia van de achttiende eeuw, toen reeds lang bestaande normen en noties tot een ideologie werden aaneengesmeed⁴²¹.

De burger zag als belangrijkste taak van de staat de zorg om het 'welvaren' en de 'vryheyd' van de bevolking⁴²². Beide waren de toets in de discussies die gingen over de beste staatsvorm⁴²³, over de voorwaarden om het welvaren en de vrijheid in stand te houden⁴²⁴, over de taken van de staat en

⁴¹⁸ E.H. Kossmann, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 24-27.

⁴¹⁹ G. de Bruin, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N. C. F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 161.

⁴²⁰ P. Alter, *Nationalism* (Londen 1994) 4.

⁴²¹ N. C. F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1700-1813', *TVG* 102 (1989) 471-495, aldaar 471.

⁴²² Het welvaren ging om het materiële welzijn van de burger in termen van voorspoed en gunstige bestaansomstandigheden en de duurzaamheid daarvan.

⁴²³ Knr. 6839, 15; 6851, 4, 8, 9, 11, 23, 30; 7009, 5, 12; 8658, 6; 8658b, 26, 27; 8806c, 196; 10598, 17; 10603, 9.

⁴²⁴ Knr. 6758, 11, 13; 6851, 5, 23, 27, 33, 35, 37; 6852, 3, 11; 6855, 22, 24; 8807, 19-22; 9583, 6, 12; 10230, 9; 13473, 8; 14839, 2, 5.

de eisen aan de staat⁴²⁵. Het welvaren stond in directe samenhang met de vrijheid, want welvaart was alleen in vrijheid te realiseren⁴²⁶. Deze vrijheid 'raakte het herte en die het herte raakt, raakt de ziel'⁴²⁷. Zij moest met 'goedt en bloedt' worden verdedigd⁴²⁸ en lag verankerd in de gerechtigheden⁴²⁹, de soevereiniteit en de aloude-constitutie⁴³⁰. De bescherming van geloof en kerk, minder voorkomend dan het welvaren en de vrijheid, werd als een derde taak van de overheid gezien⁴³¹. De belangrijkste activiteiten van de overheid bestonden in ogen van de burger uit het maken van wetten, het aanstellen van rechters, het heffen van belastingen en ten slotte het nemen van besluiten over oorlog, vrede en allianties⁴³².

Hoe zag de burger de staat, de overheid en het functioneren van de overheid? In Deel 1 is gebleken dat onder de burgers, zowel de republikeinen als de voorstanders van de gemengde staatsvorm, grote eenstemmigheid heerste over de fundamentele aard van de staatsvorm: het zwaartepunt moest liggen op een stedelijk aristocratisch republicanisme. Ook is gebleken dat de discussie pas ontstond over de vraag hoe de stabiliteit in deze bestuursvorm te waarborgen. Het antwoord kwam neer op het handhaven van het politieke machtsevenwicht, de oplossingen daarvoor sloten elkaar echter uit. Aan de ene kant de republikeinen met het machtsevenwicht door een bestuur van gelijken, aan de andere kant de voorstanders van de gemengde staatsvorm met het machtsevenwicht bewaard door de stadhouder.

De andere fundamentele discussie die, gezien het federatieve karakter van de Republiek, hiermee samenhang ging over de vraag waar het zwaartepunt van de soevereiniteit diende te liggen: op het Unie-niveau of het gewestelijk niveau of het stedelijke niveau. Deze staatkundige driedeling zelf werd echter nergens ter discussie gesteld. Geen enkel pamflet pleit voor een meer centrale besluitvorming en bureaucratie, een ontwikkeling zoals die in de omringende landen plaatsvond, en nergens vindt een meer inhoudelijke discussie plaats over de voor- en nadelen van de gedecentraliseerde bestuursvorm. Er spreekt veel voor de verklaring dat deze bestuursvorm met het zwaartepunt op het stedelijke niveau uitstekend paste bij de burgerideo-

⁴²⁵ Knr. 6758, 13; 6824, 22, 29; 6829, 15; 8654, 9; 8807, 13, 16, 17, 21, 22, 24; 9583, 12; 9659, 9; 10598, 12, 17; 13440, 6, 7; 13473, 10; 13495, 4; 14827, 4, 17; 14831, 15; 15227, 9.

⁴²⁶ Knr. 9688, 4, 5; 10591, 7; 14839, 1.

⁴²⁷ Knr. 6771, 8.

⁴²⁸ Knr. 6762, 1; 6767, 5; 6771, 8; 6839, 4, 22; 6851, 9; 10384, 29.

⁴²⁹ Dat waarop men recht heeft.

⁴³⁰ Knr. 6762, 4; 6824, 10; 6839, 32; 6843, 15; 6852, 18; 8658, 2; 8806c, 135, 318; 8807, 10, 12, 18, 21, 24; 10591, 9; 13464, 13; 13466, 1, 2; 14831, 12, 15; 14832, 1.

⁴³¹ Knr. 8654, 30; 10598, 11, 17; 13467, 7; 13517, 30.

⁴³² Knr. 13533, 4.

logie van de burger als soeverein van de samenleving en bij de opvatting dat stedelijke autonomie een voorwaarde was voor stedelijke welvaart.

Het enige, meer operationele punt van kritiek op de staat, betrof het proces van besluitvorming. De auteur van *De Na-Ween* maakt zich zorgen over het bewaren van de eenheid van bestuur. Die 'Eenighheyt' heeft ons 'groot gemaect', de 'onenigheydt' zal het land 'ruyneren'. Van die 'Eenighheyt' tussen de 'Provintien' hangt het 'geheele Welvaren van Religie, Staet, Militie en Redres' af. Als probleem ziet de auteur de besluitvorming op basis van eenparigheid van stemmen in de Staten Generaal, als oplossing stelt hij voor besluitvorming op grond van meerderheid van stemmen⁴³³. De voorstanders van de gemengde staatsvorm zagen in het trage en moeizame besluitvormingsproces een belangrijk argument in hun rechtvaardiging van de gemengde staatsvorm en de rol van de stadhouder daarin. De auteur van *Haeghs hof-praetje* stelt dat men dagelijks ziet hoe langzaam het besluitvormingsproces gaat door 'deputatien en besendinghen'. Als voorbeeld verwijst hij naar de Eerste Engelse Oorlog met de grote besluiteloosheid en onenigheid onder de regenten over het al dan niet aangaan van de oorlog, met als gevolg dat veel koopwaar verloren ging en veel weduwen en wezen werden gemaakt⁴³⁴. Het pamflet *Consideratien* verwoordt de noodzaak van een 'hoofd' van de staat als volgt: 'dat de secretesse van saecken, executie van desseynen en spoedige expeditie van Staetssaecken goed zondre een stadhouder kunnen, is een groot abuys'⁴³⁵.

Vanuit juridisch en economisch oogpunt bekeken vormde de Republiek een lappendeken, met grote verschillen per regio en stad. De heterogeniteit op het gebied van regelgeving, zoals de rechtspraak, de stadsrechten, de belastingheffing, tolvrijheden en de muntslag, moet gezien de hoge urbanisatiegraad en het kleine territorium van de Republiek tot persoonlijk ongemak en economisch nadeel hebben geleid. Klachten hierover komen in de pamfletten niet voor, waarschijnlijk omdat dit ongemak onlosmakelijk verbonden was met het grotere belang van de stedelijke autonomie gebaseerd op de per stad verschillende historische rechten. Dit moet een sterke rem zijn geweest op pogingen tot uniformering op deze gebieden.

De onderzochte pamfletten over het Rampjaar en de Plooierijen laten twee extremen zien wat betreft de effectiviteit van besluitvorming en uitvoe-

⁴³³ Knr.6758, 4, 11.

⁴³⁴ Knr. 8654, 8, 11. *Haeghs hof-praetje, ofte 't samen-spraeck tusschen een Hagenaar, Amsterdammer, ende Leyenaar. Op ende tegens de valsche Calumnien ende versierde leugenen van Pieter la Court, gestelt in sijn alsoo genoemde Intrest van Holland ende gronden va 't Hollandts welvaren. Door een liefhebber der waerheyt ende verachter der leugenen. Eerste deel.*

⁴³⁵ Knr. 9659, 12. *Consideratien van de Heeren gecomiteerde Raden van Zee-landt.*

ring. In het Rampjaar werd de besluitvorming van het politieke bestel op de proef gesteld en faalde. Pamfletten geven voorbeelden van de effecten van de besluiteloosheid van de regenten op de bevolking⁴³⁶. Dit veranderde met de aanstelling van Willem III, wat ondermeer blijkt uit zijn optreden bij de wetsverzetting in Dordrecht. De achtergrond was dat een deel van de bevolking het stedelijk bestuur – bestaande uit de burgemeesters, oud-raden, schepenen, en de colleges van 'veertigen' en 'achten' als de vertegenwoordigende lichamen van de bevolking – niet meer accepteerde. Het leek vooral te gaan om corruptie en nepotisme. Op 27 augustus 1672 kreeg Willem III van de Staten van Holland een eenmalige volmacht om het probleem in Dordrecht op te lossen, eventueel door een wetsverzetting. De prins liet de uitvoering over aan een door hem aangestelde commissie, die voortvarend te werk ging. Op 2 september trad het volledige stadsbestuur af op basis van vrijwilligheid om de aanstelling van een nieuw bestuur mogelijk te maken. Bij dit vrijwillig aftreden is een vraagteken op zijn plaats, want het was een voorwaarde om zonder hard in te grijpen de weg vrij te maken voor het verwijderen van onwelgevallige regenten uit het stedelijk bestuur. Op 4 september werd de nominatie van het nieuwe college van 'Veertigen' voor goedkeuring aan de prins gezonden, op 8 september volgde het verbaal, de rapportage van de door Willem III aangestelde commissie bestaande uit de heren Van Nierop (raad van de Hof van Holland) en Wierds (raad en rekenmeester van de prins). Eveneens op 8 september werd het nieuwe stedelijk bestuur beëdigd en op 11 september melde Wierds aan de secretaris van de stad Dordrecht, Muys van Holy, dat de prins, op campagne zijnde, tevreden was en de hoop uit sprak dat 'alles tot rust en goede ordre sal werden gederigeert'⁴³⁷.

Hoe anders het bestuurlijk optreden tijdens de Plooierijen aan het begin van het tweede stadhoudersloze tijdperk. De verantwoordelijkheid voor de aanpak van de burgerbeweging in Nijmegen werd gedurende meer dan een jaar heen en weer geschoven tussen de stedelijke magistraat, de Staten van Gelderland en de Staten Generaal. Men durfde uiteindelijk het geweldsmiddel niet in te zetten, wat resulteerde in een machteloos gedogen van de door de burgerbeweging aangestelde magistraat. Beide voorbeelden roepen twijfels op of de zuivere republikeinse en gedecentraliseerde bestuursvorm van de stadhoudersloze tijdperken voldoende krachtdadig kon optreden in ernstige binnenlandse of buitenlandse crisissituaties.

⁴³⁶ Knr. 10224, 9; 10264, 11.

⁴³⁷ Knr. 10541. *Verbael, van het gebesoingneerde, van de heeren Aelbrecht Nierop [...] ende Johan Wierds.*

Samenvattend is de conclusie dat de burger tevreden was met de staatsvorm van de Republiek. In geen enkel pamflet staat de gedecentraliseerde politieke ordening ter discussie. Dit is niet verwonderlijk, want deze ordening betekende een staat die van onderaf werd geleid en daardoor optimaal paste bij een stedelijk burgerlijke samenleving. Het betrof een ordening waarbij het maatschappelijk belang van de burger meetelde in de besluitvorming op landelijk niveau, omdat de stedelijk gedeputeerden het bestuur op gewestelijk en landelijk niveau vormden. De hoge acceptatiegraad van de overheid die hier het gevolg van was, betekende een ruim draagvlak voor belastingheffing, waarmee de Republiek in termen van optimalisatie tussen opbrengst en kosten per hoofd van de bevolking, de hoogste score binnen Europa behaalde. De effectiviteit van belastingheffing wordt algemeen als een van de doorslaggevende factoren in de internationale concurrentiestrijd en in het staatsvormingsproces gezien. Dit betekent dat deze hoge acceptatiegraad een belangrijke factor is geweest in het succes van de Republiek. De literatuur geeft in het algemeen een 'top down' verklaring voor het proces van staatsvorming, de werking van de staat en de stabiliteit van de staat. De literatuur noemt oorlog, bestuursvorm, religie, economie en ideologie als de belangrijkste factoren die de staatsvorming gestalte geven. Wat onderbelicht blijft is de rol van de burger. De pamfletten laten zien dat de acceptatiegraad van de staat door de burger als een belangrijke verklarende factor aan deze opsomming moet worden toegevoegd.

Het maatschappelijk belang en centrale machtsuitoefening

Het bestuur van de Republiek werd nauwelijks ondersteund door een centrale bureaucratie⁴³⁸. Zelfs in belastingheffing was de staat bijna onzichtbaar, want de belangrijkste belastinginkomsten werden verkregen uit indirecte belastingen op gebruiksgoederen, de accijnzen⁴³⁹. Deze belastingen werden in het algemeen door belastingpachters aan de bron geïnd, zoals het accijns op brood bij de molenaar. De gemiddelde burger zal dus weinig hebben gemerkt van de staat in de uitvoering van een van haar belangrijkste taken.

In een tijd zonder centrale bureaucratie was de uitoefening van de politieke macht in de Republiek gebaseerd op patronagenetwerken van stadhouders, raadspensionarissen en regenten vertegenwoordigd in de Staten Generaal. Langs deze weg werd invloed uitgeoefend op het lokale bestuursniveau, een noodzakelijke invloed gezien de doorslaggevende politieke en economi-

⁴³⁸ M. 't. Hart, 'Intercity rivalries and the making of the Dutch state', in: C. Tilly, W.P. Blockmans ed., *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Oxford 1994) 196-217.

⁴³⁹ Prak, *Gouden eeuw*, 89.

sche betekenis van de steden in de Republiek. Het valt op dat de pamfletten alleen melding maken van de ongewenste effecten op stedelijk niveau van de macht van de stadhouders, van de andere centrale figuur in de Republiek, de raadspensionaris, komen geen vermeldingen voor⁴⁴⁰. Een mogelijke verklaring is dat in het publieke debat het stadhouderschap ter discussie stond en niet het aristocratisch republicanisme in de vorm van het regentenbewind.

In hoofdstuk 2 zijn de verschillende opvattingen over het stadhouderschap aan de orde geweest. Voor de voorstanders van de gemengde staatsvorm was een stadhouder een niet ter discussie staande noodzaak voor de eenheid, stabiliteit, effectieve besluitvorming en vrijheid van de Republiek⁴⁴¹. Deze zienswijze komt kernachtig tot uitdrukking in het beeld van de stadhouder als het 'roer van onse souverainiteyt'⁴⁴², 'door de welcke de raderen ende resorten van de regeeringe, soo wel ende gemackelijck pleegen beweegt, ende alles onder de Bondgenoten, in een equitable balance gehouden te worden'⁴⁴³. Voor de voorstanders van de republikeinse staatsvorm betekende zijn macht een bedreiging van de stedelijke autonomie en daarmee van zijn maatschappelijk belang⁴⁴⁴. De auteur van *De Verresen Geest* verwoordt dit als volgt: iedere verstandige en deugdzame 'Nederlander, 't zy Regent, 'tzy Onderdaan', is blij 'met vrye voeten te mogen opspringen, sonder sich als voordesen genootsaakt te vinden naer een Mans zin en voorpypen te moeten springen, singen en dansen'⁴⁴⁵. De voorstanders van de gemengde staatsvorm waren echter ook voorstander van de stedelijke autonomie, voor hen woog kennelijk de vrijheid en stabiliteit van de Republiek zwaarder dan de bedreiging van de stedelijke autonomie.

De macht van de stadhouders berustte op patronagenetwerken die door zijn benoemingsrecht tot op stedelijk niveau reikten⁴⁴⁶. Het pamflet *Memorie*

⁴⁴⁰ Er was wel kritiek op De Witt, maar dat betrof vooral zijn beleid, en volgens de critici zijn streven naar macht. Zie ook, Deursen, 'Staatsinstellingen', 262, 361.

⁴⁴¹ Voorbeelden: Knr. 6773, 8; 6851, 33; 6852, 6; 7009, 12, 16; 8654, 6, 8; 9583, 12, 31; 9659, 10, 12.

⁴⁴² Knr. 9583, 32. *Kort en Waerachtig Vertoog*

⁴⁴³ Knr. 9659, 1.

⁴⁴⁴ Voorbeelden: Knr. 6839, 15; 6842, 5, 26; 8655a, 95-99; 8799, 5, 37; 8803, 42, 45; 8919, 20, 30, 31; 9688, 3; 9763, 12, 13, 25; 13473, 1, 8.

⁴⁴⁵ Knr. 13473, 8. *De Verresen Geest van Pieter de la Court ontrust door Eenige Inlandtse Woelgeesten, Aanwijzende zijn langh opgemerkte Policie, en Belangen van verscheyde groote Steden, en Steden, en Staten, &c. Na de Copy van de Politique maximen, gedrukt met de Privilegie van Mr. J. de Wit.*

⁴⁴⁶ Deze invloed was tijd en plaats bepaald. Zie voor een introductie met veel literatuurverwijzingen op het stadhouderlijke hof en machtsuitoefening van de stadhouders, J. Duindam, 'Tussen tafellaken en servet. Het stadhouderlijke hof in dynastiek Europa.' *BMGN* 124 (2009) 536-558. Zie voor de werking van het stadhouderlijke patronagesysteem op lokaal niveau: P. C. Wilders,

(1702) geeft een voorbeeld wat de gevolgen daarvan konden zijn voor de burger en het stedelijk zelfbestuur⁴⁴⁷. Het pamflet beschrijft de geleidelijke uitschakeling van de burgerinvloed (Gilden, Gemeenslieden) op de electie van stadsbestuurders van Nijmegen. Dit begon al met Maurits. Voor de duur van de oorlog krijgt hij in 1591 invloed op de benoeming van het stadsbestuur, waardoor hij de Gilden al snel buitenspel kan zetten. Het protest van de burgerij verwoord door de Gemeenslieden, die zich daarbij beroepen op de historische rechten, haalt niets uit. Met ingang van het Bestand in 1609 verzoeken de 'Raad' en de 'Gemeente' het tijdelijk benoemingsrecht van Maurits weer ongedaan te maken door een terugkeer naar de situatie van voor 1591. Maurits weigert en zet de door de Gemeenslieden gekozen raadsleden weer af, de stad moest buigen voor zijn 'Gesagh ende Macht'. In 1618 herhaalt zich dit en Maurits zet opnieuw enige door de Gemeenslieden genomineerde en door de Raad gekozen leden van de Magistraat af, gebruikmakend van zijn 'Stadhouderlicke autoriteyt ende macht' tot 'groot misnoegen' van de 'Gemeente'.

In 1648, na het sluiten van de vrede, probeert Nijmegen het stadhouderlijke benoemingsrecht opnieuw ongedaan te maken. Willem II weigert dit en gaat, ondanks de protesten, in 1649 met een 'groot aantal van Officieren ende Militie ter soldie van desen Staet staende' naar Nijmegen. Hij stelt magistraten aan en zet magistraten af, waardoor hij door 'meerderheid van stemmen meester' van de Raad wordt. In 1650 grijpt Willem II opnieuw in op de magistratsbenoeming van Nijmegen. Onder Willem III is het niet veel anders. Geautoriseerd door de Staten Generaal laat deze in 1674, na het vertrek van de Fransen, door zijn twee 'Gecommitteerde Raden' een nieuwe Raad 'buyten consent ende behoorlicke bewillinge van de Gemeente' installeren. Met zijn benoeming in 1674 tot erfstadhouder door de Staten van Gelderland⁴⁴⁸ krijgt hij het stedelijk benoemingsbeleid volledig in handen, waarbij zelfs geen sprake meer is van een electie uit een door de stad opgestelde nominatie. Tot besluit concludeert de pamfletauteur dat de 'constitutie' van 1591/1592 de wettige constitutie is, vervolgens dat de stad op grond van deze constitutie vele jaren van voorspoed heeft gekend en ten slotte dat dit vooral het geval was in perioden dat er geen stadhouder was⁴⁴⁹.

Dienstbaarheid uit eigenbaat : regenten in het makelaarsstelsel van stadhouder Willem III tijdens het Utrechts regeringsreglement, 1674-1702 (Utrecht 2010).

⁴⁴⁷ Knr. 8806c is een ander sprekend voorbeeld.

⁴⁴⁸ Knr. 13433, 3; 14845, 10; 14995, 2. Zie ook: Deursen, 'Staatsinstellingen', 359; Prak, *Gouden eeuw*, 65.

⁴⁴⁹ Knr. 14845, 3-6, 9, 10, 12. *Memorie begrypende een verhaal van de Constitutie der Regeringe van de Oude, Vrye en Vermaarde Stadt Nymegen*.

134 Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer

Deze stadhoudelijke greep op het stedelijke bestuursniveau had twee belangrijke consequenties. In de eerste plaats zag vooral de republikeinse burger dit in strijd met de burgerideologie van het stadsbestuur als de 'besten' uit het midden der burgerij, de representant van de gehele stedelijke bevolking. Deze ideologie van de stedelijke autonomie kan men dan ook zien als de belangrijkste ideologische tegenkracht tegen elke poging de centrale aansturing te vergroten die ten koste ging van de stedelijke autonomie. In de tweede plaats en met het voorgaande samenhangend, zag de burger zich niet meer in zijn maatschappelijk belang vertegenwoordigd, omdat bij het door de stadhouder gedomineerde stadsbestuur niet meer het stedelijk belang voorop stond, maar het belang van de stadhouder. Het werd gezien als een stadsbestuur dat van boven was opgelegd. Net als de oligarchievorming onder de regenten ondergroef dit de acceptatie en legitimering van het stadsbestuur. Wat dit betreft was er voor de burger geen verschil tussen oligarchievorming en centralisering van staatsmacht. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het verzet tegen beide bedreigingen neerkwam op hetzelfde verweer, een beroep op de aloude-constitutie. Het volgende hoofdstuk behandelt het verweer van de burger en de rol die de politieke theorie daarin speelde.

Hoofdstuk 6: De politieke theorie in het verweer van de burger

Dit hoofdstuk gaat over de rol en betekenis van de theorieën uit de traditie van de politieke theorie⁴⁵⁰ die voor de burger bruikbaar waren in de rechtvaardiging van zijn verweer tegen de bedreiging van zijn maatschappelijke belang door oligarchievorming en centrale machtsuitoefening.

Bij het begrip politieke theorie in de zeventiende-eeuwse context moet men niet denken aan de moderne betekenis van theorie in de zin van empirische generalisatie, model of ideaaltipe. Tot ver in de zeventiende eeuw was de conceptuele fundering van het politieke denken vooral gebaseerd op jurisprudentie, waarvoor de geschiedenis de (ambigue) empirische basis vormde, en de theologie. Er was toen ook nog geen sprake van een politieke wetenschap die los stond van de rechtswetenschap en de theologie. *Leviathan* van Hobbes zou men in de geschiedenis van het politieke denken als het eerste politiektheoretisch werk in de moderne zin kunnen zien, gebaseerd op een seculier wereldbeeld en een empirische antropologie⁴⁵¹. Daarnaast suggereert de term theorie een min of meer duidelijke afbakening van het onderwerp, wat in het geval van het politiek denken niet goed mogelijk is gezien de nauwe samenhang met wereldbeschouwelijke, economische, sociale en morele opvattingen en inzichten. Ondanks deze bedenkingen is het toch gebruikelijk om ook voor de zeventiende eeuw te spreken van politieke theorieën⁴⁵². Dit boek sluit zich hierbij aan en gaat uit van de definitie van J. Dunn: een politieke theorie levert een verzameling van beargumenteerde beweringen over de politieke wereld zoals die is en zou moeten zijn, en die vaststellen wat de criteria zijn voor geëigende handelingen en gepleegde acties in het kader van deze beweringen⁴⁵³. Deze definitie laat in het midden waarop de bewijskracht is gebaseerd: het geloof, de ratio, de geschiedenis of de empirie. Het maakt deze definitie breed toepasbaar, en de term politieke theorie onderdeel van een begrippenveld dat verder bestaat

⁴⁵⁰ De politieke concepten en denkbeelden van het verlichte denken komen in hoofdstuk 9 aan de orde.

⁴⁵¹ A. Pagden ed., *The language of political theory*, 14, 15.

⁴⁵² Dit blijkt alleen al uit de titels van werken van Blom, Van Gelderen, Kossmann, Mout en Stuurman. De Engelse geschiedschrijving omzeilt deze problemen met de term 'political thought' (o.a. Burns, Hexter, Pagden, Pocock, Skinner).

⁴⁵³ Definitie uit G.O. van der Klashorst, H.W. Blom, E.O.G. Haitsma Mulier, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought* (Amsterdam 1986) xi. Heinz Schilling geeft als definitie: 'ein System logischer Beziehungen von Ordnungsvorstellungen', H. Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen 'Republikanismus'? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums.' in: H. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 101-143, aldaar 102.

uit de begrippen politiek denken, politieke traditie, politieke taal, politiek theoretisch paradigma⁴⁵⁴. Afhankelijk van de context zullen deze termen door elkaar worden gebruikt.

De eerste paragraaf van dit hoofdstuk geeft een kort overzicht van de traditie van de politieke theorie, met als doel inzicht te geven in het theoretisch gedachtegoed waarover de pamfletauteur en de burger kon beschikken. De tweede paragraaf geeft een statistische uitwerking van het voorkomen van de diverse politiektheoretische tradities in de politieke pamfletten (n=119). In de derde paragraaf komt de dominante politieke theorie aan de orde, de aloude-constitutie denkwijze. De vierde paragraaf ten slotte brengt deze traditie in verband met het republicanisme.

De traditie van de politieke theorie

Vanaf de klassieke tijd heeft de mens zich gedachten gevormd over de relatie tussen het individu en de samenleving, en het inrichten en besturen van die samenleving. Beginnend bij Plato's *Politeia*, evolueerden de bijdragen van politieke denkers tot herkenbare politieke tradities, gekenmerkt door een zekere gemeenschappelijkheid in begrippen, concepten en denkschema's. De theoretische bijdragen aan deze tradities kwamen vooral van filosofen, juristen en theologen, waarbij het onderwerp politiek meestal aan de orde kwam in een bredere context met filosofische, religieuze, antropologische en moralistische dimensies⁴⁵⁵. Deze tradities zijn tot zekere hoogte herkenbaar aan de politieke taal waarin het politieke denken zich uitdrukt⁴⁵⁶. Pocock ziet deze taal als een metataal, een linguïstiek paradigma dat een politieke traditie kenmerkt⁴⁵⁷. Het heeft grote overeenkomst met de term 'normatieve vocabulaire' van Skinner, gedefinieerd als het conceptuele be-

⁴⁵⁴ Zie voor deze begrippen de volgende paragraaf.

⁴⁵⁵ Zie in algemene zin Burns, *The Cambridge history*; Skinner, *The foundations*. Voor politieke talen Pagden, *The language*; Pocock, *Politics*. Voor het burgerlijk humanisme en het vroegmoderne republicanisme Gelderen, *Republicanism*; J. Hankins ed., *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and reflections* (Cambridge 2000); Pocock, *The Machiavellian Moment*; Skinner, *Liberty*. Voor de Nederlandse situatie E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three studies* (Amsterdam 2000); Kossmann, *Politieke theorie*.

⁴⁵⁶ Er worden ook twijfels over de herkenbaarheid uitgesproken: F. O'Gorman, 'Pocock, Virtue, commerce, and history', *The English Historical Review* 103 (1988) 1055-1056; J. Shklar, 'Skinner, Foundations modern political thought', *Political Theorie* 7 (1979) 522-549; W.R.E Velema, 'Pocock, The varieties of British political thought, 1500-1800', *TVG* 109 (1996) 105.

⁴⁵⁷ Pocock definieert een metataal als een geheel van idiomen, retoriek, specifieke vocabulaires en grammatica's, modi van debat, manieren van praten, regels, randvoorwaarden, toon, en stijl: J.G.A. Pocock, 'The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice', in: A. Pagden ed., *The language of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1987) 20.

grippenapparaat van een tijd⁴⁵⁸. Met dit begrippenapparaat communiceerde men en begreep men elkaar in het politieke debat, waarbij rechtvaardiging en weerlegging van standpunten en opvattingen plaats vonden met argumentaties die werden bepaald en beperkt door de uitdrukkingsmogelijkheden van de normatieve vocabulaire.

Politiek denken zal meestal een reactie zijn op de omstandigheden. In de politiektheoretische tradities tot aan de tweede helft van de zeventiende eeuw betrof dat vooral de stedelijke ontwikkeling, de ontwikkelingen op religieus en kerkelijk gebied en de geboorte van de onpersoonlijke staat⁴⁵⁹. De stedelijke ontwikkeling bracht als belangrijkste politieke traditie het burgerlijk humanisme voort, een republikeinse traditie met een voorkeur voor de gemengde staatsvorm als de beste garantie op een stabiele burgerlijke samenleving⁴⁶⁰. De belangrijkste denkers in deze traditie zijn Guicciardini (1483-1540), Machiavelli (1469-1527) en Gianotti (1492-1573).

Religieuze en kerkelijke debatten van de veertiende tot en met de zestiende eeuw leverden ook nieuwe concepten die hun toepassing vonden in het politieke denken. Het conciliarisme, een reactie op de strijd om het hoogste gezag binnen de kerk, leverde een belangrijke bijdrage in het denken over (volks)soevereiniteit, het contract tussen vorst en volk, en daarmee aan het constitutionalisme. Belangrijke denkers waren Ockham (1285-1349), Bartolus (1313-1357), Gerson (1363-1429), Almain (gestorven 1515) en Mair (1467-1550). Het constitutionalisme vormde een brede ideeënstroming uit de vijftiende en zestiende eeuw waarbij het in essentie ging om de politieke verhouding tussen bevolking en haar bestuur, met als grondgedachte dat de (vorstelijke) macht door een constitutie – het geheel aan wetten en instituties overgeleverd door de traditie – moest worden beperkt. De samenleving was er eerder dan de vorst, waarbij de macht hem was toegewezen gebaseerd op een vrijwillig en rationeel besluit⁴⁶¹. Het Calvinisme gaf een verdere constitutionele uitwerking van het recht op verzet tegen de overheid en gaf daarmee samenhangend een natuurrechtelijke basis aan het concept volkssoevereiniteit. Belangrijke denkers in deze traditie zijn Beza (1519-1605), Hotman (1524-1590) en Mornay (1549-1623).

De neo-thomisten uit de zestiende eeuw, een reactie op het humanisme en Lutheranisme, leverden een belangrijke bijdrage aan het denken over het

⁴⁵⁸ Q. Skinner, 'Some problems'.

⁴⁵⁹ Het volgende is vooral gebaseerd op Q. Skinner, *The foundations of modern political thought* (Cambridge 1978).

⁴⁶⁰ Deze traditie komt verderop in meer detail aan de orde.

⁴⁶¹ H. A. Lloyd, 'Constitutionalism', in: J. H. Burns ed., *The Cambridge history of political thought 1450-1700* 1991) 254-297.

recht (de hiërarchie van wetten met als hoogste Gods wet), de natuurwet, het natuurrecht en het concept natuurlijk staat, en gaven daarmee eveneens een belangrijke bijdrage aan het constitutionalisme. De Vitoria (ca1485-1546) was een van de belangrijkste neo-thomisten.

Het Lutheranisme ten slotte, droeg bij aan het staatsabsolutisme (alle macht van God) en de rechtvaardiging van verzet tegen de overheid (plicht te regeren naar Gods wil). Het absolutisme op zijn beurt was in belangrijke mate een reactie op de religieuze conflicten en godsdienstoorlogen uit de zestiende eeuw, waarbij de neo-thomisten en vooral Bodin (1530-1596), een belangrijke rol speelden.

Voorkomen van de politieke theorie in de pamfletten

Deze tradities boden de (gevormde) burger in de tweede helft van de zeventiende eeuw het politiek-theoretische instrumentarium (begrippen, concepten, denkschema's) waaruit hij kon putten in de rechtvaardiging van zijn politieke standpunten ter verdediging van zijn maatschappelijk belang. Hierbij dient men te bedenken dat wat wij nu als politieke tradities en politieke talen zien voor de burger uit die tijd geen herkenbare entiteiten waren. Hij kende op zijn hoogst de werken van politieke denkers, die bovendien geen kant en klare oplossingen boden voor de actuele problemen.

Van welke politieke theorieën en tradities maakte de burger gebruik en hoe maakte hij er gebruik van? De beantwoording van deze vraag valt in twee stappen uiteen. De eerste stap bepaalt in welke pamfletten uit de totale steekproef (n=119) politieke theorieën en tradities een rol spelen. Deze inventarisatie is gebaseerd op het voorkomen in de pamfletten van een politieke taal, een politieke denker of een politiek werk. Dit voorkomen geeft een eerste indicatie over de rol en betekenis van de politieke theorie in het publieke debat en voor de burger. De toepassing van de politieke theorie zal niet voor ieder pamflet met dezelfde intensiteit zijn gebeurd. Daarom hebben we het vóórkomen van de politieke theorie in vijf categorieën ingedeeld, waarbij de theoretische diepgang per categorie toeneemt. Vervolgens stellen we vast welke politieke theorieën in de pamfletten voorkomen. Van deze theorieën wordt alleen de politieke theorie die het meeste voorkomt nader onderzocht en beschreven.

Het resultaat van de eerste stap laat zien dat in ongeveer 60% van de onderzochte pamfletten (n=119) de politieke theorie voorkomt. De theoretische diepgang per pamflet verschilt, dit is weergegeven in tabel 3 met een onderscheid in vier categorieën (bandbreedte). In categorie 1 (38%) komt de politieke theorie niet voor. De argumentaties berusten vooral op gezond

verstand, volkswijsheden en retoriek. Bij categorie 2 (43%) gaat het om pamfletten waarin het politiek denken op een indirecte manier tot uitdrukking komt door verwijzingen naar werken of namen uit de traditie van de politieke theorie⁴⁶². Categorie 3 (17%) bevat pamfletten waarin de politieke theorie een rol speelt in de zin van een min of meer coherent gebruik van begrippen en concepten uit de traditie van de politieke theorie. In categorie 4 (2%) ten slotte, gaat het om pamfletten die veelal gebruik maken van begrippen en concepten uit de traditie, maar die op een originele manier verbinden met eigen inzichten. De percentages laten zien dat de rol van de politieke theorie in de overtuigingskracht van de pamfletten vooral gelegen was in een beroep op de autoriteit van denkers en in het gebruik van begrippen en concepten uit de traditie van de politieke theorie, en veel minder in het overtuigen door een eigen theoretische argumentatie. De percentages geven aan dat de canon van de politieke theorie in brede lezerskring bekend moet zijn geweest, want anders zou de pamfletauteur er in zijn argumentatie geen gebruik van hebben gemaakt. Wanneer we de pamfletten (n=119) categoriseren naar voorkeur voor de republikeinse staatsvorm en de gemengde staatsvorm dan is er een duidelijk verschil in het voorkomen van de politieke theorie, dit is weergegeven in grafiek 2. Hierin valt op dat, in overeenstemming met de verwachting, de dramatiek van het Rampjaar niet echt het moment vormde voor politiek-theoretische beschouwingen.

Het resultaat van stap twee geeft aan dat de pamfletauteurs een keuze maakten uit een groot aantal politieke tradities, afhankelijk van het politieke standpunt (zuivere republiek of gemengde staatsvorm), de historische context (de vijf gebeurtenissen) en de culturele context, waarbij meerdere tradities in een pamflet kunnen voorkomen. Herkenbaar zijn het Romeins republicanisme, het aristoteliaans-scholastieke denken, het constitutionalisme, het burgerlijk humanisme, het protestants verzetsdenken, de aloude-constitutie denkwijze en het natuurrecht denken. De belangrijkste talen waren die van de aloude-constitutie denkwijze en het burgerlijk humanisme, die beide zelfs regelmatig in hetzelfde pamflet voorkomen. Tabel 9 laat zien dat de taal van de aloude-constitutie denkwijze gedurende de jaren 1650-1704 de dominante taal was, met een gemiddelde van bijna 75% van alle pamfletten waarin de politiek theorie voorkwam (60% van het totaal aantal onderzochte pamfletten). De taal van het burgerlijk humanisme, bij de eerste twee gebeurtenissen bijna evenveel voorkomend, neemt in de resterende gebeurtenissen zeer sterk af. Deze traditie lijkt haar betekenis voor de poli-

⁴⁶² Tabel 7.

tieke actualiteit aan het einde van de zeventiende eeuw goeddeels verloren te hebben.

De dominantie van de aloude-constitutie denkwijze

In het voorgaande is al herhaaldelijk gebleken dat de burger in zijn verweer tegen de oligarchievorming van de bestuurlijke elite en de centraliserende politiek van de stadhouders, zich vooral beriep op de aloude-constitutie⁴⁶³. Hierbij is ook geconstateerd dat voor de legitieme status van de aloude-constitutie de pamfletten veelvuldig verwezen naar artikel 1 van de Unie van Utrecht, de 'gront-wet deser Regeringe'. Het was vooral, maar niet uitsluitend, het republikeinse pamflet dat hiernaar verwees⁴⁶⁴. Deze legitieme status kreeg steeds opnieuw een formele bevestiging in de eed bij de ambtsaanvaarding van regenten en stadhouders, waarin plechtig werd beloofd 'Lands Privilegien, Hantvesten, Gerechtigheden, Oude en Loffelikke Costumen te zullen voorstaan'⁴⁶⁵. Dit rechtmatige karakter van de aloude-constitutie maakte een politiek-theoretische rechtvaardiging van het verweer van de burger in geval van een bedreiging van deze constitutie in feite niet nodig. Het ging immers om een zaak van recht en onrecht, die werd gevoerd in termen van vrijheid en tirannie, met verwijzing naar historische documenten voor de feitelijke onderbouwing.

Het theoretische aspect

De aloude-constitutie kende echter ook een meer omvattende dimensie, die verder ging dan de verzameling rechten van stad en burger. Zij vormde de constitutionele en juridische fundering van de politieke en economische ordening van de burgerlijke samenleving en bepaalde daarmee de maatschappelijke positie van de burger en dus zijn bestaansmogelijkheden⁴⁶⁶. In hoofdstuk 4 is het verband gelegd tussen de burgerideologie van de burger als soeverein, het maatschappelijk belang van de burger, de stedelijke autonomie, de corporatistische ordening en de aloude-constitutie. Als juridische fundering van deze samenhang kreeg de aloude-constitutie een politieke

⁴⁶³ In hoofdstuk 2 is het begrip aloude-constitutie gedefinieerd als de verzameling gewoonten ('oud gebruyck'), burgerlijke vrijheden ('privilegien') en statuten ('keuren') die de juridische, politieke en maatschappelijke grondslag vormden van de stedelijke samenleving.

⁴⁶⁴ Knr. 6762, 1, 4; 6767,2; 6771, 5; 6824, 10, 11; 6829, 5; 6843, 6; 6847, 8, 9; 6855; 7009, 10; 8799, 12; 8806c, 134; 8807, 9, 12; 9583, 10, 17; 9659, 5, 19; 13460, 16; 13471, 1.

⁴⁶⁵ Knr. 6829, 6. Zie ook 8806c, 135; 10541, 3, 9; 13471, 1-4; 13495, 6.

⁴⁶⁶ Een aantal pamfletten beschrijven het ontstaan van de (burgerlijke) samenleving, en rechtvaardigen de bestuurlijke ordening en haar overheid op grond van de goddelijke ordening en/of het natuurrecht en de concepten natuurlijke staat en contract: Knr. 6829, 10; 10264, 4, 5; 10309, 2,4; 10599, 1 – 4; 13468,1; 13474, 2; 13533, 3 – 7; 15023, 2.

lading die vroeg om een politiek-theoretische rechtvaardiging, waarbij het in het publieke debat vooral ging om de concepten vrijheid, soevereiniteit, stabiliteit van de samenleving en de beste staatsvorm.

De dominante politiek-theoretische rechtvaardiging in de pamfletten bestond uit een rechtvaardiging van de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie, de best denkbare verdediging tegen bedreigingen van deze constitutie⁴⁶⁷. Dit speelde op meerdere plaatsen in Europa; voorbeelden zijn Engeland, Frankrijk en Duitsland⁴⁶⁸. Het is vooral John Pocock geweest die bekendheid aan deze traditie heeft gegeven, door hem meestal aangeduid als de 'common law mind'⁴⁶⁹. De literatuur biedt geen algemeen aanvaarde term voor deze traditie, die men doorgaans in meer beschrijvende zin benoemd⁴⁷⁰. Dit is een eerste indicatie dat men deze traditie niet als een vast omlijnde politieke theorie kan beschouwen. Uit communicatieve overwegingen heb ik voor de Nederlandse context gekozen voor de term aloude-constitutie denkwijze, waarin aloude het onaantastbare, het eerbiedwaardige tot uitdrukking brengt en denkwijze het niet vastomlijnde accentueert⁴⁷¹.

Rationeel bezien maakt het predicaat onaantastbaar elke discussie overbodig, mits deze onaantastbaarheid overtuigend kan worden beargumenteerd. De rechtvaardiging werd gezocht in de strijd die in het verleden was gevoerd. Het ging om een langdurig proces van onderhandeling met de vorst, waarin burger en stad geleidelijk steeds meer rechten verkregen, en vooral de bloedige strijd aan het begin van de Opstand, waarin deze rechten werden verdedigd tegen het geweld van de centraliserende politiek van Philips II. Het ging om de rechten van een 'vrygeboren en vrygevochten volck' als uitdrukking van het onaantastbare karakter van deze rechten. De ge-

⁴⁶⁷ Zie hoofdstuk 2 voor voorbeelden uit de pamfletten over de rol en betekenis van de aloude-constitutie in de zeventiende-eeuwse Republiek.

⁴⁶⁸ In Frankrijk was dat bijvoorbeeld in de tweede helft van de achttiende eeuw nog het geval, zie Hampson, *Enlightenment*, 177-178.

⁴⁶⁹ Pocock, *Ancient constitution*.

⁴⁷⁰ In de Engelse literatuur komen de volgende termen voor: common law mind, common law interpretation, myth of the ancient immemorial custom, mythical ancient constitution, ancient constitution argument, concept of ancient constitution, politics of the ancient constitution, common law vocabulary. De Duitse literatuur biedt het volgende begrippenveld: städtisch-genossenschaftliche Ideologie, genossenschaftliche Ordnungsvorstellungen, genossenschaftliche Bürgerbewegungen, genossenschaftlichen Ordnungsverständnis, alteuropaischer Stadtfreiheit. In de Nederlandse literatuur komen de volgende termen voor: oud-rechten ideologie, politieke taal van het recht, ancient constitutionalism, ancient constitution, leer van de oude vrijheid, leer der privileges, constitutionele traditie.

⁴⁷¹ De literatuur over de Republiek maakt melding van het beroep op privileges, gebruiken en gewoonten (oude constitutie) en de belangrijke rol die dat speelde in het politieke debat en de politieke strijd. Een meer uitgebreide behandeling van de denkwijze waarmee dit beroep gepaard ging ontbreekt echter, dat geldt zeker vanuit het perspectief van de burger.

voerde strijd gaf de aloude-constitutie de status van een verworven recht, een recht waarvoor de 'voor-ouders' met verlies van 'goet en bloet' hadden gestreden⁴⁷². Het ging om 'Privilegien voor eeuwige dagen verleent'⁴⁷³. De aloude-constitutie als het 'Hoogh Altaer, als een heylighe en dier-gekochte sake'⁴⁷⁴. Deze zienswijze gaf de aloude-constitutie een aureool van heiligheid en maakte inbreuken daarop tot bijna heiligschennis⁴⁷⁵.

Om de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie verder te verzekeren probeerde men, heel begrijpelijk, het ontstaan ervan zover mogelijk in de tijd terug te plaatsen. Voor de hand lag de verwijzing naar oude historische documenten waaruit dat bleek. De geschiedschrijving speelde daarbij een belangrijke rol⁴⁷⁶. Uit de verwijzingen naar deze oude documenten spreekt een denkwijze van hoe ouder hoe beter, de uitdrukking van een statisch wereldbeeld, waarbij men soms terugging tot in de dertiende eeuw⁴⁷⁷. Een denkwijze waarin tot uitdrukking komt dat ouderdom en de langdurige acceptatie van gewoonten, gebruiken, rechten en instituties, een impliciete rechtvaardiging inhielden⁴⁷⁸. In een aantal pamfletten gaat dit samen met het platoonse denkbeeld van de volmaakte vorm, want de 'beste reformatie die in een Landt kan worden gepractiseert is die welcke naest komt aen de eerste instellinge der Republijcke, soo die van den beginnen goedt is geweest'⁴⁷⁹. Een begin dat terug te vinden was in de 'fundamentele wetten' van de aloude-constitutie. Het is een zienswijze waarin de staat geleidelijk corrumpeert door interne gebreken, een zienswijze die ook bij Machiavelli en Spinoza is terug te vinden⁴⁸⁰. Uit de pamfletten spreekt een sterk historisch bewustzijn, wat deze denkwijze een emotionele dimensie gaf. Deze verankering in het historische bewustzijn zal een belangrijke factor zijn geweest in de lange levensduur van de aloude-constitutie denkwijze.

Het beroep op de Bataafse vrijheid vormde het ultieme ouderdomsbewijs. Deze voorstelling zag de Bataafse voorouders als een vrijgeboren volk, die in vrijheid hun leiders kozen⁴⁸¹. Burgerlijk zelfbestuur in de vorm van een aristocratie, waarbij de besten als leiders van de samenleving optraden, kreeg

⁴⁷² Knr. 6758, 2; 6839,4, 5, 9, 22, 32; 6847, 9; 10230, 7; 10564, 5, 7; 13464, 4; 13467, 8; 13468, 1; 13471, 1; 14831, 12; 14832, 1, 2; 15205, 2.

⁴⁷³ Knr. 13464, 13; 15024, 11.

⁴⁷⁴ Knr. 10564, 7.

⁴⁷⁵ Knr. 13495, 6. *Nieuwe Tydinge uyt Parnas*.

⁴⁷⁶ Tabel 7.

⁴⁷⁷ Knr. 6855, 10564, 13464, 13471.

⁴⁷⁸ Knr. 6847, 9; 6851, 4; 6852, 13; 6855,4; 13464, 4, 5, 7.

⁴⁷⁹ Knr. 10591, 9.

⁴⁸⁰ N. Machiavelli, *Discorsi. Gedachten over staat en politiek* (Vertaald, ingeleid en toegelicht door Paul van Heck; Amsterdam 1997) Boek 3, hfdst. 1; Spinoza, *TP* hfdst. X, 1.

⁴⁸¹ De mythe als een historische voorstelling om een tijdloze waarheid te rechtvaardigen.

hiermee een bijna natuurrechtelijke fundering op grond van de notie van een vrijgeboren volk. In de rechtvaardiging van de aristocratie als vorm van zelfbestuur, vermengde de aloude-constitutie denkwijze zich met de aristotelische en humanistische zienswijze van representatie door de 'besten' uit het midden van de burgers⁴⁸². Een deel van de pamfletten duidt deze mythische vrijheid met de term 'Hollandsche Vryheyd' aan. De literatuur plaatst de mythische voorstelling over de Bataafse voorouders en hun vrijheid in een veelheid aan kaders: de rechtvaardiging van de burgerlijke vrijheid, de onafhankelijkheid van de Republiek, de legitimering van de Opstand, het representerende karakter van de bestuurlijke ordening en ten slotte de vorming van een nationaal bewustzijn en een nationale identiteit⁴⁸³. Een alomvattende voorstelling die aantrekkelijk lijkt voor zowel de rechtvaardiging van de Republiek als staat, als zijn politieke ordening. Toch werd over de gehele onderzoeksperiode genomen slechts in 12% van de pamfletten naar de Bataafse voorouders verwezen⁴⁸⁴. Ongeveer 70% hiervan betrof de debatten rond *Interest* en het Rampjaar. De percentages geven aan dat de Bataafse mythe slechts gedurende grofweg het derde kwart van de zeventiende eeuw een rol speelde in de politieke denkwereld van de burger. De populariteit in deze tijd is goed verklaarbaar, omdat de burgerlijke vrijheid en de soevereiniteit van Holland toen de belangrijke thema's vormden waarbij de Bataafse vrijheid goed van pas kwam.

De onaantastbaarheid van de aloude-constitutie impliceerde haast vanzelfsprekend de idee van de onaantastbaarheid van het historische proces zelf: de kijk op de geschiedenis als een opeenvolging van ervaringen die hun juistheid hadden bewezen. Dit komt tot uiting in de zienswijze dat de overheid was gebonden aan de 'resolutie ofte belofte van hare voorsaten', dat zij de 'forme van Regeringe stantvastelijck helpen mainteneren en handhaven: die de voor-Vaders soo wel en wijsselijck hebben gestabiliseert en ons van hand tot handt overgelaten, en die sulcke heerlijcke vruchten en effecten heeft gebaert en te wege gebracht'⁴⁸⁵. Het is een zienswijze die een afwijzing inhield van politieke theorievorming en menselijk ingrijpen op de geschiede-

⁴⁸² Knr. 6771, 7, 12; 6829, 16; 6847, 2; 8655a, 82, 112; 8658, 7; 8658b, 22; 8806c, 184; 9688, 5.

⁴⁸³ Gelderen, 'The Machiavellian moment', 215; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', *BMGN* 111 (1996) 344-367, aldaar 345, 349, 352; Israel, *De Republiek*, 972; E.H. Kossmann, 'In praise of the Dutch Republic. Some seventeenth-century attitudes', in: E. H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987) 161-175, aldaar 171, 172; M. Spies, 'Verbeelding van Vrijheid: David en Mozes, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato', *De zeventiende eeuw* 10 (1994) 141-158, aldaar 154, 155.

⁴⁸⁴ Knr. 6771, 6843, 6847, 8806c, 8808, 9252, 9586, 10224, 10265, 10311, 10384, 10598, 10606, 13491, 13517.

⁴⁸⁵ Knr. 9659, 9.

nis. De historische ontwikkeling had de 'heylighe oude maximen', de 'oude fundamenten des Staets', de 'fundamentele wetten deser Landen' voortgebracht⁴⁸⁶. Dit is een interpretatie van het historische proces als een cumulatieve van ervaringen en wijsheden waarop de mens niet moest ingrijpen: het dogma van de organische groei⁴⁸⁷. Dit gaf de aloude-constitutie denkwijze een zekere rationele basis, want wat zo langzaam was gegroeid en al zo lang had gefunctioneerd moest wel goed zijn⁴⁸⁸.

Het ging niet alleen om de in het historische proces verkregen rechten, maar ook om de instituties – vroedschap, gewestelijke Staten en Staten Generaal – die in de loop der tijd hun vorm hadden gekregen. Dit blijkt in de pamfletten uit de zienswijze dat maatschappelijke en politieke veranderingen, vooral die betrekking hadden op de fundamentele wetten van de aloude-constitutie, twist en tweedracht met zich mee brachten die onafwendbaar tot verval en de ondergang zouden leiden⁴⁸⁹. Soms ging dit samen met de eerder genoemde zienswijze dat men politieke of maatschappelijke problemen moest oplossen door terug te keren naar de oorspronkelijke situatie. Het is een denkwereld waarin het verleden de referentie en norm vormt voor het heden, een benadering van de werkelijkheid waarin niet de analyse van het probleem de basis is voor een oplossing, maar waarin de oplossing al voorhanden is in de terugkeer naar de oorspronkelijke situatie. Dit maakt de aloude-constitutie denkwijze in een breder kader onderdeel van een denkcultuur met een statisch wereldbeeld. Slechts in een enkel pamflet komt naar voren dat de wereld onderhevig is aan verandering, met het inzicht dat de historische zienswijze niet voldoende is om daar mee om te gaan⁴⁹⁰.

Naast een verdedigingsmechanisme en zoals nog zal blijken een rechtvaardiging van verzet, bood de aloude-constitutie denkwijze ook een visie op de taken en verantwoordelijkheden van de overheid. Gezien de status van onaantastbaarheid ligt het voor de hand dat de belangrijkste taak was de bescherming van de burger in zijn historische rechten. Van goed bestuur was sprake wanneer het 'Volck by haar wettige Previlegien en Voor-rechten wel

⁴⁸⁶ Knr. 8804, 5, 21; 8806c, 147; 9659, 1, 8; 10564, 7; 10591, 4, 5.

⁴⁸⁷ Dogma in de betekenis van een niet ter discussie staand denkbeeld of beginsel. Deze organische conceptie van de samenleving kan men ook terugvinden bij achttiende-eeuwse denkers als Hume (1711-1776), Burke (1729-1797) en Herder (1744-1803). Zie onder andere Hampson, *Enlightenment*, 183, 240, 241, 247, 275.

⁴⁸⁸ Resnick noemt dit de superioriteit van de niet door mensenhand gemaakte ongeschreven wetten, de rede immanent aanwezig in het historische proces: D. Resnick, 'Locke and the rejection of the ancient constitution', *Political Theory* 12 (1984) 97-114, aldaar 99.

⁴⁸⁹ Knr. 6847, 6; 8656, 11; 8804, 5, 38; 9659, 1, 8; 10591, 5, 6, 9, 18, 19; 13464, 13; 13471, 1.

⁴⁹⁰ Voorbeeld Knr 8806c, 6-16, 185.

wordt bewaart⁴⁹¹. De conflicten tussen overheid en burger als gevolg van oligarchievorming van de bestuurlijke elite en de centraliserende kracht van eerst de vorst en later de stadhouders, gingen in hun kern dan ook altijd om inbreuken op de aloude-constitutie. Philips II, de stadhouders en in mindere mate de regenten waren de boosdoeners⁴⁹². In de opvatting over taak en verantwoordelijkheid van de overheid gaat, zoals eerder aangegeven, de denkwijze schuil dat de aloude-constitutie de voorwaarde is voor burgerlijke welvaart en welzijn. Elke inbreuk op die constitutie moest wel tot 'scheuringhe en vreesse van onderganck' leiden. Een aantal pamfletten rechtvaardigen deze taak en verantwoordelijkheid als een – stilzwijgend – contract tussen burger en overheid⁴⁹³.

De ontstaansgeschiedenis van de aloude-constitutie valt samen met het ontstaan van de steden: het waren immers de stadsrechten en andere privileges die de stad een juridische status gaven⁴⁹⁴. De ontstaansgeschiedenis van de aloude-constitutie denkwijze valt lastiger vast te stellen⁴⁹⁵. Pocock plaatst voor Frankrijk en Engeland de oorsprong in de zestiende eeuw binnen de Franse rechtsfaculteiten en de Engelse 'Inns of Court'. In beide gevallen ging het om een reactie tegen het opkomend absolutisme⁴⁹⁶. Ook in de Republiek in de jaren 1650-1704 vervulde de aloude-constitutie denkwijze de rol van een verzetstheorie, maar dan in de zin van een rechtvaardiging van het burgerlijk verzet tegen de bedreigingen van oligarchievorming en centrale machtsuitoefening⁴⁹⁷. Uit de zestiende-eeuwse literatuur ter rechtvaardig-

⁴⁹¹ Knr. 6781, 2; 6829, 4; 6842, 11; 6843, 6; 8658, 2; 8806c, 135; 8807, 24; 13467, 8; 13468, 1; 13471, 1; 14835, 2, 5, 6.

⁴⁹² Knr. 6758, 2; 6771, 7; 6781, 5; 6824, 6, 7; 6839, 5, 9, 32; 6842, 26; 6847, 5, 7; 8655d, 1; 8806c, 129, 318; 8919, 30; 10309, 10; 10564, 2; 10598, 12; 10600, 1, 2; 13495, 6; 13507, 4, 5, 7; 14827, 2 - 4, 13, 24; 14832, 1, 2, 7; 14995, 7.

⁴⁹³ Knr. 10264, 4, 5, 9; 10300, 2, 4, 9; 10309, 2; 10598, 18; 13468, 1; 13471, 1.

⁴⁹⁴ In de Noordelijke Nederlanden ontstonden de steden in de twaalfde eeuw.

⁴⁹⁵ De hier beschreven aloude-constitutie denkwijze als term voor een verzameling denkbeelden over de politieke rol en betekenis van historische rechten en gewoonten vertoont grote overeenkomst met wat men in de wetenschap van de politieke theorie het constitutionalisme (15^{de}-16^{de} eeuw) noemt: de constitutie als contract tussen volk en soeverein; de dienstbaarheid van de soeverein aan de samenleving; de onaantastbaarheid van gewoonte en traditie; de instemming van het volk bij constitutionele veranderingen; de belichaming van de volkswil in vorst en/of standen. Zie voor constitutionalisme LLoyd, 'Constitutionalism'; Skinner, *The foundations*.

⁴⁹⁶ Pocock, *Ancient constitution*, 15-28, 30-32, 51, 240; Skinner, *The foundations*, 268-275.

⁴⁹⁷ In Engeland viel het hoogtepunt van de aloude-constitutie denkwijze in de zeventiende eeuw: Interregnum (1649-1660), Restauratie (1660), Glorious Revolution (1688/89). Een wezenlijk verschil is dat in de Republiek dit denken vooral een rol speelde in de verhouding van de burger tot de stedelijke overheid. In Engeland ging het om de verhouding van de gentry (Parlement) tot de koning. In de Republiek betrof de aloude-constitutie de stedelijke constitutie, in Engeland de nationale constitutie. Zie ook: Pocock, *Ancient constitution*, 49, 125, 151, 152, 156, 229-237, 302, 367.

ging van de Opstand blijkt dat de aloude-constitutie denkwijze, samen met een beroep op de natuurlijke vrijheid van de mens, het beroep op God en het beroep op de rede, als een belangrijke rechtvaardiging voor het 'verlaten' van Philips II werd gebruikt⁴⁹⁸. Wanneer men hierbij het ontstaan van de Bataafse mythe in de loop van de zestiende eeuw betreft⁴⁹⁹, dan is het aannemelijk dat de oorsprong van de aloude-constitutie denkwijze in de Noordelijke Nederlanden gezocht moet worden in de eerste helft van de zestiende eeuw en zijn canonisering in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Men kan de aloude-constitutie denkwijze als de theoretische rechtvaardiging van het stedelijk republicanisme samenvatten in termen van de definitie van Dunn. Op het punt van de beargumenteerde beweringen staan drie beweringen centraal. De eerste bewering stelt het belang van de stedelijke vrijheid als voorwaarde voor het welzijn en de welvaart van de burgers. Het betekende zelfbestuur. De tweede bewering houdt in dat stedelijk zelfbestuur dient te bestaan uit een bestuur van de 'besten' uit het midden der burgerij, die de politieke wil van de burgers belichaamden. De derde bewering ziet in de aloude-constitutie het fundament van de maatschappelijke en politieke ordening van de stedelijke samenleving. De theoretische fundering van deze beweringen was gebaseerd op de denkwijze van het historische proces als de cumulatie van ervaringen en wijsheden waarop de mens niet moest ingrijpen. Dit is het dogma van de organische groei genoemd, waarin de stedelijke vrijheid, het aristocratische bestuur en de aloude-constitutie als de onaantastbare uitkomsten van het historische proces werden gezien. Het tweede element van de definitie van Dunn (het werkelijkheidsaspect) ligt besloten in de voorgaande beweringen. Deze gaven de rechtvaardiging van een aristocratisch stedelijk republicanisme en het corporatisme als basis voor de maatschappelijke ordening. Het derde element (handelingsaspect) betekende dat de toets voor de beoordeling van het politiek handelen van de bestuurlijke elite gelegen was in de mate waarin deze elite de aloude-constitutie, het fundament van het burgerlijk belang, respecteerde. Als onaantastbare fundament van de stedelijke ordening zou inbreuk op deze constitutie leiden tot twist, tweedracht en uiteindelijk de ondergang van de stedelijke samenleving. Deze zienswijze hield tevens een rechtvaardiging in van

⁴⁹⁸ M. van Gelderen, 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid der conscientien', in: E. O. G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twingste eeuw* (Amsterdam 1999) 27, 37.

⁴⁹⁹ Ibidem, 39-42; Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', 345, 346, 349, 352; Kossmann, 'In praise of the Dutch Republic', 171, 172; Spies, 'Verbeelding van vrijheid', 148, 154, 155.

verzet tegen de overheid wanneer deze de aloude-constitutie geweld aan deed.

Theorie en mentaliteit

De aloude-constitutie denkwijze onderscheidt zich van andere politiek-theoretische tradities door het ontbreken van een specifiek mens- en wereldbeeld, meestal een belangrijk uitgangspunt in politieke theorievorming⁵⁰⁰. Ook ontbreekt een eigen specifiek concepten- en begrippenapparaat als instrumentarium voor conceptualisering en rechtvaardiging; de rechtvaardiging was uitsluitend gebaseerd op jurisprudentie, op de traditie. Deze theoretische eenvoud weerspiegelt zich in een politieke taal van kleine omvang, waarin de onaantastbaarheid van vrijheden, rechten, gewoonten en gebruiken het vocabulaire uitmaakt met begrippen als 'costuymen', 'privilegien' en 'statuyten'.

Zojuist is geconstateerd dat deze denkwijze zich kenmerkt door een historische zienswijze waarin het verleden als norm en referentie geldt en door het dogma van de organische groei als uitdrukking van de onaantastbaarheid van de geschiedenis waarop de mens niet moest ingrijpen. In deze kenmerken zijn resten zichtbaar van de laat-middeleeuwse mentale structuur waarin het onveranderlijke, het universele en tijdloze domineerden, uitgedrukt in taalelementen als ervaring, traditie en gewoonte⁵⁰¹. De mentale structuur is hier gedefinieerd als het geheel aan collectieve voorstellingen zoals mens- en wereldbeeld, sensibiliteiten en denkvormen, die het denken, voelen en handelen van het individu bepalen⁵⁰². De mentale structuur kan men zien als een paradigma, een gezaghebbend interpretatiekader voor de werkelijkheid, het kader waarbinnen het (politieke) denken van het individu zich afspeelt en dat tegelijkertijd in zijn talige uitdrukking de gemeenschappelijke context vormt als voorwaarde voor sociale interactie⁵⁰³. Vanuit dit perspectief kan men de aloude-constitutie denkwijze geworteld zien in de laat-middeleeuwse mentale structuur. Dit reduceert het eigene van deze denkwijze tot een expliciete rechtvaardiging van de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie. Een rechtvaardiging die gelegen was in de strijd waarin deze constitutie was ontstaan en in de ouderdom ervan. Met deze fundering in de mentale structuur verschilt de aloude-constitutie denkwijze op een

⁵⁰⁰ De politieke denkbepelden van bijvoorbeeld Aristoteles, Machiavelli, Hobbes, Spinoza en Locke werden in belangrijke mate bepaald door hun mens- en wereldbeeld.

⁵⁰¹ Hexter, 'The Machiavellian Moment', 315-318; Pocock, *Politics*, 81-85.

⁵⁰² C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998) 101.

⁵⁰³ Skinner, 'Some problems', 297-300.

wezenlijk punt van de meer conceptuele politieke theorieën, die juist het bestaande paradigma uitdaagden om met nieuwe visies en oplossingen te komen voor de veranderende (politieke) werkelijkheid

Het ontbreken van specifieke politieke concepten en begrippen verklaart waarom in de pamfletargumentaties de aloude-constitutie denkwijze eenvoudig samengaat met begrippen en concepten uit andere politieke tradities, vooral die van het burgerlijk humanisme. Bij een meer gesloten en conceptuele theorie zou dit als snel tot problemen van coherentie en consistentie hebben geleid. Dit laat zich illustreren aan de hand van het concept vrijheid. In de aloude-constitutie denkwijze gaan een positief vrijheidsbegrip ('vrij om') en een negatief vrijheidsbegrip ('vrij van') samen⁵⁰⁴. Beide vormen van vrijheid als kenmerk van de aloude-constitutie waren het resultaat van onderhandeling en strijd tussen de steden met de wereldlijke of religieuze heersers ten tijde van het feodale tijdperk. De positieve vrijheid, de vrijheid richting te geven aan het eigen leven als lid van een samenleving, bestond uit ruimte die de aloude-constitutie definieerde waarbinnen de burger vrij was om de eigen stedelijke samenleving gestalte te geven⁵⁰⁵. Dit betekende in politieke zin zelfbestuur in de vorm van de vroedschap, in juridische zin een eigen jurisdictie in de vorm van de schepenenbank, en in economische zin vrijheden om markten te houden en gilden op te richten. De gilden, en andere corporatieve lichamen als de schutterijen en gebuurten, boden op hun niveau ook weer ruimte voor zelfbestuur en zelfregulering. Naast de taal van de aloude-constitutie denkwijze, die uitdrukking gaf aan de onaantastbaarheid van deze historische rechten, werd dit positieve vrijheidsbegrip ook uitgedrukt in de taal van het burgerlijk humanisme. In de pamfletten komt dit tot uitdrukking in de taal van de 'deught' in de betekenis van betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor de samenleving (8% van de pamfletten), in het ondergeschikt maken van het 'particuliere profijt' aan het 'ghe-meine profijt' (18%) en in het begrip 'vaderlandt' (32%) om de samenleving

⁵⁰⁴ Het onderscheid tussen tussen positieve en negatieve vrijheid is afkomstig van de politiek filosoof Isaiah Berlin (1909-1997) uitgewerkt in *Two concepts of liberty* (Oxford 1958). Zie voor beide begrippen ook de Nederlandse vertaling *Twee opvattingen van vrijheid* (Amsterdam 1996), 11-30. Berlin introduceerde deze begrippen om te wijzen op de gevaren van een monistische invulling van de positieve vrijheid. Beide begrippen hebben ook hun weg gevonden in de geschiedschrijving vooral in de behandeling van de onderwerpen republicanisme en de verhouding burger en staat. Zie o.a. J. Hankins ed., *Renaissance Civic Humanism*, 6, 8; E.H. Kossmann, 'Dutch Republicanism', in: E. H. Kossmann ed., *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987) 211-233, aldaar 213, 225, 226; P. Pettit, *Republicanism: A theory of freedom and government* (Oxford 1997) hfdst. 6; Skinner, *States & citizens*, 23, 24.

⁵⁰⁵ Höfert, 'States, cities', 66.

van deugdzame burgers aan te geven. Degenen die deze deugd vertoonden waren de ware 'patriotten' (31%)⁵⁰⁶.

De aloude-constitutie definieerde tevens een ruimte waarin de burger beschermd was tegen de dwingende macht van de overheid. Dit negatieve vrijheidsbegrip, de afwezigheid van dwang, was een belangrijke toets waarmee de regenten en de stadhouders werden beoordeeld en veroordeeld. In het republikeinse pamflet betrof dit de stadhouders, die als 'usurpators' en 'tyrannen' werden gezien die van de burgers 'slaven' probeerden te maken door uitoefening van 'arbitraire macht'. Ook de voorstanders van de gemengde staatsvorm drukten zich in hun beschuldigingen aan het adres van de regenten in dezelfde taal uit waarin de politieke taal van het burgerlijk humanisme zichtbaar is⁵⁰⁷. Het taalgebruik om het negatieve en het positieve vrijheidsbegrip tot uitdrukking te brengen laat zien dat de aloude-constitutie denkwijze met de onaantastbaarheid van de historische rechten en de burgerlijk humanistische visie van de politieke deugd naadloos bij elkaar aansloten. Dit lijkt goed verklaarbaar, omdat in beide tradities de vrijheid van de burger in de zin van stedelijk zelfbestuur centraal stond.

Het open karakter van de aloude-constitutie denkwijze komt ook tot uitdrukking in pamfletten waarin de auteur naast een beroep op de collectieve vrijheid van de aloude-constitutie, ook een beroep doet op de individuele vrijheid. In de eerste plaats betrof dit de gewetensvrijheid, weliswaar geen bestanddeel van de aloude-constitutie, maar wel gerechtvaardigd als een verworven recht door de strijd van de voorouders in de begintijd van de Opstand. Als verworven recht paste het geheel binnen de aloude-constitutie denkwijze. In de tweede plaats, maar in mindere mate, ging het om religievrijheid en vrijheid van meningsuiting. In ongeveer 10% van de pamfletten, vooral tijdens het debat rond *Interest* en bijna uitsluitend in het republikeinse pamflet, is hier sprake van⁵⁰⁸. Het is een verklaarbare piek in het denken over de individuele vrijheid gezien de heftige reactie van orthodoxe pamfletauteurs op *Interest*, een reactie die als een bedreiging werd gezien van de heersende religieuze tolerantie en vrijheid van meningsuiting. Meestal vinden deze vrijheden hun rechtvaardiging door een rationele argumentatie in termen van het belang van de waarheid voor de samenleving met het oog op de vorming van de publieke opinie, de onmogelijkheid de waarheid te onder-

⁵⁰⁶ Naast de termen arbitraire macht, tirannie, usurpatie, slavernij en willekeur, zijn dit de belangrijkste begrippen van de taal van het burgerlijk humanisme. De percentages geven het voorkomen van deze begrippen in de onderzochte pamfletten weer.

⁵⁰⁷ In ongeveer een derde van alle pamfletten komen de hiervoor genoemde termen voor.

⁵⁰⁸ Knr. 6781, 6829, 6842, 8652, 8655a, 8658b, 8680, 8799, 8806c, 8807, 8919, 9586, 10598, 13474, 14839.

drukken, het recht van een ieder om zijn geloof te belijden en de plicht van de burger zich over de politiek uit te spreken. Een expliciete rechtvaardiging op grond van de nieuwe zienswijze op het natuurrecht die in de zeventiende eeuw in opkomst was, komt nauwelijks voor⁵⁰⁹.

Als rechtvaardiging van verzet bevatten een aantal pamfletten noties als volkssoevereiniteit, het natuurlijk recht op zelfbehoud, de overheid als die naar van het volk (representatie) en het contract (de constitutie) als basis van de verhouding tussen de overheid en de bevolking⁵¹⁰. Dit kan wijzen op vertrouwdheid met de protestantse constitutionele verzetstheorie, waarin religieuze en juridische argumenten samengingen, gebaseerd op historische rechten en vrijheden⁵¹¹. Deze noties lagen echter ook besloten in de ontstaansgeschiedenis van de aloude-constitutie, waarin denkbeelden over volkssoevereiniteit en contract vorm kregen in de lange geschiedenis van onderhandeling en strijd met de vorst, waarin de vrijheden van de burger werden vastgelegd in privileges. Volkssoevereiniteit kreeg een verdere rechtvaardiging in de Bataafse mythe. De notie volkssoevereiniteit had echter nog geen concrete betekenis gekregen in de zin van politieke macht (actief of passief) voor de burger laat staan voor het volk. Die betekenis krijgt het pas tijdens de Plooiërijen waarin de politieke participatie van de burgerij een meer principiële verdediging kreeg.

Het concept representatie lag besloten in het verkrijgen van de stedelijke autonomie, waarbij op grond van logische en pragmatische overwegingen het bestuur van de stad werd toevertrouwd aan degenen die daar het meest voor geschikt waren. In de rationalisering van dit concept werd gebruik gemaakt van de taal van het politiek aristotelianisme en het burgerlijk humanisme: het bestuur door de 'besten', een aristocratie. Vanaf ongeveer 1672 verschijnt in een enkel pamflet een nieuwe politieke taal. Volkssoevereiniteit vindt haar fundering in de nieuwe natuurrechtinterpretatie gebaseerd op de menselijke natuur en in plaats van het contract als een historische fictie is het contract een juridisch concept gebaseerd op de nieuwe denkbeelden over de natuurlijke staat en de menselijke behoefte aan een veilig leven. In tegenstelling tot deze vernieuwing hield het begrip representatie zijn oorspronkelijke historische en theoretische fundering, een bestuur door de besten die de burgerij representeerden.

⁵⁰⁹ Een natuurrechtinterpretatie niet meer afgeleid uit de goddelijke ordening maar uit de menselijke natuur.

⁵¹⁰ Bijvoorbeeld Knr. 10300, 10309, 10264. Zie ook hoofdstuk 5 voor een behandeling van deze begrippen.

⁵¹¹ Zie voor een uitgebreide verhandeling Skinner, *The foundations*, Part three: Calvinism and the theorie of revolution.

Het samengaan van de aloude-constitutie denkwijze met andere politieke theorieën veranderde afhankelijk van de politieke omstandigheden. In het debat over het conflict tussen Willem II en Amsterdam waarbij de gewestelijke en stedelijke soevereiniteit in het geding waren, ging deze denkwijze samen met de taal van het burgerlijk humanisme. In het debat rond *Interest* stond het stadhouderschap in relatie tot de burgerlijke vrijheden centraal, maar ook hier domineerden de politieke talen van de aloude-constitutie denkwijze en het burgerlijk humanisme. Beide kwamen ongeveer in gelijke mate voor. Tijdens het Rampjaar was de verhouding tussen overheid en burger een belangrijk onderwerp van debat, met als zwaartepunt het recht op burgerverzet en de plicht van de burger tot gehoorzaamheid aan zijn overheid. Gezien deze onderwerpen verbaast het niet dat naast de taal van de aloude-constitutie denkwijze, de talen van het natuurrecht (zelfbehoud), de protestantse constitutionele verzetstheorie (contract), en het absolutisme (gehoorzaamheid) voorkomen. De taal van het burgerlijk humanisme is verdwenen, wat erop wijst dat in de polarisatie en woelingen van 1672 dit denken kennelijk geen bruikbare denkwijzen en concepten meer bood. In het debat rond het conflict tussen Willem III en Amsterdam ging het weer om de stedelijke soevereiniteit en vrijheid, met dominantie van de aloude-constitutie denkwijze. Tijdens de Plooiërijen ten slotte, stond politieke emancipatie en politieke participatie centraal. De rechtvaardiging ervan berustte bijna geheel op de aloude-constitutie denkwijze.

De aloude-constitutie denkwijze en het republicanisme

De aloude-constitutie denkwijze karakteriseerde het politieke denken van de burger en werd toegepast ter rechtvaardiging en verdediging van stedelijk zelfbestuur. Aan deze denkwijze lag, zoals gebleken is, het historisch besef ten grondslag dat de politieke macht uiteindelijk gelegen lag in het collectief van de burgers, het idee van de burger als soeverein. Dit roept de vraag op hoe deze denkwijze past in de traditie van het republicanisme.

Het begrip republiek, in staatkundige zin gedefinieerd, betreft de staatsvorm waarin de uitvoerende macht van de staat is opgedragen aan een raad of persoon die voor een bepaald aantal jaren is gekozen of benoemd. In een negatieve formulering is het een staatsvorm waarin de benoeming van het staatshoofd niet door erfopvolging is bepaald, in die zin is het een antoniem van de erfelijke monarchie. In meer politieke zin gedefinieerd is het een staatsvorm waar het bestuur berust op de acceptatie door de bevolking, met als verdere kenmerk dat de vrijheid van de burger is beperkt door de eisen van het algemeen belang en niet door de wil van een persoon of groep van

personen. Een meer precieze definitie is alleen mogelijk in de specifieke culturele en historische context. Dit levert in historisch perspectief een aantal republikeinse varianten op: de Romeinse republiek, de republieken van de Italiaanse stadstaten, de Zwitserse republiek, de republieken van de Duitse rijkssteden, de Nederlandse steden als onderdeel van de Republiek en ten slotte de Republiek zelf⁵¹².

Het begrip republicanisme betreft de theorievorming die zich bezig houdt met de republiek als staatsvorm. Gezien de vele soorten republiek zal het niet verbazen dat er vele republikeinse theorieën en tradities zijn. De classificatie van deze theorieën en tradities en hun ontwikkeling naar plaats en de tijd vormt een bijna permanent debat binnen de ideeëngeschiedenis⁵¹³. Ik wil me beperken tot een vergelijking tussen de aloude-constitutie denkwijze, het burgerlijk humanisme en het Duits stedelijk republicanisme, omdat alle drie betrekking hebben op de stad⁵¹⁴.

Het burgerlijk humanisme

De term burgerlijk humanisme, ook wel het klassiek republicanisme genoemd⁵¹⁵, kwam in zwang na de publicatie van Hans Baron's gezaghebbend werk *The crisis of the Early Italian Renaissance. Civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny* (1955)⁵¹⁶. Deze traditie, met als belangrijke vertegenwoordigers Quicciardini, Gianotti en Machiavelli, kwam tot ontwikkeling tijdens de Italiaanse Renaissance in de vijftiende en zestiende eeuw. Het ging om een intellectuele reactie op de neergang van Florence aan het einde van de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw, die werd geweten aan interne belangenstrijd en corruptering

⁵¹² In de moderne context heeft het begrip republiek meestal de betekenis van de afwezigheid van een erfelijk monarch met politieke macht. Onder deze ruime definitie vallen dan: de parlementaire republiek (Frankrijk); de constitutionele monarchie (Nederland); de federale republiek (Duitsland); de Islamitische republiek (Iran); de socialistische republiek (China). Het spraakgebruik maakt veelal geen onderscheid tussen de begrippen republiek en democratie.

⁵¹³ Een voorbeeld hiervan geeft D. T. Rodgers, 'Republicanism: the career of a concept', *The Journal of American History* 79 (1992) 11-38.

⁵¹⁴ Het republicanisme op bovenstedelijk niveau (de Unie) valt dus buiten de beschouwing. Dat geldt ook voor de Engelse situatie. Hier speelde in de zeventiende eeuw de *ancient constitution mind* weliswaar een belangrijke rol, echter niet op stedelijk maar op landelijk niveau. Het ging om de soevereiniteitstkwesie tussen Parlement en vorst, waarbij partijen in het Parlement een beroep deden op de *ancient constitution* in het verzet tegen het absolutistische streven van de vorst.

⁵¹⁵ Hankins, *Renaissance Civic Humanism*, 1; Pagden, *The language of political theory*, 6; Pocock, *Politics, language, and time*, 90.

⁵¹⁶ J. Hankins, 'The "Baron Thesis" after forty years and some studies of Leonardi Bruni', *History of Ideas* 56 (1995) 309-338, aldaar 310; Hankins, *Renaissance*, 1.

van de stedelijke samenleving door het verlies van de burgerdeugd⁵¹⁷. Vanwege de centrale plaats van de deugd noemt men dit denken ook wel het 'republicanisme van de deugd'⁵¹⁸. De beste staatsvorm in termen van stabiliteit was een belangrijk thema, met de gemengde staatsvorm als uitkomst.

In *The Machiavellian Moment* stelt John Pocock dat de opkomst van deze traditie een moment in de geschiedenis markeert, waarop de mens zich bewust wordt dat hij een rol in de geschiedenis kan spelen⁵¹⁹. Dit moment noemt hij 'the Machiavellian Moment'⁵²⁰. Hij ziet hierin een paradigmatische verandering ten opzichte van het middeleeuwse en scholastieke denken, waarin de loop der geschiedenis werd bepaald door de goddelijke ordening en het toeval. Dit bewustzijn hing nauw samen met de aan Aristoteles ontleende idee dat de menselijke zelfvervulling – de vervulling van zijn morele en rationele natuur – alleen mogelijk was door politieke participatie aan een vrije, zichzelf besturende politieke samenleving, de republiek⁵²¹. In de politieke participatie komt een positief vrijheidsbegrip tot uiting, wat een kenmerkend verschil is met het modern republicanisme. Quentin Skinner benadert het burgerlijk humanisme vooral vanuit het perspectief van de vrijheid, met de vaststelling dat het denken hierover was gebaseerd op het historisch inzicht dat de burgerlijke vrijheid een erfenis was van de voorouders⁵²². Dit inzicht ontwikkelde zich tot de opvatting dat de mens vrij was geboren, en dat deze vrijheid ook voor het collectief van burgers gold, met andere woorden de stad⁵²³. Skinner voegt aan het positieve vrijheidsbegrip van Pocock het negatieve Romeinse vrijheidsbegrip toe; een vrijheidsbegrip in de zin van onafhankelijkheid en het vrij zijn van willekeur⁵²⁴, een vrijheid die alleen mogelijk was in een zich zelfbesturende republiek⁵²⁵.

⁵¹⁷ J.H. Hexter, 'The Machiavellian Moment. Florentine political thought and Atlantic republican tradition', *History and Theory* 16 (1977) 306-337, aldaar 306, 315, 318, 321, 323, 335; Pagden, *The language*, 6, 7; Pocock, *Politics*, 85, 86, 90; Skinner, *The foundations*, Vol 1, hfdst. 6; Skinner, *Liberty*, ix-x, 10-13, 23.

⁵¹⁸ J.H. Hexter, 'The Machiavellian Moment', 306.

⁵¹⁹ Pocock, *The Machiavellian Moment*.

⁵²⁰ Gelderen, 'The Machiavellian moment', 205; J.H. Grainger, 'The Machiavellian Moment. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition', *The Cambridge Quarterly* 7 (1977) 177-191, aldaar 179; Hexter, 'The Machiavellian Moment', 318-323; Pocock, *Politics*, 85.

⁵²¹ Pocock, *Politics*, 85, 86, 90.

⁵²² Q. Skinner, *The foundations*, 7.

⁵²³ *Ibidem*, 155.

⁵²⁴ De begrippen positieve en negatieve vrijheid zijn afkomstig van Berlin: I. Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid* (Amsterdam 1996). Pettit definieert de negatieve vrijheid van het burgerlijk humanisme in termen van onafhankelijkheid, een vrijheid als 'non domination'. Hij ziet dit vrijheidsbegrip als een belangrijker kenmerk van het burgerlijk humanisme dan de positieve vrijheid van de deugd: Pettit, *Republicanism*, 5, 19, 22, 27-32.

⁵²⁵ Pagden, *The language*, 6; Skinner, *States & citizens*, 15, 17.

In de opvattingen van Pocock en Skinner herleeft het burgerlijk humanisme uit de Italiaanse Renaissance in het Engeland van de zeventiende eeuw (Milton, Harrington, Sidney, Neville), met een verdere doorwerking tot na de Amerikaanse Revolutie. Deze zienswijze staat bekend als de Atlantische traditie van het republicanisme⁵²⁶. Het einde kwam met de opkomst van de commerciële samenleving en het liberalisme, waarin het klassieke burgerschap van de deugd met het positieve vrijheidsideaal plaats maakte voor het moderne burgerschap met een negatief vrijheidsideaal⁵²⁷. De meer recente ideeëngeschiedenis plaatst een aantal kanttekeningen bij de oorspronkelijke visies van Pocock en Skinner. Zo wordt de invloed van de klassieken op burgerlijk humanisme gerelativeerd, de doorwerking tot na de Amerikaanse Revolutie betwist, wordt het ontstaan van deze traditie vroeger geplaatst dan de Florentijnse crisis en is er kritiek op het belang van de Atlantische traditie in het ontstaan van de moderniteit⁵²⁸.

In de Nederlandse geschiedschrijving is de vraag gesteld of het burgerlijk humanisme, in het bijzonder de verdere ontwikkeling daarvan, een vergelijkbare rol heeft gespeeld als in Engeland⁵²⁹. Pocock zelf twijfelde daaraan⁵³⁰. Eco Haitsma Mulier concludeert dat de Nederlandse situatie niet past in het Atlantische model⁵³¹. Ernst Kossmann ziet de gemengde staatsvorm als een belangrijke erfenis van het Italiaanse burgerlijk humanisme dat in academische kringen van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw gold als de meest vrije en stabiele staatsvorm. Ten aanzien van het patriotisme van de achttiende eeuw stelt hij dat de Engelse en Nederlandse patriotten van dezelfde principes uitgingen, maar op verschillende uitkomsten

⁵²⁶ De zienswijze van de Cambridge School met Pocock en Skinner als bepalende personen.

⁵²⁷ J.G.A. Pocock, 'The problem of political thought in the eighteenth century patriotism and politeness', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 3-37, aldaar 16, 18, 19; Skinner, *Liberty before liberalism*, 12, 96.

⁵²⁸ W.J. Connell, 'The republican idea', in: J. Hankins ed., *Renaissance Civic Humanism. Re-appraisals and reflections* (Cambridge 2000) 14-29, aldaar 21, 23, 25-28; Grainger, 'The Machiavellian Moment', 188-189; Hankins, *Renaissance*, 2-6, 12; J.I. Israel, 'Monarchy, orangism, and republicanism in the later Dutch Golden Age', (*Second Golden Age Lecture, Universiteit van Amsterdam, 11-03-04*) (2004) 5, 6; Mijnhardt, 'The limits of present-day historiography', 75-89; J.G.A. Pocock, 'The Machiavellian Moment revisited: a study in history and ideology', *The Journal of Modern History* 53 (1981) 49-72, aldaar 71.

⁵²⁹ Literatuur over de rol van het burgerlijk humanisme tijdens de Republiek: Gelderen, 'The Machiavellian moment', 216, 218, 219; Haitsma Mulier, 'A controversial republican', 247, 248, 251, 254, 256, 263; Kossmann, 'Dutch Republicanism', 212-214, 232, 233.

⁵³⁰ Pocock, 'The problem of political thought', 21.

⁵³¹ Commentaar van Haitsma Mulier in *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 3-37, aldaar 30 op artikel Pocock, 'The problem of political thought'.

uitkwamen⁵³². Martin van Gelderen is van mening dat de theorievorming als rechtvaardiging van de Opstand geheel verschilde van het burgerlijk humanisme: de 'Machiavellian Moment' vormde geen belangrijke inspiratiebron tijdens de Opstand⁵³³.

Aloude-constitutie denkwijze en het burgerlijk humanisme

De aloude-constitutie denkwijze en het burgerlijk humanisme zijn beide het product van een lange stedelijke ontwikkeling. In deze ontwikkeling bevrijdde het individu zich uit de feodaliteit en vormde een samenleving uit economische, sociale en veiligheidsoverwegingen. Het begon met het stichten van een nederzetting die kon uitgroeien tot een stad. Dit gezamenlijke vertrekpunt doet vermoeden dat er overeenkomsten tussen beide theorieën zullen zijn, waarbij tijd en plaats voor verschillen zal hebben gezorgd. De definitie van John Dunn met de elementen beargumenteerde beweringen, uitspraken over de politieke werkelijkheid en de daaruit afgeleide criteria voor politiek handelen, bieden een schema om beide theorieën op hoofdpunten te vergelijken. Bij dit vergelijk dient men zich te bedenken dat het beeld van het burgerlijk humanisme zoals we dat nu hebben, is gebaseerd op het werk van politieke denkers uit de vijftiende en zestiende eeuw, terwijl de hiervoor geschetste aloude-constitutie denkwijze is gebaseerd op pamfletten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het zijn bronnen met een duidelijk verschil in diepgang, consistentie en coherentie.

Op het punt van de beargumenteerde beweringen (het theoretisch aspect) hanteren beide theorieën hetzelfde vertrekpunt, namelijk de zienswijze dat het belang van de burger gelegen is in de stedelijke vrijheid als voorwaarde voor welvaart en welzijn. De theoretische kern van het burgerlijk humanisme bestond uit de zienswijze dat zelfvervulling alleen kan worden gerealiseerd door de deugd van politieke participatie, die alleen in een vrije zichzelf besturende samenleving tot ontplooiing kon komen. Deze zienswijze kenmerkte zich door een positief individueelvrijheidsbegrip (politieke participatie) met een belangrijke morele dimensie (de onderschikking van het eigenbelang aan het algemeen belang). Aan de aloude-constitutie denkwijze over de stedelijke vrijheid lag een historisch-juridische rechtvaardiging ten grondslag, die er op neer kwam dat de aloude-constitutie – de verworven rechten – zich in een lang historisch proces hadden bewezen als het fundament van het burgerlijke en stedelijk belang. Deze denkwijze kenmerkt zich

⁵³² Commentaar van Kossmann in *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 3-37, aldaar 33, 35 op artikel Pocock, 'The problem of political thought'.

⁵³³ Gelderen, 'The Machiavellian moment,' 218, 219.

niet door een individueel positief vrijheidsbegrip zoals in het burgerlijk humanisme, maar door een collectief positief vrijheidsbegrip, dat besloten lag in de corporatistische dimensie van de aloude-constitutie, waarin de corporaties een grote zelfregulerende autonomie bezaten. Op grond van de centrale plaats van de deugd zou men het burgerlijk humanisme kunnen typeren als een moreel-idealistische denkwijze en de aloude-constitutie denkwijze, gezien de centrale plaats van de aloude-constitutie, als een pragmatische-juridische denkwijze⁵³⁴.

Wanneer men beide theorieën vergelijkt op grond van het tweede element uit de definitie van Dunn (het werkelijkheidsaspect), dan vormen de deugd en de aloude-constitutie ook weer de kenmerkende verschillen tussen beide theorieën. Dit komt vooral tot uiting in het antwoord op de in die tijd centraal staande vraag hoe de burgerlijke en stedelijke vrijheid op een stabiele wijze te realiseren viel. In het burgerlijk humanisme was dat de deugd van de politieke participatie. Zolang deze deugd aanwezig was richtte iedereen zich op het algemeen belang, met een bloeiende en stabiele samenleving als gevolg. Wanneer deze deugd corrumpeerde, wat vooral het geval was bij toenemende luxe, leidde dat tot de ondergang van de stad. In de aloude-constitutie denkwijze stond niet de deugd, maar de aloude-constitutie zelf centraal. Zolang deze aloude-constitutie werd gerespecteerd bleef de stedelijke samenleving stabiel, want deze constitutie als fundament van de samenleving had zich in de tijd bewezen. De belangrijkste bedreiging kwam door oligarchievorming van de bestuurlijke elite waardoor de burger rechten werden ontnomen en de aloude-constitutie geweld werd aangedaan.

Het verlies van de deugd en inbreuken op de aloude-constitutie hadden in beide tradities dezelfde gevolgen, het leidde tot twist en tweedracht die uitmondde in de ondergang van de stad. De humanistische deugd als wapen tegen de oligarchievorming van bestuurlijke elite was bruikbaar in de zeventiende-eeuwse situatie, omdat het wees op het belang van het dienen van het algemeen belang, ook en juist door de bestuurlijke elite. In deze zin komt het in een aantal pamfletten ook voor. De burger koos echter overwegend voor de meer pragmatische en directe verdediging van zijn belangen door de aloude-constitutie onaantastbaar te verklaren.

Wanneer het ging om politieke stabiliteit werd ook de gemengde staatsvorm in beide tradities anders gewaardeerd. In het burgerlijk humanisme was er een brede consensus dat naast de deugd, de gemengde staatsvorm een voorwaarde was tot stabiliteit omdat dit voor een politiek machtseven-

⁵³⁴ De notie zelfverwerkelijking komt dan ook niet in de pamfletten voor.

wicht zorgde. Het ging om de gemengde staatsvorm als combinatie van het aristocratische en democratische element uit het Aristolesiaanse staatsvormmodel. De aloude-oude constitutie denkwijze was op dit punt indifferent. Zowel voorstanders van de gemengde staatsvorm als voorstanders van de zuivere republiek beriepen zich in hun houding tot de overheid op dezelfde aloude-constitutie. Op stedelijk bestuurlijk niveau kan men echter toch tot zekere hoogte spreken van een gemengde staatsvorm. Het aristocratische element werd gevormd door een bestuurlijke elite, die in de ideaalvoorstelling bestond uit de 'besten' uit het midden der burgers die de wil van de burgers belichaamden. Het 'democratische' element werd vertegenwoordigd door de gilden, schutterijen en colleges van gemeenslieden⁵³⁵. Noch het burgerlijk humanisme, noch de aloude-constitutie denkwijze spraken zich uit over het bovenstedelijke niveau. In de Republiek speelde dit, zoals bekend, een bepalende rol in de politieke strijd en zoals gebleken is ook in het publieke debat. Het ging hier echter niet om de combinatie aristocratie en democratie, maar om het monarchale element (Oranje).

Beoordeeld naar het derde element van de definitie van Dunn (criteria voor politiek handelen) zijn er ook duidelijke verschillen die vooral betrekking hebben op de verhouding tussen burger en overheid. Het burgerlijk humanisme stelde hoge eisen aan de burger in de vorm van de (morele) deugd van de politieke participatie. Dit kan verklaren waarom in deze traditie weinig eisen werden gesteld aan het politieke bestuur, want politieke participatie betekende in feite zelf besturen en op zijn minst een sterke betrokkenheid bij het besturen. De aloude-constitutie denkwijze geeft een haast tegengesteld beeld. Er worden weinig eisen aan de burger gesteld, afgezien van gehoorzaamheid aan de overheid, terwijl het duidelijke eisen stelt aan de bestuurlijke elite. Vanuit de zienswijze van belichaming van de wil van de burgers door de 'besten', moesten deze naar de bevolking luisteren, het algemeen belang dienen, zich niet boven de bevolking verheffen en de aloude-constitutie als fundament van de samenleving beschermen.

Het verschil tussen beide theorieën komt ook tot uitdrukking in de politieke taal. Zonder de pretentie te hebben volledig te zijn kenmerkt de politieke taal van het burgerlijk humanisme zich door de begrippen en concepten die betrekking hadden op de deugd van de politieke participatie, stedelijk zelfbestuur, het patriotisme, het verschijnsel burgersoldaat, het vaderland, het eigenbelang onderschikken aan het algemeen belang en ten slotte de stabili-

⁵³⁵ Zoals eerder is gebleken speelde dit element in de praktijk van de tweede helft van de zeventiende eeuw nog nauwelijks een rol.

teit van de samenleving als grootste zorg⁵³⁶. De taal van aloude-constitutie denkwijze kenmerkt zich door begrippen en concepten die betrekking hadden op de aloude-constitutie, de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie, de onaantastbaarheid van het historische proces, de verworven rechten ('goed en bloed'), stedelijk zelfbestuur en een bestuur door de 'besten'. Deze verschillen sloten echter niet uit, zoals eerder is vastgesteld, dat beide talen in hetzelfde pamflet voorkwamen (zie tabel 9).

Tot slot zij opgemerkt dat de reflectie op de bestuurlijke ontwikkeling tijdens de Italiaanse Renaissance grote politiektheoretische werken voortbracht. Het werk van Machiavelli is daarvan het meest bekende voorbeeld. De traditie van de aloude-constitutie denkwijze, hoewel breed gedragen zoals de pamfletten laten zien, was op dit punt veel minder succesvol. Een verklaring hiervoor valt buiten het kader van deze studie. Factoren die een rol kunnen hebben gespeeld zijn de grotere autonomie van de Italiaanse stadstaten en de scherpe neergang na de uitzonderlijke bloei van deze stadstaten.

Het Duits stedelijk republicanisme

In de Duitse historiografie zijn vooral Heinz Schilling en Peter Blickle bepalend geweest voor het onderzoek naar het stedelijk republicanisme zoals dat in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd voorkwam in de Duitse gebieden⁵³⁷. Schilling ziet dit type republicanisme gekenmerkt door corporatief gefundeerde vrijheidsrechten, die de positie van de burgers onderling en de positie van de stad ten opzichte van vorst en keizer bepaalden⁵³⁸. Het betrof dus geen individuele maar collectieve vrijheidsrechten⁵³⁹. Schilling geeft dit Duits stedelijk republicanisme geen naam, en typeert het afhankelijk van de context met: 'städtisch-genossenschaftliche ideologie', 'alteuropaischer Stadtfreiheit', 'genossenschaftliche ordnungsvorstellungen', 'Genossenschaftlichen Bürgerbewegungen', 'gemeindlich-genossenschaftliche denken', 'städtischen Partizipations- und Freiheitsbewegung', en 'genossenschaftlichen Tradition'⁵⁴⁰. Uit deze typering laat zich af lezen dat hij het corporatisme als een wezenlijk onderdeel van stedelijk republicanisme ziet. Schilling noemt

⁵³⁶ Zie ook Hankins, *Renaissance*, 1; Hexter, 'The Machiavellian Moment', 323; Pagden, *The language*, 6; J.G.A. Pocock, 'Spinoza and Harrington: An exercise in comparisson', *BMGN* 102 (1987) 435-449, aldaar 445.

⁵³⁷ Schilling stelt in 1988 vast dat de internationale aandacht voor het stedelijk republicanisme gering is, Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter', 142, 143.

⁵³⁸ In de behandeling van het stedelijk republicanisme maakt Schilling een onderscheid tussen de Duitse landsteden en de rijkssteden.

⁵³⁹ H. Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit* (München 2004) 90.

⁵⁴⁰ Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter', 115, 116, 117, 120, 128, 137, 142.

vier grondprincipes die dit 'städtischen Republikanismus' kenmerken: een individueel grond- en vrijheidsrecht ter bescherming tegen willekeur; de gelijkheid van de stadsbewoners in de 'Lasten en plichten' die het wonen in de stad met zich meebrengt⁵⁴¹; de aanspraak op politieke invloed (politieke participatie) van de corporaties in welke vorm dan ook; de oligarchies-egalitaire samenstelling van het stedelijk bestuur⁵⁴². Deze korte beschrijving laat al direct zien dat er een grote overeenkomst is met de aloude-constitutie denkwijze.

Schilling plaatst het ontstaan van het Duits stedelijk republicanisme in de vijftiende en zestiende eeuw als een reactie op de opkomst van het 'Reichs-system'⁵⁴³. In de zeventiende eeuw verloor dit stedelijk republicanisme de strijd tegen de vorming van de territoriaalstaten in het Duitse gebied⁵⁴⁴. Hij beschouwt dit als de overwinning van het moderne soevereiniteitsdenken over de staat (Bodin) op het middeleeuwse contractdenken (vorst en stad) dat de basis vormde van het 'städtischen Republikanismus'⁵⁴⁵. Dit betekende echter niet het einde van het corporatisme op zich, want dit was zo sterk verankerd in het politieke bewustzijn van de burger, dat het voor de burger tot in de achttiende eeuw moeilijk was om van dit 'vormoderne Kommunalismus', dit 'altständische Bürgertum', over te gaan op het moderne republicanisme⁵⁴⁶.

Blickle definieert het begrip 'Kommunalismus'⁵⁴⁷ als een van oorsprong landelijke gemeenschapsvorm (commune) toen mensen zich vrij maakten uit de feodale afhankelijkheid en besloten om te gaan samen leven⁵⁴⁸. Het betrof een collectieve vorm van samenwerking, vooral vanuit economische overwegingen, door Blickle een persoonsverband genoemd gekenmerkt door

⁵⁴¹ De door Schilling gebruikte term stadsbewoners suggereert dat dit niet alleen voor de bewoners in het bezit van het burgerrecht gold. In de verdere tekst heeft Schilling het echter steeds over de burger in de oorspronkelijke betekenis, de stadsbewoner in het bezit van het burgerrecht. Stadsbewoners zonder burgerrecht komen niet duidelijk ter sprake. De in hoofdstuk 1 geconstateerde begripsverandering in de zin van de burger die een bijdrage levert aan de stedelijke samenleving (een middenklasse) komt in Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter' niet voor.

⁵⁴² Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, 90; Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter', 103.

⁵⁴³ Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter', 122.

⁵⁴⁴ Ibidem, 116, 122, 124, 138.

⁵⁴⁵ Ibidem, 116, 127, 137.

⁵⁴⁶ Ibidem, 140, 141.

⁵⁴⁷ Zie voor de geschiedenis van het communalisme Blickle, *Theorien kommunaler Ordnung*, 1-17.

⁵⁴⁸ P. Blickle, 'Kommunalismus und Republikanismus in Oberdeutschland', in: H. G. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 57-75, aldaar 59; H. G. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 291.

een grote mate van bestuurlijke autonomie⁵⁴⁹. Blickle stelt dat door deze bestuurlijke autonomie het communalisme een grote affiniteit heeft met het republicanisme⁵⁵⁰. Naarmate deze persoonsverbanden in omvang toenamen en er maatschappelijke differentiatie optrad, ontstond er een groeiende behoefte aan ordeningsprincipes, regelgeving en institutionalisering waardoor het persoonsverband uitgroeide tot dorp en stad⁵⁵¹. Binnen de stad bleef het model persoonsverband een belangrijke rol spelen in de stedelijke ordening in de vorm van gilden en andere corporaties. Gezien deze ontwikkeling ziet Blickle het communalisme als een gemeenschapsvorm die vooraf gaat aan het (stedelijk) republicanisme en zelfs een noodzakelijke voorwaarde vormt voor haar ontstaan⁵⁵². Hij constateert dan ook dat republieken alleen ontstonden in regio's waar het communalisme zich had kunnen ontwikkelen⁵⁵³. Schilling wijst het communalisme als oorsprong van het stedelijk republicanisme af. Hij ziet, in tegenstelling tot Blickle, de vorming van land- en stads-gemeenschappen als een gescheiden ontwikkeling⁵⁵⁴. In zijn opvatting ontstond het stedelijk republicanisme pas door de confrontatie met de opkomst van de territoriale staat in de vijftiende en zestiende eeuw⁵⁵⁵. Los van deze discussie vormt het communalisme een aantrekkelijke theorie als historische verklaring voor het burgerlijke vrijheidsbewustzijn dat ook in de onderzochte pamfletten zo duidelijk naar voren komt (de burger als soeverein), en kan het ook als verklaring dienen van het corporatieve karakter van de vroeg-moderne stedelijke samenleving⁵⁵⁶.

Wanneer men vanuit een theoretisch perspectief (definitie van Dunn) de aloude-constitutie denkwijze beoordeelt op grond van de door Schilling vastgestelde vier grondbeginselen van het Duits stedelijk republicanisme, dan blijkt dat er geen wezenlijke verschillen zijn⁵⁵⁷. Verrassend is dat natuurlijk niet want de Nederlandse en Duitse steden hebben veel overeenkomsten in

⁵⁴⁹ Blickle wijst op de oorspronkelijke begripsovereenkomst tussen commune, republiek, gemeenbest en persoonsverbanden (corporaties), allen gekenmerkt door een bestuur van velen: Blickle, 'Kommunalismus und Republikanismus', 57, 58.

⁵⁵⁰ Ibidem, 60, 69.

⁵⁵¹ Ibidem, 59.

⁵⁵² Ibidem, 57, 69, 72.

⁵⁵³ Ibidem, 73, 74.

⁵⁵⁴ Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, 89, 91.

⁵⁵⁵ Ibidem, 89.

⁵⁵⁶ Zie in dit verband O. G. Oexle, 'Gilde und Kommune. Über die Entstehung von "Einung" und "Gemeinde" als Grundformen des Zusammenlebens in Europa', in: P. Blickle ed., *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996); K. Schreiner, 'Teilhabe, Konsens und Autonomie'.

⁵⁵⁷ Hierbij dient men te bedenken dat het om een ongelijksoortig vergelijk gaat: het beeld uit de pamfletten wordt vergeleken met het beeld van Schilling wat hij vooral baseert op andere teksten dan pamfletten.

hun ontwikkeling, hadden dezelfde landsheer en onderhielden intensieve handelscontacten.

Schilling constateert dat het Duits stedelijk republicanisme geen politieke theorie heeft voortgebracht, zoals dat wel het geval was in de ontwikkeling van het Italiaans stedelijk republicanisme⁵⁵⁸. De door hem geformuleerde vier grondbeginselen ziet hij echter wel als de grondelementen waarop een republikeinse theorie had kunnen worden gebaseerd⁵⁵⁹. Wanneer men op dit punt de aloude-constitutie denkwijze vergelijkt met het beeld dat Schilling van het Duits stedelijk republicanisme geeft, dan ontbreekt in de laatste de dominante plaats van het historische element in de rechtvaardiging van de burgerlijke vrijheid en de stedelijke autonomie⁵⁶⁰. In deze historische rechtvaardiging in termen van de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie, de onaantastbaarheid van het historische proces zelf en de mythische rechtvaardiging van burgerlijk zelfbestuur gebaseerd op de Bataafse voorouders als een vrij geboren volk, toont de Nederlandse aloude-constitutie denkwijze een grotere theoretische inhoud dan het Duits republicanisme.

Een vergelijking van beide vormen van republicanisme op grond van het tweede element uit de definitie van Dunn (werkelijkheidsaspect) laat zien dat, ondanks de wezensovereenkomst tussen beide vormen van republicanisme, de omstandigheden tot een andere uitkomst hebben geleid. In het Duitse gebied ging de strijd die de grondbeginselen van het stedelijk republicanisme bedreigden, vooral tussen de stad en de centraliserende krachten van het territoriale staatsvormingsproces. De bedreiging kwam van buiten, waarbij de burgers zich beriepen op het contract tussen vorst en burger⁵⁶¹. In de Republiek kwam de bedreiging hoofdzakelijk van binnen in de zin van oligarchievorming en beriepen de burgers zich op de aloude-constitutie⁵⁶². In het Duitse gebied werd het stedelijk republicanisme in theoretische zin uitgedaagd door het moderne soevereiniteitsdenken in de rechtvaardiging van de territoriale staat. Het ging om een principiële strijd die het stedelijk republicanisme in de zeventiende eeuw verloor, omdat het geen duidelijke oplossing bood voor de bovenstedelijke politieke ordening, terwijl het staatsabsolutisme hier wel een antwoord gaf. In de Republiek werd de aloude-constitutie denkwijze niet door een ander theoretisch inzicht uitgedaagd door

⁵⁵⁸ Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter', 101, 142.

⁵⁵⁹ Schilling spreekt in dit verband over een 'impliziten Politiektheorie', zie *ibidem*, 137.

⁵⁶⁰ Dit hoeft niet te betekenen dat dit ook niet het geval was voor het Duits stedelijk republicanisme. De verklaring kan liggen in een verschil in onderzoeksbron en abstractie niveau.

⁵⁶¹ *Ibidem*, 123.

⁵⁶² In de Duitse rijkssteden speelde oligarchievorming ook een rol naast de centrale staatsvorming. In de Duitse landsteden ging het vooral om het laatste: *ibidem*, 116.

162 Maatschappelijk belang, bedreiging en verweer

het ontbreken van een sterke centrale macht. De aloude-constitutie denkwijze als verdediging en rechtvaardiging van het burgerlijk belang voldeed en bleef tot eind achttiende eeuw vitaal. Omgekeerd kan men stellen dat het Duits stedelijk republicanisme in tegenstelling tot het Nederlands stedelijk republicanisme, er niet in slaagde een bovenstedelijk republicanisme te vormen⁵⁶³.

⁵⁶³ De onderzochte Duitse literatuur geeft te weinig aanknopingspunten voor een vergelijking op het derde element uit de definitie van Dunn (handelingsaspect).

Hoofdstuk 7: De aloude-constitutie denkwijze en politiek machtsmisbruik

De aloude-constitutie denkwijze als karakterisering van het politieke denken van de burger leidde in het publieke debat niet tot een eensgezinde visie op een van de belangrijkste onderwerpen van de politieke theorie, het vraagstuk van de stabiliteit van de politieke ordening. Dit onderwerp is een van de hoofdthema's uit de geschiedenis van de politieke theorie met belangrijke bijdragen van Bodin, Machiavelli en Hobbes. De aloude-constitutie denkwijze bood een eenvoudig antwoord op dit vraagstuk, dat besloten lag in het wezen van deze denkwijze: zolang men de aloude-constitutie als fundament van de stedelijke samenleving respecteerde waren de maatschappelijke en politieke rust gegarandeerd. Deze denkwijze bood echter, zoals gebleken is, geen duidelijke oplossing voor de bescherming van deze constitutie tegen machtsmisbruik door de bestuurlijke elite.

Uit de pamfletten valt af te lezen dat aan de politieke opvattingen van de burgers een diep wantrouwen in de politieke macht ten grondslag lag. Dat wantrouwen gold zowel de regenten als de stadhouder. Vanuit dit wantrouwen is het dan ook niet verwonderlijk dat de zeventiende-eeuwse burger de oplossing zocht in het mechanisme van het machtsevenwicht in de vorm van machtsdeling. Deze machtsdeling hield een evenwicht in stand waardoor machtsmisbruik werd voorkomen. De oplossingen die men echter vond, de republikeinse en gemengde staatsvorm, sloten elkaar uit.

De theoretische rechtvaardiging van het zuiver republicanisme in het republikeinse pamflet vertoont een strakke logica⁵⁶⁴. Centraal in de redenering staat dat de macht verdeeld over een bestuur van gelijken, automatisch het politieke machtsevenwicht in stand houdt, want in een bestuur waarin iedereen even veel politieke macht bezit is machtsmisbruik uitgesloten. Het ging om een zuiver stedelijk republicanisme, waar de 'uytstekende' macht van een stadhouder het machtsevenwicht zou verstoren. Men zag deze oplossing als een zichzelf regulerend systeem, waarin het eigenbelang nooit ten koste kon gaan van het algemeen belang; het belang van de burgers was op deze manier gewaarborgd. Naast deze logische redenering vond er ook een histo-

⁵⁶⁴ In de contemporaine bewoording van deze staatsvorm en de context waarin deze bewoording werd gebruikt staat het begrip vrijheid centraal: vrye Republic, vrye Staat, Republick, vrye Regeringe, burgerlijk Regiment, veelhoofdicheyt, vrije Landen, aristocratique Regeeringe, veelhoofdige Regeringe, verscheyde Hoofden, collegiale en veelhoofdige Regeringe, Burgerlijke Regeeringhe. In het republikeinse pamflet staat dit zuiver republicanisme tegenover een staatsvorm met een stadhouder, een staatsvorm die vaak in termen van tirannie, slavernij en usurpatie wordt beschreven.

rische rechtvaardiging plaats door te wijzen op de bloei van de Romeinse Republiek waaraan een einde kwam door de komst van het Keizerrijk onder Augustus. Het was een van de voorbeelden uit de geschiedenis waaruit de les kon worden getrokken dat een 'uytstekende' macht tot tirannie leidde⁵⁶⁵.

De theoretische rechtvaardiging van de gemengde staatsvorm⁵⁶⁶ met een Oranje heeft een zekere vanzelfsprekendheid⁵⁶⁷. Eenzelfde vanzelfsprekendheid waarmee ook het zuivere republicanisme als een instabiele staatsvorm werd afgewezen⁵⁶⁸. De pamfletten laten zien dat men zich moeilijk een staat zonder hoofd kon voorstellen, om dit te verduidelijken werd in een aantal gevallen de vergelijking met het menselijk lichaam gemaakt. Daarnaast werd de geschiedenis aangehaald waaruit bleek dat bijna alle staten een hoofd hadden gekend, meestal in de vorm van een vorst. Daarnaast had de gemengde staatsvorm een sterke verdediging in intellectuele en academische kring, in tegenstelling tot het zuiver republicanisme⁵⁶⁹. Het pamflet *Grondigh Bericht* geeft een samenvatting van dit standpunt als het stelt dat 'Aristocratie en Populaire Regeeringen' het nadeel hebben dat ze niet 'durabel' zijn, tenzij de 'incommoditeyten werden geremedieert door het Tempera-

⁵⁶⁵ Knr. 8655a, *De stadhouderlijke regeeringe*, is een goed voorbeeld van de republikeinse zienswijze.

⁵⁶⁶ De gemengde staatsvorm kent een lange geschiedenis en vele vormen, waarbij de essentie is de verdeling van de politieke macht, waarbij veelal het model van Aristoteles — de eenling (monarchie), de weinigen (aristocratie), de velen (democratie) — wordt toegepast om deze verdeling tot uitdrukking te brengen.

⁵⁶⁷ In de pamfletten komt een contemporaine term voor het begrip gemengde staatsvorm niet voor, in de buurt komen 'Stad-Houderlijke Regeering' en 'Prinsen-macht'. Meestal wordt deze staatsvorm in beschrijvende zin aangeduid met de rechtvaardiging dat een 'hoofd van de staat' nodig is. De meest voorkomende termen hiervoor: eminent Persoon, scheitsman, opperhoofd, aensienlyck Hooft, gewillekeurde Richter, gemaecten Gouverneur, het roer van onze souvereiniteyt.

⁵⁶⁸ In de literatuur over de Republiek komen grofweg drie aspecten van de gemengde staatsvorm aan de orde: de ontstaansgeschiedenis; de gemengde staatsvorm als het best passend bij de typische politieke ordening van de Republiek; de gemengde staatsvorm als beste garantie op het behoud van een vrije samenleving. Zie onder meer: Gelderen, 'The Machiavellian moment', 217; Haitsma Mulier, 'A controversial republican', 253; E.H. Kossmann, 'Soevereiniteit in de Zeven Verenigde Provinciën', *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) 413-421, aldaar 419; M.E.H.N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN C* 1-3 (1986) 343-365, aldaar 360, 362; K. Tilmans, 'Republikeins burgerschap en het civic humanism in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1477-1566).': in: J. Kloek, K. Tilmans red., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 82.

⁵⁶⁹ Voorbeelden zijn Berckringer, Buis, Burgersdijk, Grotius en Merula. Zie Blom, *Morality and causality*, 314; M. van Gelderen, 'Aristotelians, Monarchomachs and Republicans: Sovereignty and republica mixta in Dutch and German Political Thought, 1580-1650', in: M. v. Gelderen, Q. Skinner ed., *Republicanism. A shared European Heritage* 1 (Cambridge 2002) 195-217, aldaar 213; Geyl, 'Het stadhouderschap', 18-31; Kossmann, *Politieke theorie*, 20-23.

mente schijn of schaduw van Monarchie⁵⁷⁰. Uit dit citaat blijkt ook dat voor de auteur het zwaartepunt van de politieke macht lag bij het aristocratische element van de gemengde staatsvorm. Dit gold voor bijna alle pamfletten met een rechtvaardiging van de gemengde staatsvorm, pleidooien voor een meer vorstelijke macht voor de Oranjes kwamen bijna niet voor⁵⁷¹.

In de pamfletten die de gemengde staatsvorm rechtvaardigden beriepen men zich op de autoriteit van de klassieken, de Bijbel en de lessen van de geschiedenis die leerden dat de republikeinse staatsvorm niet stabiel was. Daarnaast speelde het mensbeeld een belangrijke rol, waarin vooral de menselijke ambitie als bron van het kwaad werd gezien, want ambitie ging gepaard met afgunst die tot twist en tweedracht leidde. Partijvorming en oligarchievorming waren het gevolg, waardoor het machtssevenwicht van gelijken niet meer functioneerde: een bestuur van gelijken ging onherroepelijk ten onder. Het vroeg om een 'balanceerder', een stadhouder, om het machtssevenwicht in stand te houden⁵⁷². Aan de risico's van de stadhouderlijke ambities werden geen woorden besteed.

Hoe verhiel de aloude-constitutie denkwijze met de gerichtheid op de stedelijke autonomie, zich tot de idee van de gemengde staatsvorm waarbij een deel van de politieke macht buiten het stedelijk niveau werd belegd? Het zal duidelijk zijn dat een 'balanceerder' als oplossing tegen machtsmisbruik op stedelijk niveau conflicteerde met de aloude-constitutie denkwijze waarin de stedelijke autonomie centraal stond. Dat werd niet alleen gezien door de republikeinen maar ook door de voorstanders van de gemengde staatsvorm, want ook in hun denken nam de stedelijke autonomie en de aloude-constitutie denkwijze als rechtvaardiging een belangrijke plaats in. Zij waren echter bereid op dit punt een offer te brengen omdat de stabiliteit van stad en land nog belangrijker werd gevonden. Bovendien zagen zij nauwelijks risico op machtsmisbruik door de stadhouders die werden gezien als onbaatzuchtige personen, die zich alleen door het algemeen belang lieten leiden, en die zich hadden verplicht tot het handhaven van de aloude-constitutie. De geschiedenis had dit in hun ogen keer op keer bewezen⁵⁷³.

Kenmerkend voor beide visies op het politieke machtssevenwicht is, dat de burger hierin geen directe rol speelde, terwijl zijn maatschappelijk belang er wel direct mee was verbonden. Het nadeel van deze politieke uitsluiting was dat de processen van oligarchievorming en centralisering zich autonoom

⁵⁷⁰ Knr. 7009, 7, 8.

⁵⁷¹ Het dichtst in de buurt van een monarchale vorm komt Knr. 10598, *Het Hollandts A.B. Boeck*

⁵⁷² Knr. 8654, *Haeghs hof-praetje*, is een goed voorbeeld van deze zienswijze.

⁵⁷³ Zie voor positieve en negatieve opvattingen over de stadhouders en de regenten ook hoofdstuk 8 waar het mensbeeld aan de orde komt.

konden ontwikkelen, totdat door een samenloop van omstandigheden en oplopende frustraties de situatie in een conflict tot uitbarsting kwam⁵⁷⁴. Vier van de vijf onderzochte gebeurtenissen zijn hiervan een voorbeeld. Wat ontbrak was de mogelijkheid voor de burger om in een vroegtijdig stadium corrigerend op te treden.

Vroegtijdige correctie is mogelijk in een politiek systeem waarin de burger participeert in het politieke machtsevenwicht door deelname of vertegenwoordiging, met directe invloed op de verkiezing van het bestuur en de controle op het politiek handelen. De aloude-constitutie denkwijze sloot deze oplossing niet uit, want tot aan de zeventiende eeuw was er sprake van een historisch gegroeide bestuursvorm bestaande uit de weinigen (regenten) en de velen (de politieke vertegenwoordiging van gilden en college van gemeenslieden)⁵⁷⁵. Men kan voor die tijd zelfs spreken van een gemengde staatsvorm op stedelijk niveau. In de loop van de zeventiende eeuw was deze politieke invloed van de burgers door oligarchievorming, bureaucratisering en het optreden van de stadhouders in praktische zin uitgeschakeld⁵⁷⁶. Toch werd ook nog aan het begin van de achttiende eeuw een politieke vertegenwoordiging van de burger op corporatieve basis en gerechtvaardigd vanuit de aloude-constitutie denkwijze, als een oplossing gezien. De Plooiërijen zijn daarvan het voorbeeld⁵⁷⁷. Daarnaast bood de aloude-constitutie met noties als volkssoevereiniteit en contract, een aanknopingspunt voor een theoretische rechtvaardiging van politieke participatie. In de pamfletten is hiervan echter geen verdere uitwerking gevonden.

Het is echter de vraag of deze oplossing uit het verleden wel een goed antwoord bood op de kwesties machtsmisbruik en machtsevenwicht in de zeventiende eeuw. Het feit dat politieke invloed langs corporatieve weg nog nauwelijks aanwezig was, doet al vermoeden dat deze historische oplossing voor politieke invloed en participatie van de burger was achterhaald. Vanuit een meer theoretisch gezichtspunt zal het duidelijk zijn dat het concept belichaming van de aloude-constitutie denkwijze strijdig was met het concept

⁵⁷⁴ Dit escalatieproces is beschreven in hoofdstuk 5.

⁵⁷⁵ Ook binnen de gilden was men vertrouwd met het verschijnsel verkiezing, want het gildebestuur werd in principe door de leden gekozen, zie Vos, *Burgers*, 381.

⁵⁷⁶ Nijmegen is een voorbeeld waar de stadhouders door machtsvertoon de politieke invloed van eerst de gilden en later het college van gemeenslieden op een stelselmatige manier hebben buitengesloten. Het pamflet Knr. 14845 geeft daar een beschrijving van. Zie ook hoofdstuk 2, De Plooiërijen.

⁵⁷⁷ Ook nog tijdens de Patriottische Revolutie (1780-1787) werd de aloude-constitutie als basis gezien voor een meer directe invloed van de burger op de politiek, zie T. Poell, *The Democratic Paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Utrecht 2007) 59, 60, 164, 165.

politieke participatie. In de tweede plaats boden de op zich bruikbare noties volkssoevereiniteit en contract van de aloude-constitutie denkwijze, geen directe bruikbaar uitgangspunt voor de rechtvaardiging van meer politieke invloed van de burger. Het ging om vaag historisch gedefinieerd begrippen, wat een goede conceptualisering van de relatie tussen de burger en de overheid bemoeilijkte. Ten slotte stond de historische zienswijze ingrijpende wijzigingen in de weg. Met als kenmerken het dogma van de organische groei, het verleden als norm voor het heden en de lessen van de geschiedenis was men geneigd de oplossing in het verleden te zoeken.

Het dogma van de organische groei betekende dat de mens niet wezenlijk moest ingrijpen op de loop der dingen en dus ook niet in de uitkomsten daarvan die betrekking hadden op de maatschappelijke en politieke ordening⁵⁷⁸. Dit gold zeker voor het fundament van deze ordening, de aloude-constitutie. De enige speelruimte binnen dit dogma was een terugkeer naar de oorspronkelijke goede vorm, een terugkeer naar de oorsprong. Op de achtergrond is sprake van een statisch wereldbeeld, waarin begrippen als verandering en verbetering een negatieve of geringe betekenis hadden. In de tweede plaats betekende het denken in termen van het verleden als norm voor het heden, dat er weinig aandacht zal zijn geweest voor een grondige analyse van de problemen, de oplossingen lagen immers in het verleden⁵⁷⁹. In de derde plaats boden de ambiguïteit van de historische verklaring (de historische analogie) en het beroep op de autoriteit (God, Bijbel, klassieken) door hun subjectiviteit eveneens geen optimale voorwaarde voor een meer diepgaande analyse van maatschappelijke problemen en het bedenken van oplossingen daarvoor⁵⁸⁰. Concluderend kan men stellen dat het paradigma van de aloude-constitutie denkwijze weinig ruimte bood voor een andere kijk op de relatie tussen burger en overheid en daarmee samenhangend, andere opvattingen over de gewenste staatsvorm.

Er zijn dan ook weinig pamfletten die het systeem van politieke vertegenwoordiging als mogelijke oplossing zien tegen politiek machtsmisbruik. Vertegenwoordiging had de angel kunnen halen uit het debat over de beste

⁵⁷⁸ Zie ook hoofdstuk 6.

⁵⁷⁹ Een andere benadering van maatschappelijke problemen ontstond tijdens de verdere ontwikkeling van het verlichte denken in de achttiende eeuw gebaseerd op het denkbeeld dat de mens gelukkiger zou zijn wanneer zijn sociale en politieke ordening gebaseerd was op rationaliteit en wetenschap, in plaats van op een traditie gelegitimeerd door haar ouderdom. Zie Hampson, *Enlightenment*, 252.

⁵⁸⁰ Hobbes was de eerste die hier mee brak: Johnson Bagby, *Hobbes's Leviathan*, 3, 14, 21, 107; Pagden, *The language of political theory*, 14, 15; Pocock, *The ancient constitution*, 162; S. Stuurman, 'De politieke wetenschap en de geschiedenis', *TVG* 101 (1988) 626-642, aldaar 629, 632.

staatsvorm die voor de scherpe tweedeling onder de burgerij zorgde. Slechts een kleine minderheid ziet de oplossing in politieke participatie, en dan nog alleen door een terugkeer naar de politieke rol van de gilden, de oplossing uit het verleden⁵⁸¹. Een enkel pamflet schetst een politiek systeem waarin de burgers hun politieke vertegenwoordigers kiezen die een tijdelijke aanstelling krijgen⁵⁸².

De tweedeling onder de burgerij had grote gevolgen. Deze verzwakte de macht van de publieke opinie waarmee de burger op indirecte wijze politieke invloed uitoefende⁵⁸³. Het ging om een invloed die zich in eerste instantie op stedelijk niveau manifesteerde, maar die ook door het vertegenwoordigende karakter van de gedecentraliseerde bestuurlijke ordening werkzaam was op gewestelijk en landelijk niveau. De hieruit resulterende patstelling verzwakte de publieke opinie, want het bood de bestuurlijke elite de ruimte tot marchanderen en het manipuleren van burgers⁵⁸⁴. Nog ernstiger was dat de tweedeling het onderlinge vertrouwen en de sociale cohesie ondergroef, waardoor bij interne of externe conflicten een snelle polarisatie van de bevolking plaatsvond, met het risico van onlusten en in het ergste geval van burgeroorlog. De gebeurtenissen in 1650 en 1672 laten zien dat de tweedeling snel kon uitgroeien tot een gevaar voor de stabiliteit en de veiligheid van het land. Ten slotte betekende deze tweedeling dat het publieke debat geen klimaat bood waarin consensus kon worden bereikt over belangrijke politieke en maatschappelijke vraagstukken en dus ook geen draagvlak kon ontstaan voor verandering. Deze drie gevolgen van de tweedeling veroorzaakt door het verschil in inzicht hoe men politiek machtsmisbruik kon voorkomen, zullen een politiek klimaat hebben geschapen dat verandering als reactie op de veranderende omstandigheden bemoeilijkte.

De conclusie is gerechtvaardigd dat een paradigmatische verandering in het politieke denken nodig was om een meer fundamentele oplossing te vinden voor het probleem van de controle op de politieke macht. Op de eerste plaats zou die paradigkawisseling een afscheid moeten betekenen van het dogma van de organische groei om de weg vrij te maken voor doelgericht ingrijpen van de mens op de politieke ordening. Zo'n afscheid veronderstelde

⁵⁸¹ Het gaat om een pamflet uit Holland (Knr. 10541), de overigen hebben betrekking op de Plooiërijen (Knr. 14827, 14831, 14839, 14986, 15023, 15024).

⁵⁸² Knr. 10600, *Verhael van den wonderlijken Oproer*, is een voorbeeld.

⁵⁸³ Zie voor de rol van de publieke opinie hoofdstuk 3. Naast de publieke opinie had de burger ook invloed op het stedelijk bestuur door rekestes en door de gilden en schutterijen die als platform fungeerden voor publieke politieke meningsvorming, zie Prak, 'De Nederlandse 'stadsrepublieken', 68, 72, 75, 76. In de onderzochte pamfletten wordt hier echter geen enkele melding van gemaakt.

⁵⁸⁴ Hoofdstuk 3 geeft voorbeelden dat dit ook gebeurde.

echter een ingrijpende verandering in het wereldbeeld en in mindere mate het mensbeeld, waarbij het vooral ging om de rol van de mens in de geschiedenis. Op de tweede plaats en samenhangend met het voorgaande punt, was voor een paradigmawisseling een afscheid van de historische zienswijze nodig. In plaats van een stelselmatig teruggrijpen op het verleden zou er ruimte moeten komen voor een probleemgerichte benadering. Ten slotte was een meer objectieve methode van waarheidsvinding nodig om consensus en draagvlak te scheppen. Het waren paradigmatische veranderingen die het wezen van de aloude-constitutie denkwijze raakten, en een voorwaarde vormden voor het bedenken van een politiek-conceptueel instrumentarium, nodig voor een nieuwe rationalisering van de burgerideologie van de burger als soeverein van de samenleving. Veranderingen in wereldbeeld, mensbeeld en waarheidsvinding waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw in opkomst en boden ruimte voor nieuwe politieke inzichten. Wat waren deze veranderingen? In hoeverre werden zij opgenomen in het denken van de burger? Welke consequenties werden daaruit getrokken? In het volgende deel zal aan de orde komen in hoeverre in de pamfletten aanzetten voor een dergelijke paradigmawisseling terug te vinden zijn.

3

Het verlichte denken en de traditie

*Nature and Nature's laws lay hid in night,
God said 'Let Newton be!' and all was light*⁵⁸⁵.
Alexander Pope (1688-1744)

De tweede helft van de zeventiende eeuw zag de opkomst van nieuwe denkbeelden en inzichten over God, de mens en de natuur, gebaseerd op nieuwe methoden van waarheidsvinding⁵⁸⁶. De term Verlichting is de meest gebruikte term voor deze culturele ontwikkeling die doorliep tot het einde van de achttiende eeuw. Deze benaming heeft echter het bezwaar dat het voor een periode van anderhalve eeuw een eenheid suggereert in termen van inhoud, plaats en tijd⁵⁸⁷. Die eenheid was er zeker niet voor de tweede helft van de zeventiende eeuw. Om dit tot uitdrukking te brengen is voor deze ontstaansperiode gekozen voor de meer neutrale term het verlichte denken.

De nieuwe zienswijzen over God, de mens en de natuur betekenden een wezenlijke verandering ten opzichte van het gangbare wereldbeeld⁵⁸⁸ dat was gebaseerd op het in die tijd nog dominante aristoteliaans-scholastieke denken. Ze hielden in hun uiterste consequenties niet alleen een nieuw denkkader in, maar daardoor bepaald ook een nieuwe levenshouding en een nieuwe mentaliteit— de manier waarop de mens in het leven stond⁵⁸⁹. Deze verandering bood ruimte voor het ontstaan van een nieuwe kijk op de samenleving en daarmee samenhangend voor een nieuwe zoektocht naar een politiektheoretische rechtvaardiging van het politiek handelen.

⁵⁸⁵ Uit Hampson, *The Enlightenment*, 38.

⁵⁸⁶ Waarheidsvinding gedefinieerd als de wijze van onderzoek op grond waarvan 'ware' uitspraken over de materiële en immateriële werkelijkheid kunnen worden gedaan. Voorbeelden uit de zeventiende eeuw zijn het onderzoek van de Bijbel als de bron waaruit de goddelijke waarheid blijkt en het rationalisme dat uitging van de aanwezigheid van de eerste principes van kennis en waarheid in de mens.

⁵⁸⁷ De Verlichting is misschien wel het meest beschreven en complexe onderwerp uit de cultuurgeschiedenis. Een kleine greep hieruit: W. van Bunge ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003); Hampson, *The Enlightenment*; Israel, *Radical Enlightenment*; W.W. Mijnhardt, 'Nederland en de Verlichting', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 69-77.

⁵⁸⁸ Wereldbeeld gedefinieerd als het geheel aan opvattingen over de oorsprong, bouw, doel en zin van de stoffelijke en geestelijke werkelijkheid. Het vormt de basis voor de fundamentele normen, waarden en overtuigingen die richting geven aan het menselijk denken en handelen. Het Godsbeeld, het mensbeeld en het natuurbeeld zijn belangrijke bestanddelen van het wereldbeeld.

⁵⁸⁹ Hampson, *The Enlightenment*, 9-11.

De aristoteliaans-scholastieke denkwereld was ontstaan in de dertiende eeuw en vormt een synthese van het veelzijdige gedachtegoed van Aristoteles (het 'corpus aristotelecum') en de verdere ontwikkeling daarvan met de christelijke leer. In een lange ontwikkeling bewees deze creatieve samenvoeging haar vitaliteit tot het midden van de zeventiende eeuw⁵⁹⁰. Het aristoteliaans-scholastieke wereldbeeld gaat uit van een goddelijk plan, waarin de hand van God actief de loop der dingen en het menselijk lot bepaalt. Dit goddelijk plan is voor de mens slechts zeer beperkt kenbaar. Hulpmiddelen hierbij zijn de bestudering van de Bijbel en de geschiedenis waarin de goddelijke hand en voorzienigheid tot uitdrukking komt. Beide waren dan ook naast de klassieken de belangrijkste bronnen van waarheidsvinding. Dit denken kenmerkt zich door een wereldbeeld, hierna het religieuze wereldbeeld genoemd, waarin de mens geen scheppende factor is, en waar hij gericht dient te zijn op een leven naar Gods wil en op het hiernamaals.

In tegenstelling hiermee kenmerkt het verlichte denken zich door een seculier wereldbeeld en een rationele methode van waarheidsvinding⁵⁹¹. Dit betekende dat men de loop der dingen niet meer verklaarde vanuit het goddelijk handelen, maar vanuit natuurlijke oorzaken. Het was de 'onttovering' van de wereld⁵⁹² door de nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten en het werk van daardoor geïnspireerde denkers. Deze ontwikkeling kwam op termijn neer op een volledige breuk met het aristoteliaans-scholastieke denken⁵⁹³. Er valt veel voor te zeggen de reikwijdte van deze verandering als een paradigmawisseling te zien, een wezenlijke verandering in de mentale structuur van een tijd met een nieuw intellectueel klimaat als gevolg⁵⁹⁴. Veel cultuurhistorici zien in de opkomst van het verlichte denken het begin van de moderne wereld, het rationalisme, de moderne wetenschap en de oorsprong van de Westerse democratie met haar vertegenwoordigende politieke institu-

⁵⁹⁰ Volgens Hobbes bracht deze synthese vele 'absurditeiten' voort: T. Hobbes, *Leviathan (met aantekeningen van W.E. Krul en inleiding van B.A.G.M. Tromp)* (Amsterdam 2002), 159.

⁵⁹¹ Seculier wereldbeeld in beperkte zin gedefinieerd als een opvatting over de werkelijkheid waarin God zich niet meer in directe zin met de wereld bemoeit. Deze opvatting kan samengaan met het geloof in een persoonlijke God, met een atheïstische en met een deïstisch overtuiging.

⁵⁹² H. van Ruler, 'Descartes en de onttovering van het wereldbeeld', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 78-93, aldaar 78.

⁵⁹³ Hampson, *The Enlightenment*, 15-19, 23-26, 30-32, 35-39; Israel, *Radical Enlightenment*, 3-22; Spinoza, *Ethica (Vertaald en ingeleid door Henri Krop)*. (Amsterdam 2002) 35, 36; R.H. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zestiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991) hfdst. II.

⁵⁹⁴ Mentale structuur gedefinieerd als het geheel aan collectieve voorstellingen zoals mens- en wereldbeeld, sensibilitäten en denkvormen, die het denken, voelen en handelen van het individu bepalen.

ties. Verschil van inzicht bestaat over de aard van het verlichte denken, de verdere ontwikkeling en het universele karakter ervan⁵⁹⁵.

Het ontstaan van het seculier wereldbeeld vond zijn belangrijkste oorzaak in de nieuwe wetenschappelijke inzichten uit de zestiende eeuw, die niet in overeenstemming waren te brengen met het religieuze, geocentrische en antropocentrische wereldbeeld van de scholastiek⁵⁹⁶. Een belangrijke rol speelde de staatsman en filosoof Francis Bacon (1561-1626) met zijn stelling dat kennis van de natuur niet uit de klassieke werken moest worden gehaald, maar uit observatie van de natuur zelf, alleen dan vermeerderde zich kennis⁵⁹⁷. Deze zienswijze stond aan de basis van een proefondervindelijke filosofie en de nieuwe wetenschappelijke methode van het empirisme (de inductieve methode) en het cartesianisme (de deductieve methode)⁵⁹⁸.

Met Thomas Hobbes (1588-1679), René Descartes (1596-1650) en Baruch de Spinoza (1632-1677) als bepalende denkers, kwam een wereldbeeld tot stand waarin geen plaats meer was voor de goddelijke sturing en voorzienigheid. In plaats daarvan kwam een mechanistisch wereldbeeld, een wereld die door wetmatigheden werd bepaald. God werd op afstand gezet zoals in de deïstische visie, of gelijkgesteld aan de natuur zoals in het geval van Spinoza⁵⁹⁹. Het veranderde wereldbeeld, waarbij het dus vooral om het godsbeeld ging, had ook gevolgen voor het mensbeeld, want als God zich niet meer in directe zin met de wereld bemoeide dan waren het de mens en het toeval die de loop der dingen bepaalden: de mens werd zo een autonome factor in de geschiedenis. Dit vroeg om een herbezinning op de verhouding mens en samenleving met onder meer de uitwerking ervan in nieuwe politieke theorieën als gevolg. De werken van Hobbes, Spinoza en Locke zijn daarvan in de zeventiende eeuw de bekendste voorbeelden. In retrospectief kan men in deze beginfase van het verlichte denken de wortels vinden van het moderne gelijkheids- en vrijheidsconcept met in het verlengde daarvan

⁵⁹⁵ Hampson, *The Enlightenment*, 9, 12; Hankins, *Renaissance*, 12; Israel, 'Monarchy', 5, 6, 8, 10; Israel, *Radical Enlightenment*, 7, 714-720; I.J. Jordanova, 'Towards the light? Science, politics and the Enlightenment', *European Studies Review* 12 (1982) 479-488, aldaar 479, 480; Mijnhardt, 'Construction', 223, 231, 245, 259, 262; Mijnhardt, 'Limits', 15.

⁵⁹⁶ Die inzichten worden in het algemeen aangeduid met de term Wetenschappelijke Revolutie. Steven Shapin bestrijdt de visie van een revolutie: er was geen eenheid van plaats en tijd. Volgens hem ging het om een reeks van uiteenlopende activiteiten in de periode van de zestiende tot en met de achttiende eeuw met als doel een beter begrijpen van de werkelijkheid, de wereld om ons heen. S. Shapin, *De wetenschappelijke revolutie* (Amsterdam 1996).

⁵⁹⁷ Hampson, *The Enlightenment*, 36, 37.

⁵⁹⁸ Zie voor een visie op de Nederlandse bijdrage aan de Wetenschappelijke Revolutie K. van Berkel, 'The Dutch Republic. Laboratory of the Scientific Revolution', *BMGN* 125 (2010) 81-105.

⁵⁹⁹ Israel, *Radical Enlightenment*, 160; Vermij, *Secularisering*, 7, 43.

het concept volkssoevereiniteit, en de overtuiging dat de democratische staatsvorm het beste aansloot bij deze concepten.

Het voorgaande roept een aantal vragen op. Hoe verspreidde het verlichte denken zich onder de burgers? Hierbij dient men zich te realiseren dat de verandering in de mentale structuur een complex en een zich zeer geleidelijk voltrekkend proces betreft. Het antwoord op deze vraag moet inzicht geven of zich onder de burgers een potentieel vormde dat open stond voor verandering op politiek gebied. Een tweede vraag is in hoeverre de politiektheoretische denkbeelden en concepten van het verlichte denken de burger in zijn strijd tegen oligarchievorming en centraliserende invloeden een beter alternatief boden dan de aloude-constitutie denkwijze. Hieraan gerelateerd is de vraag hoe de burger reageerde op deze nieuwe denkbeelden en concepten, en welke afwegingen hij daarbij maakte. Ten aanzien van deze vragen zal het op voorhand duidelijk zijn dat de nieuwe denkbeelden en inzichten over God, de mens en de natuur een wezenlijke breuk betekende met de historische zienswijze en het dogma van de organische groei van de aloude-constitutie denkwijze. Het taboe op ordenend ingrijpen van de mens werd opgeheven, het hield de belofte in dat de mens zelf gestalte kon geven aan de politieke ordening van de samenleving.

De hoofdlijnen van de receptie en de verdere ontwikkeling van het verlichte denken in de Republiek zijn inmiddels wel bekend. Het begon met het academische debat rond Descartes vanaf de jaren 1640, gevolgd door de discussie in de openbare ruimte vanaf het begin van de jaren 1650. Centrale thema's waren religie, filosofie en in mindere mate politiek. In de debatten kan men drie stromingen onderscheiden: de radicale verlichters, de gematigde verlichters en de conservatieven⁶⁰⁰. Men zou deze debatten kunnen zien als pogingen van het intellectuele publiek de theoretische concepten van Descartes te vertalen naar maatschappelijke problemen. In radicale kring speelde het werk van Spinoza, voortbouwend op Descartes, een bepalende rol. De jaren 1660 vormden een eerste hoogtepunt van het verlichte denken in de Republiek, met de publicaties van de gebroeders De la Court, Van den Enden, Spinoza, Meyer, Walten, De Hooghe, en de gebroeders Koerbagh. Na de machtswisseling van 1672 vindt een toenemende repressie plaats. De jaren 1690 en 1700 kent een herleving met werken van Walten, Bekker, Duijkerius, Leenhof, Deurhof en Smeeks. De Republiek vormde daarmee in

⁶⁰⁰ Conservatief in de zin van het bestaande denken, in globale zin aangeduid als het aristotelesiaans-scholastieke denken.

belangrijke mate de geboortegrond van het vroege verlichtingsdenken, dat aan het einde van de jaren 1660 een Europese dimensie krijgt⁶⁰¹.

Is de verspreiding van het verlichte denken zichtbaar in de pamfletten? Op dit onderwerp is nog nauwelijks systematisch onderzoek verricht. Hoofdstuk 8 onderzoekt deze vraag op grond van een inhoudelijke analyse van de politieke pamfletten. In een eerste globale benadering zijn de pamfletten onderzocht op de aanwezigheid van namen of werken van vertegenwoordigers van het verlichte denken. Dit geeft een eerste indicatie over de receptie van het verlichte denken in het publieke domein. Vervolgens is onderzocht welk Godsbeeld, mensbeeld en methode van waarheidsvinding in de pamfletten voorkomen. Het zijn de drie onderwerpen waar het verlichte denken de grootste veranderingen bracht. Per onderwerp zijn een aantal onderzoekscategorieën gekozen waarvan het voorkomen is vastgelegd in frequentietabellen die inzicht geven in de bandbreedte van opvattingen binnen deze categorieën⁶⁰². Deze aanpak voor de vijf historische gebeurtenissen geeft een beeld van de veranderingen die in ongeveer een halve eeuw optraden. De patronen die in deze veranderingen zichtbaar zijn maakt het mogelijk uitspraken te doen over de verspreiding en receptie van het verlichte denken in het publieke domein. Hoofdstuk 9 onderzoekt vervolgens de vraag in hoeverre deze veranderingen gevolgen hadden voor het politieke denken van de burger. Om dit te kunnen bepalen komen achtereenvolgens de volgende vragen aan de orde. Welke nieuwe politieke concepten bood het verlichte denken? In hoeverre boden zij de burger voordeel boven de aloude-constitutie denkwijze? Wat waren de maatschappelijke en politieke gevolgen van deze nieuwe concepten? Welke keuze maakte de burger uiteindelijk en wat waren zijn overwegingen?

⁶⁰¹ Het voorgaande is in belangrijke mate gebaseerd op Jonathan Israel's *Radical Enlightenment*, het standaard werk op dit gebied, en Bunge, *The Early Enlightenment*. Zie voor een aantal specifieke met elkaar samenhangende kenmerken van de Republiek (urbanisatie, religieuze pluriformiteit, tolerantie en migratie) die een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het vroege verlichtingsdenken: W.W. Mijnhardt, 'Urbanization, culture and the Dutch origins of the European Enlightenment', *BMGN* 125 (2010) 141-177.

⁶⁰² Zie de diverse tabellen en grafieken in de Bijlage.

Hoofdstuk 8: De veranderingen in het Godsbeeld, het mensbeeld en de methode van waarheidsvinding

Hoe verspreidde het verlichte denken zich? De literatuur geeft aan dat de eerste stap plaatsvond door manuscripten en boeken, die in kringen van vrijzinnigen, collegianten, doopsgezinde en hugenoten circuleerden⁶⁰³. Werd langs deze weg de burger uiteindelijk ook bereikt? De eenvoudigste manier om dit uit de pamfletten te bepalen is te zoeken naar directe verwijzingen naar personen die een belangrijke rol speelden in de opkomst van het verlichte denken, naar verwijzingen naar hun werken en ten slotte naar verwijzingen naar het debat dat naar aanleiding van deze werken plaatsvond. In de onderzochte politieke pamfletten (n=119) komen verwijzingen naar Descartes, zijn werken en zijn methode van waarheidsvinding niet voor⁶⁰⁴. Bij die methode gaat het om teksten die uitdrukking geven aan begrippen als 'heldere en wel onderscheiden voorstellingen' en het 'eerste beginsel', maar ook om Descartes' methode van deductie gebaseerd op systematische twijfel. Het zoekresultaat is ook negatief wat betreft verwijzingen naar personen die in het debat rond het cartesianisme een belangrijke rol speelden⁶⁰⁵. Descartes genoot echter een zekere bekendheid in het publieke domein⁶⁰⁶. Dat blijkt ook uit de Knuttelindex op de pamflettencollectie van de Koninklijke Bibliotheek, waarin pamfletten met Descartes of het cartesianisme als hoofdonderwerp drieenzestig maal voorkomen⁶⁰⁷ met de meeste pamfletten in de jaren 1656 en 1676⁶⁰⁸. Wanneer men daarbij betreft dat een deel van de pamfletauteurs academisch was gevormd – wat blijkt uit de kennis van de klassieken, het gebruik van Latijnse citaten, het woordgebruik en de juri-

⁶⁰³ Bunge, *From Stevin*, hfdst. 2, 4; W van Bunge, 'Spinozistische vrijdenkers in de Republiek', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 103-116, aldaar 104-110; A.C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment* (Princeton 1991) 11, 48, 49, 73, 83, 87, 92, 111, 135, 185, 252-256; Israel, *Radical Enlightenment*, 275-314; W. Klever, 'Spinoza and Van den Enden in Borch's Diary in 1661 and 1662', *Studia Spinoza* 5 (1989) 311-325, aldaar 312-320; Spinoza, *Ethica (Vertaald en ingeleid door Henri Krop)*, 8, 16, 21.

⁶⁰⁴ Zie tabel 7.

⁶⁰⁵ Bekende deelnemers: Johannes Voetius (1589-1676), Christopher Wittichius (1625-1687), Louis Wolzogen (1633-1690), Petrus van Mastricht (1630-1706), Melchior Leydekker (1642-1721), Abraham Heidanus (1597-1678).

⁶⁰⁶ Zie voor de verspreiding van het cartesianisme: Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*; T. Verbeek, 'Nederlands Cartesianisme: Thijssen-Schoute en haar voorgangers', in: P. Hoftijzer, T. Verbeek ed., *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeëngeschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2005).

⁶⁰⁷ Op een totaal van ongeveer 10.000 pamfletten uit de jaren 1650-1704.

⁶⁰⁸ Knuttel, *Catalogus* (Negende Deel).

dische argumentatiewijze – dan kan het niet anders zijn, dan dat zij op de hoogte zijn geweest van het debat rond Descartes. Het voorgaande rechtvaardigt de conclusie dat Descartes geen directe betekenis had voor het (publieke) politieke debat.

In de onderzochte pamfletten (n=119) komt slechts eenmaal een verwijzing naar Hobbes en Spinoza voor. Verwijzingen naar John Locke en vernieuwende denkers in de Republiek als Ulric Huber en Franciscus Van den Enden komen niet voor, ook niet in de vorm van verwijzingen naar hun anonieme werken. Een uitzondering op dit beeld zijn drie verwijzingen naar De la Court⁶⁰⁹. Betekent dit zo goed als ontbreken van directe verwijzingen naar deze vernieuwers dat in de jaren 1650-1704 hun denken niet tot het publieke debat en de burger doordrong? Naast de directe verwijzingen kan de verspreiding van nieuwe inzichten ook op meer indirecte wijze worden bepaald door vast te stellen of de belangrijkste theoretische concepten en denkbeelden van deze vernieuwers voorkomen in de pamfletten. In de volgende paragrafen zal dit worden onderzocht aan de hand van de beantwoording van drie kernvragen. Wat bepaalt de loop der dingen en welke rol speelt de mens daarin? Het betreft in deze tijd vooral het Godsbeeld. Wat is de aard van de mens en wat betekent dat voor het samen leven van de mensen? Met welke methode van waarheidsvinding probeert de burger zijn tijd te begrijpen⁶¹⁰?

Pamfletten geven slechts een fragmentarisch inzicht in het achterliggende wereldbeeld in termen van Godsbeeld, mensbeeld en methode van waarheidsvinding. In de pamfletten ging het immers vooral om de confrontatie tussen concrete politieke standpunten uit de actualiteit en niet om een diepgaande theoretische beschouwing over de achtergronden ervan. Door tussen de regels te lezen en te letten op specifiek woordgebruik, het voorkomen van typische theoretische concepten en verwijzingen naar autoriteiten uit de geschiedenis van het denken, kan echter toch een beeld worden verkregen.

Om de grote veelvormigheid van de pamfletten tot verwerkbaar proporties terug te brengen is categorisering nodig⁶¹¹. Dit leidt onvermijdelijk tot subjectiviteit van indeling en verlies aan nuances. De categorisering is vooral gebaseerd op overwegingen van het gezonde verstand en een streven naar

⁶⁰⁹ Tabel 7. In de KB collectie zijn ongeveer 78 pamfletten (zie hoofdstuk 2) die in directe en indirecte zin naar *Interest* verwijzen. Drie pamfletten noemen zijn naam, uit een klein aantal andere pamfletten blijkt dat de pamfletauteur wist dat De la Court de auteur van *Interest* was (zie hoofdstuk 3), voor de overige auteurs was de auteur van *Interest* een onbekende.

⁶¹⁰ Godsbeeld, mensbeeld en waarheidsvinding maken deel uit van de mentale structuur van een tijd, gedefinieerd als het geheel aan collectieve voorstellingen, sensibiliteiten en denkvormen die het denken, voelen en handelen van het individu bepalen. Zie Lorenz, *De constructie van het verleden*, 101.

⁶¹¹ De tabellen 4, 5, 6, 7, 9 zijn daar voorbeelden van.

eenvoud. Het resultaat van deze benadering gaat niet verder dan een grofschalig beeld, waarin zwaartepunten zichtbaar zijn die de ontwikkeling in het denken van de burger weergeven. De vermelde percentages in de frequentietabellen die de bandbreedte aan opvattingen weergeven, moeten in deze zin worden geïnterpreteerd: het zijn geen absolute waarden maar richtinggevend indicaties. Het gegeven beeld moet inzicht geven in het waarom van keuzes op het gebied van de politieke theorie en in de ruimte die er was voor verandering en vernieuwing. Dit beeld mag men dus niet gelijkschakelen aan een concreet beeld dat in het hoofd van de zeventiende-eeuwse mens zou hebben bestaan.

Gods hand verdwijnt uit de geschiedenis

In het voorgaande is betoogd dat het mogelijk is de verspreiding van het verlichte denken in de pamfletten te onderzoeken aan de hand van veranderingen in het beroep op de autoriteit van God en de Bijbel. Beide vormen echter niet de enige categorieën van argumentatie. Om het relatieve belang in kaart te brengen is in een eerste stap bepaald welke argumentatiecategorieën een rol speelden in de pamfletten (n=119). Dit is gedaan door een inventarisatie van de soorten van argumentaties die in de bewijsvoering voorkomen, en deze vervolgens in te delen in twaalf categorieën. De uitkomst is weergegeven in tabel 4, waaruit blijkt dat gemiddeld over alle vijf debatten de bewijskracht in de argumentaties vooral werd ontleend aan het mensbeeld (63% van de pamfletten), het beroep op de geschiedenis (de traditie) (60%), het beroep op de klassieken (34%) en ten slotte het beroep op de goddelijke autoriteit (47%) en de Bijbel (14%) als de twee belangrijkste indicatoren van een religieus wereldbeeld.

In een tweede stap is het beroep op de goddelijke autoriteit als belangrijkste uiting van het religieuze wereldbeeld verder uitgewerkt. Hiertoe zijn de verschillende manieren in kaart gebracht waarop in de pamfletargumentaties een beroep op de goddelijke autoriteit wordt gedaan. Het blijkt dat het om een zestal subcategorieën gaat⁶¹². Van deze subcategorieën komen pamfletten met verwijzingen naar Gods hand in de geschiedenis verreweg het meest voor. De resultaten van deze inventarisatie zijn weergegeven in tabel 6 waarbij de eerste rij het percentage geeft van de pamfletten (n=119) waarin een beroep op de goddelijke autoriteit wordt gedaan (de som van de zes subcategorieën) en de tweede rij het percentage (n=119) waarin verwezen wordt naar de goddelijke hand in de geschiedenis.

⁶¹² De goddelijke hand, de goddelijke wil, de goddelijke voorzienigheid, de goddelijke ordening, de goddelijke barmhartigheid en de goddelijke legitimering.

In een derde stap ten slotte zijn de onderzochte pamfletten op grond van de informatie uit de voorgaande twee stappen ingedeeld in pamfletten waaruit een religieus wereldbeeld spreekt en pamfletten waarin dit wereldbeeld ontbreekt⁶¹³. In deze tweede categorie komt een seculiere wereldbeeld tot uiting in de zin dat elke verwijzing naar een goddelijke autoriteit ontbreekt, en waarin ook geen beroep wordt gedaan op de autoriteit van de Bijbel. De veranderingen in de tijd in de onderlinge verhouding tussen beide wereldbeelden geeft de verdringing aan van het bestaande religieuze wereldbeeld en kan men als een aanwijzing zien voor de verspreiding van het verlichte denken onder de burgers. In het volgende zullen deze veranderingen per debat nader worden toegelicht.

In 1650 beroept ongeveer 80% van de pamfletten (n=24) zich op de goddelijke autoriteit en ongeveer 17% op de autoriteit van de Bijbel, samen vormen zij de uitdrukking van het religieuze wereldbeeld dat in veel pamfletten uit dit jaar de politieke argumentaties en opvattingen bepaalde. Het religieuze wereldbeeld in de argumentaties komt vooral tot uitdrukking in begrippen als de goddelijke hand, wil, voorzienigheid, ordening en barmhartigheid. Deze begrippen schetsen een beeld van een handelende, transcendente persoon, die de wereld bestuurt volgens een voor de mens verborgen goddelijke ordening. Dit wereldbeeld gaf zin aan alles dat onbegrijpelijk was. Het geloof in de goddelijke hand vormt het belangrijkste aspect van dit religieuze wereldbeeld, dat in 1650 in ongeveer 70% van de pamfletten (n=24) een rol speelt.

Wanneer men in meer inhoudelijke zin kijkt naar de rol van het beroep op de goddelijke autoriteit in de argumentaties, dan vallen er twee toepassingen te onderscheiden. In de ene heeft het een ideologische betekenis als norm voor de politieke ordening en het politiek handelen, in de andere fungeert het beroep op de goddelijke autoriteit als een retorisch middel om het eigen gelijk dan wel het ongelijk van dat van de tegenstander aan te tonen⁶¹⁴. De ideologische toepassing komt in een kleine minderheid van de pamfletten voor. Dit duidt erop dat een fundamentalistisch calvinisme, een naar een theocratie strevende stroming, slechts een gering draagvlak onder de burgerij had⁶¹⁵. Na alle religieuze twisten en het daardoor veroorzaakte

⁶¹³ Zie tabel 5.

⁶¹⁴ Dat wil niet zeggen dat het niet uit een oprechte geloofsovertuiging voortkwam.

⁶¹⁵ Voor een religieus perspectief op het verlichte denken, zie E. van der Wall, 'The religious context of the Early Dutch Enlightenment: moral religion and society', in: W. van Bunge ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003) 39-57, aldaar 40, 43, 44, 46.

leed, lijkt dit te wijzen op een wijd verbreid besef dat kerk en staat niet te nauw met elkaar verbonden moesten zijn.

Naast het in hoofdstuk 2 besproken pamflet *De Na-Ween van de Vrede*⁶¹⁶ vormt *Vrymoedige Aenspraeckeen* een typische representant van de ideologische toepassing⁶¹⁷. De auteur heeft een sombere kijk op de samenleving van zijn tijd, die hem ertoe brengt te waarschuwen voor de gevolgen van het goddelijke oordeel en de goddelijke wraak als men op dezelfde weg door gaat⁶¹⁸. Hij noemt zijn pamflet een 'Instructie' aan Willem II, met als doel goddelijke sturing in de geschiedenis aan te tonen, de rol van de Oranjes in het staatsbestel een goddelijke legitimering te geven en ten slotte de ware gereformeerde religie als voorwaarde tot behoud van het land aan te wijzen. Zijn argumentatie is volledig opgebouwd uit Bijbelcitataten, vooral uit het Oude Testament, soms meer dan twintig per bladzijde. De regeerder moet handelen naar het 'Compas van Godts woord', niet naar de 'Maximen van Machiavel, maer na de Regel van Christi'. Oranje krijgt een goddelijke legitimering als de 'Knecht des Heeren, volzijnde van de Geest des Heeren'. De auteur identificeert de Unie met Israël, een volk verlost door de 'Heer'. Zijn belangrijkste 'Maxime' is het handhaven van de 'ware Gereformeerde Religie', die hij gelijk stelt aan de 'Arcke des Heeren', de uitdrukking van het verbond met God. De enige taak van de overheid is het beschermen en handhaven van de gereformeerde kerk. Hij eindigt met de waarschuwing dat het einde der tijden nabij is. Beide pamfletten zijn voorbeelden van de ideologisch gemotiveerde orthodoxe variant binnen de groep voorstanders van de gemengde staatsvorm. Hun waarheid was een absolute waarheid, die geen compromis toeliet.

Verreweg de meeste pamfletten hebben geen expliciete religieus-ideologische lading in de zin van een richtinggevend kader voor een politieke ordening van de samenleving. De argumentaties met het beroep op de goddelijke autoriteit hebben vooral een retorische karakter. Ze dienen als overtuigend argument voor of tegen een bepaalde opvatting. Het mechanisme hierbij is dat historische gebeurtenissen hun verklaring vinden in termen van goddelijke straf en beloning. De bewijsvoering krijgt een goddelijke legitimering door een selectief gebruik van de geschiedenis te koppelen aan de eigen

⁶¹⁶ Knr. 6758.

⁶¹⁷ Knr. 6857. *Vrymoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheydt. De Heere Prince van Oraengjen, Grave van Nassauw, &c. Gouverneur en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeeland, &c. Admirael Generael van de Zee. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons Lieve Vaderlandt.*

⁶¹⁸ Knr. 6855 noemt de auteur de 'Schriftverderfliken Teeling', waarmee hij doelt op de Zeeuwse streng orthodox gereformeerde predikant Teellinck die regelmatig zijn mening door pamfletten publiekelijk maakte, en een belangrijke rol speelde in de Nadere Reformatie.

opvatting of die van de opponent. Het zal niet verbazen dat het duiden van de goddelijke hand in het republikeinse pamflet en in de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm in de meeste gevallen tot volledig tegengestelde conclusies leidde, waardoor een vruchtbaar publiek debat was uitgesloten.

Dit komt ook tot uitdrukking in de reacties op de aanslag op Amsterdam in 1650. De republikeinse auteur van *d'Onstelde Amsterdammer* ziet in het verloop van het conflict tussen Willem II en Amsterdam de hand van God. God heeft Willem II 'uyt de wereld gehaelt', zodat hij zijn plannen niet heeft kunnen realiseren. De auteur dankt 'God almachtich dat hij 't soo gestuurt heeft', waarbij hij stelt dat de bevolking zo'n barmhartigheid niet waardig is⁶¹⁹. Ongeveer 60% van de republikeinse pamflettisten in dat jaar drukt zich in dezelfde zin uit. De voorstanders van de gemengde staatsvorm beschikten in 1650 niet over zo'n mooi actueel voorbeeld om de hand van God te duiden als de republikeinen dat hadden in het mislukken van de aanslag op Amsterdam door de slechte weersomstandigheden en de plotselinge dood van Willem II. Bij de auteur van het pamflet *Burgemeester Bickers Laurekrans* vindt een omkering plaats. God staat niet aan de kant van de republikeinen, maar aan de kant van de voorstanders van de gemengde staatsvorm met Oranje, want het is 'Godts hulp' geweest die het verraad van de Bickers aan het licht heeft gebracht. De auteur doelt daarbij op beschuldigingen aan het adres van Bicker over geheime contacten met Spanje, het Engelse parlement en Cromwell⁶²⁰. Voor de overige pamfletten uit deze categorie heeft het duiden van Gods hand meestal betrekking op het verleden, vooral de tijd van de Opstand en de Bestandstwisten.

Ook in het debat rond *Interest*, ongeveer tien jaar later, blijft het beroep op de goddelijke autoriteit, hoewel afgenomen van ongeveer 80% naar 60% (n=32), een belangrijk element in de argumentaties⁶²¹. Het zal niet verwonderen dat juist in dit debat het goddelijk ingrijpen de Oranjes betreft. Als voorbeeld twee pamfletten die een indruk geven van het vruchteloze karakter van een debat waarin overtuigingskracht is gebaseerd op de duiding van Gods hand in de geschiedenis. De republikeinse auteur van *De stadhoudersche regeeringe in Hollandt* stelt in zijn pleidooi voor het afschaffen van het stadhouderschap, dat de stadhouders grote problemen en onheil voor het land hadden kunnen veroorzaken als de goddelijke genade dit niet had voorkomen: 'soo bestuyrt Godt de saecke wederom alsoo'. Als voorbeeld noemt

⁶¹⁹ Knr. 6848, 6, 7, 11. *d' Onstelde Amsterdammer met sijn trouwe Waerschouwinghe, Raed en Antwoort op Bickers Beroerten. Eerste deel.*

⁶²⁰ Knr 6817, 1.

⁶²¹ Tabel 6.

hij Willem II die om verder onheil te voorkomen 'van Godt Almachtigh uyt de werelt werd geruckt'⁶²². De auteur van *Vervolgh t' Samen-spraeck* constateert in zijn tijd een opleving van het arminiaans gedachtegoed, de 'swijnen die de Wijngaerden des Heeren omwroeten', waarin hij een grote bedreiging ziet voor de 'Evangelische Gereformeerde Religie'. Op de achtergrond speelt zijn angst voor twisten en een burgeroorlog. De Oranjes ziet hij als door de hemel geschonken beschermers van de ware religie. Terugblikkend op de Bestandstwisten ziet hij in de dood van Arminius de hand van God⁶²³.

In 1672 wordt nog steeds in de meeste pamfletten (ca 68%, n=23) een beroep gedaan op de goddelijke autoriteit. Twee pamfletten illustreren het vruchteloze karakter van het debat waarin niet een analyse van het politieke probleem centraal staat, maar een oplossing gebaseerd is op de subjectiviteit van geloof, de traditie van het denken en de historische analogie. Deze pamfletten laten bovendien het eclectische karakter van de betogen zien. Het onderwerp van *Het Hollandts A.B. Boeck* is de beste staatsvorm, met als uitkomst de constitutionele monarchie⁶²⁴. De geschiedenis en de gebeurtenissen van 1672 tonen volgens de auteur aan, dat een zuivere republiek aan tweedracht ten onder gaat, want het ligt niet in de menselijke aard te gehoorzamen aan gelijken. Het pamflet is een pleidooi voor de verheffing van Willem III tot stadhouder in een constitutionele staatsconstructie, waarin de macht van de vorst en de rechten van het volk in 'Wetten en Privilegien' zijn vastgelegd, waarbij de prins van Oranje de soeverein is en de 'Magistraet sijn Parlement'. Het betoog van de erudiete auteur is sterk eclectisch van aard: hij kiest elke bron die zijn politieke standpunt ondersteunt. Op grond van de Bijbel toont hij aan dat de monarchie de oudste en dus de beste staatsvorm is. Uit de loop van de geschiedenis concludeert hij dat de Oranjes Gods werktuig zijn en dat een zuivere republiek instabiel is. Dat laatste blijkt volgens hem ook uit de klassieken en de klassieke geschiedenis. Ten slotte rechtvaardigt de auteur zijn afwijzing van het zuivere republicanisme door uit te gaan van een mensbeeld waarin enerzijds de kwaliteit van geboorte een belangrijke rol speelt (de Oranjes) en anderzijds menselijk ondeugden als eigenbelang, ambitie en afgunst ervoor zorgen dat een zuivere republiek per definitie instabiel is. De auteur heeft een cyclisch wereldbeeld, waarin

⁶²² Knr. 8655a, 19, 82. *De stadhouderlijke regeeringe in Hollandt ende West-Vrieslant. Dat is een kort ende bondigh verhael van de gedenckwaerdighste daden ende wercken der Hollantsche Stadhouders: aenvangh nemende met het Stadhouderschap van Prins Willem I ende eyndigende met de doodt van Prins Willem II.*

⁶²³ Knr. 8805, 4, 5, 8, 11, 13. *Vervolgh t' Samen-spraeck tusschen een Rotterdammer en een Geldersman. Over d'Hollandtsche gepretendeerde Vrijheyt verdedicht door H.V.V. Tweede deel.*

⁶²⁴ Knr.10598.

God de 'Coninghrijcken maect en breeckt' en waarin 'Republijcken en Koninghrijcken', net als de mens, onderworpen zijn aan 'sieckten en kranckten'. De auteur onderkent dat een 'Konincklijcke of Een-hoofdige Regiment' niet perfect is, maar ziet als voordeel dat deze staatsvorm zichzelf kan herstellen door de koning te vervangen, wat niet mogelijk is in een zuivere republiek, want deze bestaat in feite uit meerdere soevereinen⁶²⁵.

De republikeinse auteur van *Het gecorrigeerde Hollants A. B. boeck* die een gelijksoortig Godsbeeld heeft, concludeert op grond van dezelfde bronnen van argumentatie dat de 'veelhoofdige Regeeringe' de oudste staatsvorm is die 'alle andere te boven gaet, so verre als het principael de cotype'. Hij ziet in deze staatsvorm een analogie met de 'regeeringhe Gods, die geschiedt met eenen wil, maer door drie verscheyde personen (de drie-eenheid), gelijk oock in een Republijcke zijn verscheyde Hoofden, maer een sin, een accoord, gelijcke resolutie en conclusie'. Met verwijzing naar de 'verborgentheyte van de seven Engelen op Godes raed en hulp' beargumenteert de auteur, dat een 'regeeringhe wysselijcker en seeckerder kan gevoert worden door veele Hoofden, als maer door een alleen'⁶²⁶. Dit toont een debat waarin op grond van de methode van waarheidsvinding consensus buiten bereik lag.

In 1690 (n=20) is het bijna gedaan met het beroep op de goddelijke autoriteit, met een daling van 68% naar 16%. De auteur van *T' Samenspraeck* is een uitzondering. Hij ziet het slagen van de expeditie van Willem III naar Engeland (1688) als een 'bysondere Gunste van Godt almachtigh'. De auteur verbindt daaraan de waarschuwing dat de 'Almachtige Godt' ieder die het 'Godtvruchtig en Heylsaem Desseyn' van Willem III in de weg staat, met mishagen zal bezien. Doelend op de Amsterdamse regenten stelt hij dat het een 'werck van de aldergrootste ondanckbaerheydt is Gods Goedheydt en Genade te verachten, en de tijdt en gelegentheydt te versuijmen die ons als uyt den Heemel met Gods finger worden aangewesen'. De auteur verwijst daarmee naar de strijd van Willem III tegen de territoriale expansie van Lodewijk XIV. De auteur waarschuwt dat degenen die Gods genade negeren, die zelden weer deelachtig worden⁶²⁷. Het zien van de hand van God in de geschiedenis riep natuurlijk ook de vraag op waarom God in bepaalde situa-

⁶²⁵ Knr. 10598, 13.

⁶²⁶ Knr. 10599, 1, 4. *Het gecorrigeerde Hollants A. B. boeck. Of Den voorlooper van d'uytsteekentheyte der republijcken.*

⁶²⁷ Knr. 13496, 14, 15, 17, 21. *T' Samenspraeck gehouden tusschen twee Reysigers zynde de een een Haegenaer en de andere een Amsterdammer. Dienende tot ontdeckinge van het oogherck der Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam, in haere tegenwoordige Proce-
duyren.*

ties niet ingreep. De auteur van *Vervolgh t' Samen-spraeck* vraagt zich af waarom God niet direct aan het begin van de remonstrantse twisten had ingegrepen en zo veel onheil had voorkomen. Zijn antwoord ligt voor de hand: het was nog niet Gods tijd⁶²⁸. In de pamfletten die over de Plooierijen gaan (n=20) neemt het beroep op de goddelijke autoriteit af tot 10% en is er geen enkel pamflet meer dat een goddelijke hand in de gebeurtenissen ziet.

Het voorgaande laat een geleidelijke afname zien van de betekenis van het beroep op de goddelijke autoriteit in de pamfletten (n=119), van ongeveer 80% in 1650 naar ongeveer 10% in 1704, dit is nog eens weergegeven in grafiek 3⁶²⁹. De goddelijke hand in de gebeurtenissen was de belangrijkste component in het beroep op de goddelijke autoriteit, en nam in diezelfde tijd af van ongeveer 70% naar 0% (n=119).

Naast het duiden van de goddelijke hand in de geschiedenis als bewijsvoering voor de eigen opvatting vragen de pamfletten ook veelvuldig om goddelijk ingrijpen met een beroep op de goddelijke barmhartigheid, zegen en genade. Over de jaren 1650-1704 is een afname te zien van 42% (1650) naar 0% (1704). Een voorbeeld in deze categorie is het republikeinse pamflet *Het Rechte Tweede Deel van 't Hollands Praetje*. In zijn zorgen om het behoud van de historische rechten van Holland en Amsterdam tegen de bedreiging door Willem II verzucht de auteur dat God 'de Heeren Magistraten en Borgerije wil houden in vaste eendracht en liefde, opdat zij mogen bewaren haar Vryheyt en Wettige Previlegien' en dat hij hun de 'wijsheyt en coragie' geve om haar 'Vryheydt' te beschermen en te verdedigen⁶³⁰. In zijn zorg om het behoud van de zuiverheid van de gereformeerde godsdienst en het voorkomen van kerkelijke twisten hoopt de auteur van *Consideratien van de Heeren* dat 'Godt genadigh afwenden diergelijcke tweespalt'⁶³¹.

Nauw verwant met de goddelijke hand, maar duidelijk minder vaak voorkomend, zijn de concepten goddelijke voorzienigheid, goddelijke ordening en goddelijke wil⁶³². De goddelijke voorzienigheid komt tot uiting in de samen-

⁶²⁸ Knr. 8805, 13.

⁶²⁹ Jonathan Israel bestempelt de jaren 1680-1750 als de meest dramatische en beslissende jaren in de ontwikkeling van het verlichte denken, toen de 'mental world of the west was revolutionized along rationalistic and secular lines'; Israel, *Radical Enlightenment*, 20. Israel doelt hier vooral op intellectuele kring, de pamfletten laten zien dat dit ook, misschien minder diepgaand, voor delen van de burgerij gold. Israel constateert verder de verspreiding van de radicale denkbeelden van het verlichte denken onder delen van het volk; Israel, *Radical Enlightenment*, 6, 295, 307, 314, 316.

⁶³⁰ Knr. 6839, 3.

⁶³¹ Knr. 9659, 11.

⁶³² Tabel 6.

spraak *Buer Praatje*. De auteur beoogt een genuanceerde mening te geven over het conflict tussen Willem II en Amsterdam, in reactie op de vele aanvallen op Bicker. De deelnemers aan de samenspraak komen er niet uit wie de schuld aan het conflict heeft, Willem II of de Bickers. Waar ze het wel over eens zijn is dat de bevolking het slachtoffer van het conflict was als niet 'onsen goeden God' die 'derigeert alle dingen naer syn wijs beleyt en wel behagen' dit niet had verhinderd⁶³³. De auteur van *Hollandts praetjen* heeft een cyclisch wereldbeeld, waarin op een bloeitijd 'volgens de gemene loop der natuur' de neergang volgt. De 'verborgen oorsaken' van deze neergang liggen in de voorzienigheid die de 'grootte God voor sich weg heeft gezet', en die 'onnaspeurlyck voor 't menschelijcke Verstandt' is: hij 'kan ons te huys besoecken in tijd van oorlog en in tijd van vrede'. In dit pamflet komt ook de goddelijke ordening ter sprake waarin de overheid de gedelegeerde macht van God op aarde is: 'die grootte alwijse Godt, die werkt door sijn Heylighe Geest in de herten van de Overigheyd, die het hem belieft heeft over ons te stellen'⁶³⁴.

In de discussie over de verhouding staat en kerk in de *Den Ver-resenen Barnevelt* komt de goddelijke ordening eveneens ter sprake: de overheden zijn 'gesubordineerde Dienaers Gods' om de 'Politie' te regeren. Zij hebben de 'heerschende macht' over de 'mensen en Vicarissen van Godt'⁶³⁵. In dezelfde context stelt de auteur van *Herstelden Barneveltdt* dat de overheid door God is aangesteld als 'Goden op der aerden ende haer het swaert in de handt ghegheven om 't beyde soo wel Kerckelijcke als Politijcke te versorgen'. Zoals God delen van zijn macht delegeert aan de wereldlijke overheden, zo belasten de overheden de predikanten met de verspreiding van het 'Goddelijcke Woort'⁶³⁶.

De goddelijke wil komt tot uiting in opvattingen volgens welke de mens zich moet richten naar Gods wil teneinde in vrede, veiligheid en voorspoed te kunnen leven. De auteur van *Extract eens Briefs uyt Vlissingen* besluit zijn pamflet met de wens dat God door 'beteringe onser dagelijksche feylen en gebreken, tot onser segeninge en heyl, ons soodanige Regenten waerdig

⁶³³ Knr. 6823, 6. *Buer Praatje. Tusschen drie Amsterdammers, te weten Claes, Jan en Dirck Buer, over de questie van Hare Heeren Bickers.*

⁶³⁴ Knr. 6833, 7, 14, 17. *Hollandts praetjen, tusschen vier personen, een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander aengaende het recht en het werck van Syn Hoogheyd, en tot justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland en de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regerders der stadt Amsterdam. Als mede tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in't licht uytgegeven. Het Derde Deel.*

⁶³⁵ Knr. 8798, 29. *Den Ver-resenen Barnevelt. Betabbert met alle sijne Politycke Maximen.*

⁶³⁶ Knr. 8799, 15.

maeckten, die alles ten besten en tot ruste konden stieren⁶³⁷. Dezelfde strekking heeft het pamflet *De Na-Ween van de Vrede* waarin de auteur concludeert dat de mensen niet leven naar Gods wil: zij leven alsof er geen 'God in de Wereldt is, 'noch Helle te vreesen is', 'noch Hemel te bekomen ware'. De auteur waarschuwt voor de 'grootte straffe die boven het hoofd hangt' als men op de ingeslagen weg doorgaat⁶³⁸. De auteur van *Wederlegingh Tegens eenige poincten* beroept zich op de goddelijke wil om religievrijheid voor de katholieken af te wijzen, want God zegt de 'Beelden-dienst te haten'⁶³⁹. De auteur van *Verhael* (1672) 10384 ten slotte, schrijft het drama van 1672 toe aan de 'sonden en overtredingen' die 'Godts toorn en gramschap tegens 't land heeft ontstoken', daarbij zijn 'rechtvaardige Oordelen gedaen'⁶⁴⁰.

Samenvattend is de conclusie uit de analyse van de vijf politieke debatten (n=119), dat het beroep op de goddelijke autoriteit, dat in 1650 met 80% van de pamfletten een dominante rol speelde in de politieke argumentaties, in ongeveer vijftig jaar praktisch geheel uit het politieke debat verdween met aan het einde van die eeuw nog slechts 10% van de pamfletten. Het omslagpunt lag tussen 1672 en 1690 met een daling van ongeveer 70% naar 15%⁶⁴¹. Deze opvallende daling is vooral veroorzaakt door de sterke afname van de goddelijke hand als verklarende factor van 70% in 1650 naar 0% aan het begin van de achttiende eeuw: *Gods hand verdween uit de geschiedenis*. Deze ontwikkeling gold zowel het republikeinse pamflet als de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm⁶⁴². Iets van de geest van deze verandering komt al in 1672 tot uiting in de verontwaardiging van een pamflettist, wanneer deze het over een 'Borgermeester' heeft, die 'Mozes ende Ulenspiegels boecken' evenveel geloofwaardigheid toedichtte. Mensen die zo dachten waren erger dan de 'Heydenen en Turcken'⁶⁴³.

Deze sterke afname in de betekenis van het beroep op de goddelijke autoriteit in de pamfletargumentaties wijzen op een veranderend wereldbeeld. De snelheid waarmee dit plaatsvond is opvallend, omdat culturele veranderingen zich doorgaans langzaam en geleidelijk voltrekken, zeker als het om wezenlijke concepten gaat als het godsbeeld. De verklaring voor deze snelle

⁶³⁷ Knr. 6855, 24. *Extract eens Briefs uyt Vlissingen inhoudende een Roef-Praatje, 't Scheep voor-gevallen tusschen Dordt en Het Vere.*

⁶³⁸ Knr. 6758, 9, 17.

⁶³⁹ Knr. 8653, 3. *Wederlegingh Tegens eenige poincten, dewelcke soo lasterlijk verhaelt worden in het Boek genaemt de 'Hollandsche Intrest' onlangs uitgegeven onder de Letteren van V.D.H.*

⁶⁴⁰ Knr. 10384, 3.

⁶⁴¹ Zie voor het verloop in de tijd de tabellen 4, 5, 6 en grafiek 3.

⁶⁴² Tabel 5 en 6.

⁶⁴³ Knr. 10224, 11. *Verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant. Of een kort verhael van sommige ghedenkwaerdige saecken.*

verandering valt niet in directe zin uit de onderzochte pamfletten op te maken. De omstandigheden zullen een rol hebben gespeeld, zoals de stabilisatie van de verhouding tussen staat en kerk na 1672, waardoor het debat zijn religieuze lading verloor en de orthodox-gereformeerde inbreng afnam. Deze snelle verandering kan er ook op wijzen dat de Reformatie minder diep wortel had geschoten. Duidelijk is in ieder geval dat de verlichte denkbeelden over God en de wereld, waarbij God niet meer direct ingreep in de loop der dingen, doordrongen tot de denkwereld van de burger. De snelheid waarmee dit plaatsvond doet vermoeden dat er al een bredere onderstroom van een vrijzinnige en kritische mentaliteit aanwezig was als voedingsbodem voor deze nieuwe denkbeelden. Het verdwijnen van Gods hand uit de geschiedenis moest vroeg of laat tot de vraag leiden naar de politieke verantwoordelijkheid van ieder mens, want als God niet de loop der geschiedenis bepaalde dan was het de mens en het toeval.

Het verdwijnen van Gods hand uit de pamfletargumentaties kan men zien als een vorm van secularisering, waarbij secularisering is gedefinieerd als de ontwikkeling waarin de godsdienst betekenis verliest in het publieke domein, in dit geval het politieke debat⁶⁴⁴. Uit deze verandering die zich in de politieke argumentaties aftekent, mag men niet de algemene conclusie trekken dat men rond 1700 kan spreken van een seculiere samenleving. Er is in de pamfletten geen enkele aanwijzing te vinden dat de godsdienst en het geloof als levensbeschouwing en bron van zingeving uit het persoonlijke leven verdwenen⁶⁴⁵. Integendeel, uit de literatuur is bekend dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw een geleidelijke confessionalisering optrad waardoor aan het einde van de achttiende eeuw bijna iedereen tot een confessie behoorde⁶⁴⁶. Deze verandering zegt ook niets over de verhouding tussen kerk en staat. Hoewel deze veranderde, werden de rol en betekenis van godsdienst en kerk niet minder belangrijk⁶⁴⁷. Ten slotte is deze verandering ook geen aanwijzing voor de opkomst van het

⁶⁴⁴ Vanuit het perspectief van 'social history of ideas', beschrijft Van Eijnatten deze ontwikkeling vanuit een bredere context, als een deconfessionalisering van de publieke sfeer, die zich vooral voltrok in de jaren 1760-1840. Zie Eijnatten, *Liberty and concord*, 9-11, 18, 491. De onderzochte pamfletten laten zien dat in het politieke publieke debat deze ontwikkeling al in de tweede helft van de zeventiende eeuw zichtbaar is.

⁶⁴⁵ In 7,5% van de pamfletten (n=119) komt de term atheïsme en zijn varianten voor, hoofdzakelijk in de pamfletten van voorstanders van de gemengde staatsvorm en dan vooral in de eerste twee debatten. Het gebruik was retorisch, een scheldwoord, en had geen betrekking op atheïsme als verschijnsel. Zie voor een beschouwing over atheïsme in de vroegmoderne tijd M. Wielema, 'Ongeloof en atheïsme in vroegmodern Europa', *TVG* 114 (2001) 332-353.

⁶⁴⁶ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 23.

⁶⁴⁷ *Ibidem*, 75, 83, 87, 89, 92, 115, 119.

mechanistische wereldbeeld gebaseerd op wetmatigheden; in de pamfletten komt deze opvatting over de aard van de werkelijkheid niet voor.

Een mensbeeld vol 'quade passien en blinde driften'

Politieke theorie analyseert de organisatie en het besturen van de samenleving en komt daarvoor met oplossingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat door deze gerichtheid op het samen leven het mensbeeld een belangrijk uitgangspunt vormt in de politieke theorie. Eenvoudig voorgesteld gaat het daarbij om de vraag hoe de samenleving in te richten zodat het eigenbelang zo weinig mogelijk conflicteert met het algemeen belang. In deze paragraaf wordt onderzocht in hoeverre de nieuwe visies op de mens die onder de noemer van het verlichte denken vallen, een rol speelden in het publieke debat. Vervolgens komt aan de orde in hoeverre dit mensbeeld conflicteerde met de aloude-constitutie denkwijze.

Voor Aristoteles vormde het menselijk geluk het uitgangspunt van zijn politieke theorie over de beste staatsvorm⁶⁴⁸. Dat geluk was gelegen in een leven naar de natuurlijke aard van de mens als sociaal dier en lag besloten in zelfverwerkelijking⁶⁴⁹. Op politiek gebied betekende dit politieke participatie, waardoor het geluk en het belang van het individu samenviel met het belang van de staat en het algemeen belang⁶⁵⁰. Aristoteles ging uit van een positief getint mensbeeld, waarin de mens van nature goed was (zijn grondvorm) en het goede nastreefde⁶⁵¹. Vertaald naar de politiek betekende deze zienswijze een voorkeur voor een republikeinse staatsvorm waarin het goede en deugdzaam van ieder individu werden gemaximaliseerd tot voordeel van iedereen⁶⁵². De herontdekking van de filosofie van Aristoteles in de twaalfde eeuw maakte zijn wereld- en mensbeeld tot een belangrijke basis van het scholastieke denken en later het humanisme⁶⁵³. Tot aan Descartes vormde de laat aristotelieans-scholastieke denkwereld, vermengd met het humanistisch denken, de overheersende richting in de academische en intellectuele wereld van de Republiek⁶⁵⁴. De vele verwijzingen in de pamfletten naar Aristoteles zijn hiervan een illustratie.

⁶⁴⁸ Aristoteles, *Politik Buch VII/VIII. Über die beste Verfassung* (Vertaald en toegelicht door E. Schütrumpf en H.-J. Gehrke; Darmstadt 2005) B. VII, 1, 1323a14; VII, 2, 1324a20.

⁶⁴⁹ Ibidem, B. VII, 8, 1328a35; VII, 13, 1332a7.

⁶⁵⁰ Ibidem, B. VII, 2, 1324a5; VII, 9, 1329a23.

⁶⁵¹ Blom, *Morality and causality*, 76.

⁶⁵² Hexter, 'The Machiavellian Moment', 320.

⁶⁵³ J. Brotton, *The Renaissance Bazaar. From the Silk Road to Michelangelo* (Oxford 2002) 204-206; B. Russell, *Geschiedenis van de westerse filosofie* (Utrecht 2006) 465, 466.

⁶⁵⁴ Kossmann, *Politieke theorie*, 8, 9; Spinoza, *Ethica* (Vertaald en ingeleid door Henri Krop), 36.

Het aristoteliaans-humanistische mensbeeld werd bepaald door de concepten passie en eigenbelang, met de deugd als middel om beide in toom te houden teneinde vreedzaam te kunnen samenleven. In de zestiende en vooral zeventiende eeuw ontstond een negatiever, zo men wil een realistischer mensbeeld met noodzakelijkerwijs nieuwe inzichten om het maatschappelijk kwaad van de passie en het eigenbelang te beteugelen. De morele deugd van het aristoteliaans-scholasticisme werd in het nu meer negatief getinte mensbeeld als een onhaalbaar ideaal gezien. Bij Machiavelli werd het ondergeschikt maken van het eigenbelang aan het algemeen belang afgedwongen⁶⁵⁵. Grotius zocht de oplossing in de natuurwet als basis voor de met de rede begiftigde mens om zijn leven in te richten en deel te nemen aan de samenleving⁶⁵⁶. Hobbes neutraliseerde de rol van het eigenbelang in de politiek door de absolute overdracht van politieke macht en vrijheid aan een soeverein⁶⁵⁷. De la Court loste het conflict tussen eigenbelang en algemeen belang op door een keuze van regeerders bij wie het eigenbelang samenviel met het algemeen belang⁶⁵⁸. Spinoza stelde de rede centraal waardoor de mens zou inzien dat het dienen van het algemeen belang zijn eigenbelang diende⁶⁵⁹. Voor Locke ten slotte lag de oplossing in de conditionele overdracht van de natuurlijke rechten van de mens op basis van een sociaal contract, met een belangrijke rol voor de rede en de moraal als voorwaarden tot een vrije en tolerante samenleving⁶⁶⁰. Wat direct opvalt is dat al deze denkers een andere oplossing hadden voor het beteugelen van het eigenbelang.

Hoe verhiel de aloude-constitutie denkwijze zich tot de nieuwe visies op de mens? Eerder is geconcludeerd dat aan de aloude-constitutie denkwijze

⁶⁵⁵ Burns, *The Cambridge history*, 49; Gelderen, 'The Machiavellian moment', 217; Skinner, *The foundations*, 185; Skinner, *Machiavelli*, 88, 93, 102.

⁶⁵⁶ W van Bunge, *The dictionary*; Burns, *The Cambridge history*, 506, 515, 517, 539; Kossmann, *Politieke theorie*, 62.

⁶⁵⁷ Burns, *The Cambridge history*, 540; Frijhoff, *1650*, 330; Kossmann, *Politieke theorie*, 64, 80; Russell, *Geschiedenis*, 659; J. Scott, 'The rapture of motion: James Harrington's republicanism', in: N. Phillipson, Q. Skinner ed., *Political Discourse in early modern Britain* (Cambridge 1993) 139-163, aldaar 156; Skinner, *Liberty*, 5.

⁶⁵⁸ Blom, 'Spinoza en De la Court', 4; Court, *Interest*, 2; Tijn, 'Pieter de la Court', 364.

⁶⁵⁹ Burns, *The Cambridge history*, 553, 556; Israel, *Radical Enlightenment*, 236, 237, 260; F. Mertens, 'Franciscus van den Enden: tijd voor een herziening van diens rol in het ontstaan van het spinozisme?' *Tijdschrift voor Filosofie* 56 (1994) 717-738, aldaar 722; Pocock, 'Spinoza and Harrington', 439; G. A. van der Wal, 'Politieke vrijheid en democratie bij Spinoza', *Mededelingen vanwege het Spinozahuis* 41 (1980) 3-19, aldaar 11-13; D. West, 'Spinoza on Positive Freedom', *Political Studies* XLI (1993) 284-296, aldaar 292.

⁶⁶⁰ E.H. Kossmann, 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *BMGN* 95 (1980) 1-34, aldaar 30; J. Marshall, *John Locke. Resistance, religion, responsibility* (Cambridge 1994) 157, 158, 160, 161, 163, 167; Pocock, *Ancient constitution*, 236; Russell, *Geschiedenis*, 634-644; Wielema, 'John Locke', 19, 20.

geen specifiek mensbeeld ten grondslag lag. Wanneer men de aloude-constitutie denkwijze echter in samenhang ziet met de corporatistisch georganiseerde stedelijke samenleving, dan zal deze denkwijze goed zijn samen gegaan met het gangbare mensbeeld van de participerende mens van het aristoteliaans-humanistische denken. Dit zal minder hebben gegolden voor het nieuwe mensbeeld van het verlichte denken waarin het eigenbelang en een individueel vrijheidsconcept centraal stonden, wat zich moeilijk liet verenigen met het collectieve vrijheidsconcept van het corporatistische maatschappijmodel. Het is dus aannemelijk dat de aloude-constitutie denkwijze als belangrijkste politiek-theoretisch verweer van de burger, een remmende factor is geweest in de verspreiding van de nieuwe kijk op de mens en de daarmee samenhangende nieuwe politieke concepten en theorieën.

Van de verschillende categorieën van argumentatie in de pamfletten, komen in de jaren 1650-1704 in ongeveer 65% van de onderzochte pamfletten (n=119) aspecten van het mensbeeld voor als argument in de bewijsvoering⁶⁶¹. Met het beroep op de geschiedenis is het de meest voorkomende categorie van argumentatie. Er valt een voor de hand liggend verband te constateren tussen de mate waarin het mensbeeld voorkomt en de historische context van het publieke debat. De piek in het debat rond *Interest* valt te verklaren uit de belangrijke rol die het mensbeeld speelde in het politieke denken van De la Court. Het grote verschil tussen de Oude en de Nieuwe Plooi vindt zijn verklaring in de betrokkenheid van het volk tijdens de Plooiërijen. Voor de Oude Plooi was het schrikbeeld van volksinvloed op de politiek het belangrijkste argument in hun strijd tegen de burgerbeweging.

Het mensbeeld, de zienswijze op de menselijke aard, komt in de pamfletbetogen op vele manieren tot uitdrukking maar zijn tot twee categorieën terug te brengen. In de ene categorie gaat het om algemene eigenschappen van de mens als verklarende factor. Deze categorie komt in ongeveer 40% van de pamfletten voor. Bij een tweede categorie gaat het om een specifiek mensbeeld dat een groep mensen betreft, een groepsstereotype. Deze categorie komt in ongeveer 55% van de pamfletten voor⁶⁶². De groepsstereotypen hebben vooral betrekking op vorstelijke persoon (de Oranjes), de aristocratie (de regenten) en het volk⁶⁶³. Door de veranderingen in het mensbeeld in de tijd te onderzoeken (de vijf debatten) is het mogelijk inzicht te verkrijgen in de verspreiding van het nieuwe mensbeeld van het verlichte denken.

⁶⁶¹ Tabel 4 en 8. Grafiek 6.

⁶⁶² Tabel 8.

⁶⁶³ In mindere mate op arminianen en orthodox gereformeerden.

Groepsstereotypen kenmerken zich door vooroordelen en vinden hun toepassing in identiteitvorming en (politieke) strijd, waarin ze een sterk polariserende rol kunnen spelen. Het is een verschijnsel van alle tijden, waarin emotie en doelbewuste toepassing samengaan in een beeldvorming die niet op kennis en ervaring is gebaseerd, maar op kritiekloos overnemen van anderen. Dit maakt stereotypen tot een hardnekkig verschijnsel dat een belangrijke rol kan spelen in het publieke debat en de politieke strijd. Als uitlaatklep voor negatieve gevoelens en de bevestiging van de eigen (groeps)identiteit, vormt het voorkomen van groepsstereotypen een indicator voor de sociaal-politieke stabiliteit van een land.

Het beeld van de medemens

Hoe zag de zeventiende-eeuwer zijn medemens? Dit zal ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld in zijn kijk op de samenleving en in de vorming van zijn politieke opvattingen. De pamfletten geven slechts een fragmentarisch beeld in wisselende contexten. Het algemene beeld dat hieruit te construeren valt, geeft een mens te zien die gedreven werd door passies, waarbij vooral de combinatie van ambitie en eigenbelang als maatschappelijk kwaad werd gezien⁶⁶⁴. Dit is een overwegend aristoteliaans-humanistische mensbeeld met als belangrijkste elementen passie, rede, deugd, eigenbelang en algemeen belang. In ongebreidelde vorm kwamen de passies tot uiting in politieke ondeugden als machtsmisbruik, tirannie, corruptie, kuiperij, nepotisme, goddeloosheid en ongehoorzaamheid aan de overheid. Dit was het kwaad dat de vrijheid en stabiliteit van de staat in gevaar bracht. De besproken groepsstereotypen zijn een uitvergroting van dit mensbeeld, bepaald door de tegenstellingen deugd/ondeugd en eigenbelang/algemeen belang. Slechts weinig pamfletten drukken het mensbeeld uit in het calvinistisch idioom van de zondige mens, waar de zeventiende eeuw in de ogen van velen toch bij uitstek de eeuw van het gereformeerde geloof was.

Sommige pamflettisten zien in de combinatie van ambitie en eigenbelang het belangrijkste kenmerk van de mentaliteit van hun tijd. In een moraliserende en pessimistische kijk op de samenleving in wat wij nu de Gouden Eeuw noemen, concludeert de auteur van *Het Rechte Derde Deel van 't Hollands Praatje* dat hij leeft in een 'verdorven Eeuw', waarin 'staat-en-baat-

⁶⁶⁴ Het begrip passie heeft meerdere betekenissen. In de pamfletten gaat het meestal om een niet door de rede beheerste heftigheid in doen of denken, een drang die men niet kan weerstaan (Woordenboek der Nederlandse Taal). De meest voorkomende passies genoemd in de pamfletten in contemporaine bewoording: ambitie, heerszucht, begeerte, hoovaardy, hoogmoet, wellust, wispelturigheid, haet, wraakgierigheid, luiheid, jalousie, ontrouw, geldgierigheid.

suchtige luyden' uit zijn op het verbeteren van hun 'beursen en huysen'. Zij zouden 'haer Vaderlandt', zelfs hun 'eygen ziel' verkopen voor 'tydelyck profijt'⁶⁶⁵. In een argumentatie waarin hij het stadhouderschap afwijst, stelt de auteur van *Aesopus Defensor* in ironische bewoordingen, dat 'niemandt soo wijs van sijn selven is, dat hy het ghemeine profijt boven het particuliere profijt stelt'⁶⁶⁶. In de context van de beschuldiging van oligarchievorming binnen het regentenbestuur zegt de auteur van het *Haeghs hof-praetje* dat het 'herte van een Mensch Hooveerdigh ende begeerigh is, trachtende daerom dickwils meer haer eygen als het gemeene beste ende welvaert'. Enigszins elitair voegt hij daaraan toe dat 'hoe geringe persoon dattet oock is, is hy sonder ampt ofte bedieninge, hy tracht Vroetschap te worden', 'is men geen hoofd, men soeckt het te worden door dag en nacht te kuypen, en corruptie ende andere vuyligheden te plegen'⁶⁶⁷. Het zijn natuurlijk vooral de tegenstanders in het debat die, zoals *T' Samenspraeck* het verwoordt, 'vol quade passien en blinde driften' zijn⁶⁶⁸. De auteur van *Kort Verhael* ten slotte, legt een verband tussen de passie van de heerszucht en de gehoorzaamheid aan de overheid. Hij benadrukt het belang van de 'liefde en respect voor een Regering' en het gevaar voor het gezag van de staat door een 'grooten afkeer en absolute ongehoorsaemheydt'. De aanvoerders van de burgerbeweging leden aan een 'ongematichde heerssucht, aengeprikkelt door de wraekgiericheyt', een voerden een ordinaire machtstrijd waarbij het uiteindelijk ging om 'wie dat het meesterschap zal hebben, en of Pieter dan of Paul sal regeren'⁶⁶⁹.

Een aantal pamfletten leggen een verband tussen de corrumperende werking van de welvaart en ongehoorzaamheid aan de overheid. In een betoog over de onrechtmatigheid van het besluit van de stad Amsterdam om de bezending van Willem II niet binnen haar stadspoorten toe te laten, komt de auteur van *Bickerse beroerten* tot de conclusie dat de 'Doodt ende Armoede ghemeynelick een goede meester is van nederighe getrouwigheydt, daer Weelde ende Gherustigheydt de baer-moeder in teghenheydt is van Hoogh-

⁶⁶⁵ Knr. 6842, 6. *Het Rechte Derde Deel van 't Hollands Praetje aangaande de Wettige Souvereynityt van de Grootmogende Heeren Staten van Holland/etc.,*

⁶⁶⁶ Knr. 8658b, 25. *Aesopus Defensor. Sig erbarmende over de diepe sugten van de Klagende Veenboer.*

⁶⁶⁷ Knr. 8654, 9. Andere voorbeelden van de rol van de menselijke ondeugden: Knr. 6829, 8; 8655d, 1; 8805, 8; 8806c, 111, 205.

⁶⁶⁸ Knr. 13496, 4.

⁶⁶⁹ Knr. 14837, 6, 9, 11, 12. *Kort Verhael van het voorstaen der Privilegien of prive-voordelen in den Quartiere van Nimegen.*

moet ende Wederstreventheyt⁶⁷⁰. Met het positieve verband dat de auteur legt tussen absolute gehoorzaamheid aan de soevereine macht en armoede, lijkt de auteur niet te beseffen dat zijn opvatting tot de merkwaardige conclusie leidt dat gehoorzaamheid aan de overheid niet samengaat met welvaart en vrede. Uitgaande van de sociale stratificatie van Aristoteles stelt de auteur van *Aesopus Defensor* dat men de rijksten uit de samenleving niet met 'redenen onderdanigh kan maecken', want zij zijn 'openbaer wellustigh ende seer groot van goddeloosheydt'⁶⁷¹.

Als remedie tegen het kwaad van de onbeheerste passies en het eigenbelang werden in het algemeen – geheel in de traditie van het aristoteliaans-scholastieke en humanistische denken – de klassieke deugden en de heilzame werking van de rede gezien. Dit gold bij uitstek voor de bestuurders van het land, waarbij een aantal pamflettisten een verband leggen met afkomst en leeftijd. Er klinkt een patriarchale en elitaire denkwijze in door. In zijn afwijzing van verandering op politiek en kerkelijk gebied – want dat geeft alleen maar maatschappelijke onrust – legt de auteur van *t' Samen-spraeck* een verband tussen afkomst, ambitie, en het niet meester zijn over de eigen passies. Zijn opvatting houdt een afwijzing in van sociale mobiliteit. De auteur geeft als voorbeeld Oldenbarneveld met diens bescheiden afkomst. Zijn val wijt hij vooral aan een gemis aan deugden, met name de deugden van 'nederigheydt met wijsheyt, en de goedertierentheyt met macht'. Een dergelijke deugdzaamheid is zeldzaam en moet men hoogachten. Een deugdzaam leven leiden betekent strijd tegen de 'innerlicke vyanden van begeerlickheden, de jalousie, de staet, ende geltgiericheyt'. Dit geldt zeker voor hoge ambtenaren gezien hun voorbeeldfunctie, want onderdanen zijn van 'naturen tot boosheydt, en oneenigheyt geneyght', en 'gelijck eenige bloemen haer altijd met de Sonne keeren en wenden, alsoo schicken sich d'Onderdanen, na de zeden ende manieren, der Princen en Regenten'⁶⁷².

Het pamflet *Aesopus Defensor* legt een verband tussen deugdzaamheid en gevorderde leeftijd, want de 'grootste seeckerheydt in voorsichtigheydt,

⁶⁷⁰ Knr. 6843, 18. *Bickerse beroerten ofte Hollantschen Eclipis, tegen den Helderer Dageraedt der Provintie van Hollandt. Dat is: Discours over de Excusen van Amsterdam gedaen, in haer Verantwoordinge, aengaende de Hollantsche beroerten laetst gevallen door beleyt einiger Steden van Hollandt, principalick van Amsterdam.*

⁶⁷¹ Knr. 8658b, 35.

⁶⁷² Knr. 8804, 3-5, 10, 16-18, 20. *t' Samen-spraeck tusschen een Rotterdammer en een Geldersman over d'Hollantsche gepretendeerde Vrijheyt, Verdedicht door H.V.V.. Genaemde Eerste Deel.* Knr 8795 is een vergelijkbaar pamflet, *Gulden legende van den Nieuwe St. Jan. Dat is: Kort Verhaal van den Edeldom, Deughden, ende handelingen van Meester Jan van Barneveldt, gewesene Advocaat van Hollandt ende West-Vrieslandt. Tot klaer bericht gestelt voor den nieuwen geresene Barneveldt, insonderheyt voor den slechten Memmist, en devote Catholijck.*

de eerlijckheydt in de deught, ende het beste in de suffisanste reden bestaet; Dat men dese drie nergkens beter ende volkomender sal vinden, dan bij oude, wijse, en ervaren menschen⁶⁷³. Het nieuw-testamentische deugdconcept van de naastenliefde komt in de pamfletten nauwelijks voor. De auteur van *Hollandts praetjen* komt in de buurt met zijn uitspraak dat 'niemand een suivere Christen kan sijn, wanneer hij in den oorlogh een ander oogherck heeft dan de vrede'⁶⁷⁴. De achtergrond is een rechtvaardiging van de vrede van 1648, als reactie op een aantal pamfletten die, omwille van de zaak van de reformatie, pleiten voor voortzetting van de strijd tegen het katholieke Spanje.

Groepsstereotypen volk

Groepsstereotypen over het volk komen tot uitdrukking in een beperkt aantal kwalificaties die blijk geven van een grote angst van de burger voor het 'grauw'⁶⁷⁵. De voornaamste angst betrof de manipuleerbaarheid van het volk: 'elk ding by het grauw wort aengenomen na de voorspraek die 't heeft. Wort de deugt van een geslepe tonge gewraekt elck sal 'er voor ondeugdig uitkrijten. Wort d'onregtvaerdigheyt van een doordringende stem en geletterde harszenen uit den drek op de troon der regtvaerdigheit geset, jan-rap sal 'er als een Hemelsche Godin aenbidden'⁶⁷⁶. Hiermee hangt de angst voor oproerigheid van het volk samen, want het 'gemeene volck, gewoon is den toom van hare driften ende onbesonne passien los te geven, op de minste aenhitsinge of schijn van reden'⁶⁷⁷. Zij zijn uit op 'plunderen, roven, moorden en branden'. Men moet niet naar de stem van het volk luisteren, want het 'bedriegelijck en los zeggen van het algemeen; sijnde al voor onse tyden, hetgeen wij alle-man noemen, beschreven en in de daed bevonden te sijn ongestadigh, licht ontroert, sonder oordeel, nydigh, stout met de mont en stouter met de daet'⁶⁷⁸. Daarom moet men het volk niet de 'macht' geven een stadhouder te kiezen, 'nogh eenige veranderinge te maeken in de Over-

⁶⁷³ Knr. 8658b, 22.

⁶⁷⁴ Knr. 6833, 14.

⁶⁷⁵ Franciscus van den Enden was een van de weinige politieke theoretici uit de zeventiende-eeuwse Republiek, misschien zelfs enige, die geen angst had voor het volk. Het volk stond in zijn theorie centraal, waarin hij een volksdemocratie als de beste staatsvorm zag: J. A. de Jong, *Franciscus van den Enden. Het gelijk van een schoolmeester (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht)* (Utrecht 2004) 66-72.

⁶⁷⁶ Knr. 6829, 11. Varianten hierop in: Knr. 6824, 29; 6839, 15; 6842, 14, 20, 39; 6848, 21; 8799, 3, 5, 34, 38; 8803, 56; 8807, 8, 14; 10230, 4; 10384, 17, 20, 25; 10603, 9, 10; 13467, 2; 14837, 2, 9; 15203, 4, 9, 10.

⁶⁷⁷ Knr. 13467, 2.

⁶⁷⁸ Knr. 10598, 19.

heden des Vaderlands⁶⁷⁹. De manipuleerbaarheid en oproerigheid kwamen voort uit de domheid van het volk en de overheid zou dan ook slechts zoveel vrijheid moeten toelaten dat het volk geen schade zou kunnen aanrichten, want anders 'gebruyckt het volck de vryheid, als de onkundige kinderen de Messen, en doen er sich selve leet mee'⁶⁸⁰.

Dit beeld over het volk sloot elke gedachte aan politieke invloed van het volk uit, want de armsten 'voeden hare boosheydt, minder qualen, ende schelmstukken, of uyt wellustigheydt, ofte uyt bedrog ende sy begheren noch in de Magistraet noch in de Raedt te sitten, welcke twee seacken seer schaedelijck voor de Republijck sijn'. Als zij sociaal stijgen 'willen sy niemandt onderdanigh sijn', terwijl de allerarmsten onder hen 'slaefachtigh, en al te nedrigh van gemoet' zijn⁶⁸¹. Het volk, bestaande uit 'alderhande schuym van Volckeren', is alleen maar uit op 'verstooringe, verbrekinge, en veranderinge te maken in alle goede Regeeringe', en te 'plunderen, roven, moorden en branden'. Voor hen zijn de 'Wetten' gemaakt en is hen de stem ontzegd om 'eenige veranderinge te maeken in de Overheden des Vaderlands'⁶⁸². Eén pamfletauteur ziet in deze kenmerken een nationale karaktertrek wanneer hij spreekt over de onlusten in 1672, waarbij hij verwijst naar de reputatie van ongebondenheid van de Hollandse bevolking: een 'volck ghenegen om te zijn *obliqui adversus potentes* en te fugilleren haere Overheden die het licentius ende ongebonden spreekken teghens haere Magistraeten houden voor een marque ende bewijs van hare Vryheyt ende die altijd haer beste doen om de bevelen en resolutien van hare Regenten ten argsten te duyden ende quatwilligh uyt te leggen'⁶⁸³. Dit is het beeld van een wantrouwig, bozig en vrijpostig volk dat ook in onze tijd niet geheel onbekend in de oren klinkt.

De groepsstereotypen over het volk wijzen op een scherpe sociaal-economische en culturele tweedeling tussen burgerij en volk, waarvan een constante bedreiging uitging voor de stabiliteit van de samenleving. De tegenstellingen deugd en losbandigheid, weldenkendheid en rauwe emotie, gemeenschapszin en maatschappelijke onverschilligheid kenmerken deze tweedeling. Hoewel dit een groot maatschappelijk probleem was spreekt uit de pamfletten geen inzicht in de achterliggende oorzaken: de tweedeling

⁶⁷⁹ Knr. 10309, 4. Varianten op de kwalificatie oproerigheid: Knr. 6824, 7; 6833, 13; 6847, 12; 8807, 8, 14; 8919, 6, 32; 10230, 4, 13; 10384, 15-17; 10598, 19; 10603, 16; 14986, 5, 10; 15203, 4, 10; 15214, 3.

⁶⁸⁰ Knr. 13491, 9. *Tweede Extract uyt de Politijcque Conferentien, gehouden op Parnassus.*

⁶⁸¹ Knr. 8658b, 35, 36.

⁶⁸² Knr. 10309, 4.

⁶⁸³ Knr. 10384, 15, 16.

werd als gegeven beschouwd, zo stak de wereld in elkaar. Het beschavings-idee van de achttiende eeuw speelt nog geen rol. Dit volksbeeld maakte het onmogelijk om de vage notie van volkssoevereiniteit in de aloude-constitutie denkwijze te ontwikkelen in de richting van een rechtvaardiging van enige vorm van politieke emancipatie van de burger: een beroep doen op volkssoevereiniteit en vervolgens een groot deel van het volk uitsluiten, valt niet rationeel te rechtvaardigen.

Toch zijn er veranderingen merkbaar. In de eerste plaats neemt het weinig opwekkende volksbeeld in de argumentaties geleidelijk af, waarbij ook de negatieve kwalificaties zoals die gebruikelijk waren in het debat rond het conflict van Willem II met Amsterdam en dat rond *Interest*, minder negatief zijn. De auteur van het *Vervolgh* stelt dat de waarheid niet alleen uit de mond van de gevormde mens komt, maar ook uit de mond van de gewone man⁶⁸⁴. In de tweede plaats is er een enkel pamflet dat in de opvatting over het volk niet uitgaat van het negatieve stereotype, maar spreekt in termen van gelijkheid gebaseerd op het natuurrecht. De auteur van *Burgerlyke Redenvoering* begint met een beschouwing waarin hij stelt dat gezien 'yders byzondere driften' er wetten nodig zijn om de vrede in de samenleving te bewaren. De 'wijste, voorsichtigste, en vroomste uit de volke' worden gekozen om alles naar deze wetten te laten verlopen. Voor deze 'weerdigheid' was een ieder gelijk, want het 'recht der Natuur was elk even na'. Deze bestuurlijke elite werd door het 'volk, uit het midden van hun opgeroepen'. Hij ziet dit recht en deze gelijkheid als deel van 'Gods ordonnantie'⁶⁸⁵. Zonder het expliciet te verwoorden is het een rechtvaardiging van volkssoevereiniteit. In de derde plaats kenmerken sommige fasen van de Plooiërijen zich door een gezamenlijk optrekken van burgerij en volk in een brede burgerbeweging, een duidelijk verschil met de voorgaande onderzochte gebeurtenissen, waarbij het volk door de strijdende partijen werd gevreesd en uit eigenbelang werd gemanipuleerd. Bij elkaar genomen geeft dit een geleidelijke verandering te zien in het beeld dat de burgerij van het volk heeft, met noties van gelijkheid en volkssoevereiniteit. Kortom: een heel voorzichtige en geleidelijke overgang van een vijandbeeld naar het beeld van een medemens.

⁶⁸⁴ Knr 10303, 1. *Vervolgh op het Boetsmans Praetje van het schip Hollandia, van de Princen en Predicanten.*

⁶⁸⁵ Knr. 15023, 2. *Burgerlyke Redenvoering. In maniere van 't Samenspraak, gehouden tusschen drie Nederlandze Heeren, reizende van Helikon. Door haren Secretarius I. H. Vasteploy in 't Licht gegeven.*

Groepsstereotypen Oranjes en Regenten

Groepsstereotypen van de Oranjes en de regenten hadden een minder diepgaande maatschappelijke en psychologische achtergrond dan die van het volk. Toch waren de consequenties groot, want het sterk negatieve karakter sloot elke vorm van dialoog in het debat uit. Dit gold vooral voor de eerste drie debatten, waarin de groepsstereotypen veel bijdroegen aan de patstelling in het publieke debat: daarna neemt de frequentie van deze stereotypen af. Deze stereotypen werden gebruikt als retorisch middel om een politiek standpunt, de zuivere republiek of de gemengde staatsvorm te diskwalificeren door de belangrijkste exponenten daarvan, Oranje en de regent, in diskrediet te brengen. Beide stereotypen vormen een spiegelbeeld, bepaald door het begrippenpaar eigenbelang en algemeen belang, met als het kwaad de ambitie, het streven naar macht.

De pamfletten omkleden de onbaatzuchtige dienstbaarheid van de Oranjes aan het algemeen belang met kwalificaties als illustere geboorte en godswerktuig met een nadruk op hun rol in het verkrijgen van de vrijheid. De *Na-Ween van de Vrede* stelt dat Willem II in het conflict met Holland en Amsterdam handelde uit 'oprechte Liefde voor het Vaderlandt', uit 'kommer en voor-sorghe voor den Staet, na den aardt van sijn Voor-ouderen'⁶⁸⁶. Volgens *Lauweren-Krans* heeft de Republiek haar vrijheid te danken aan de Oranjes: zij zijn de 'poort onser Vryheyd, de Schraeg onser Staet', het is een tweehonderdjarige verbondenheid die hen méér maakt dan 'gemaeckten Gouverneur'⁶⁸⁷. In de negatieve beeldvorming over de Oranjes gaat het om het eigenbelang, het streven van de Oranjes naar de macht en de soevereiniteit van de Republiek. De auteur van de samenspraak *Het Rechte Tweede Deel* ziet dit streven als een algemeen kenmerk van vorsten. Hij geeft een machiavelliaans beeld, waarin veinzerij het eigenbelang camoufleert, zoals, doelend op de Oranjes, de steun aan religie en kerk. Vervolgens besluit de auteur dat 'indien sy't niet meer en deden om haar eygen interest, als om de interest van 't gemeen, gy en zoud weinig Princen en Vorsten vinden die een swaart voor de gemeene Vryheydt of welvaren souden trecken'⁶⁸⁸. De auteur van *Aesopus Defensor* stelt dat de geschiedenis laat zien dat de 'dadelijcke neyginghen, der ghesamentlijcke Stadhouders is naer een Konincklijcke

⁶⁸⁶ Knr. 6758, 15.

⁶⁸⁷ Knr. 6851, 2, 4. *Lauweren-Krans gevlochten voor Sijn Hoocheyt Wilhelm, de Heer Prince van Oranje, &c. Over sijne eeuwig roembaere handelinghe, gepleegt tot ruste deser Vereenigde Lantschappen, in 't Jaer 1650. In een 't samen-spraecke tusschen een Amsterdammer ende Leyenaer om-verre werpende de gronden vande Hollantsen praeter, Ontstelden Amsterdammer ende diergelijcke.*

⁶⁸⁸ Knr. 6839, 14, 15.

Moghentheydt te hellen'. Ook deze auteur ziet het als een algemeen kenmerk van vorstelijke personen: al vanaf de 'Hollandsche Graeflijcke Regeeringe hebben sy de Souverainiteyt der geheele Regeeringe aen sich willen trecken'⁶⁸⁹.

Bij het positieve stereotype van regenten ligt het accent op hun wijsheid, deugdzaamheid en rechtschapenheid. In zijn verdediging van de Amsterdamse regenten Bicker en Oetgens tegen beschuldigingen dat zij zich meester probeerden te maken van de Amsterdamse vroedschap, prijst de auteur van *De Rechten Ommeganck* de Amsterdamse regenten die 'door kennisse der Wetten, langdurige Regeeringe ende getrouwe Diensten tot groote achtbaarheid zijn gekomen, en van alle man worden geprezen', die naar 'billikheden trachtten te mainteneren de Wetten van hare Steden, ende de Vryheden van Hollandt'⁶⁹⁰. Ditzelfde beeld schetst het *Hollants praetjen*, dat Amsterdam beschrijft als een stad 'daer de Justitie en Gerechtigheyt ten volle floreert', omdat in Amsterdam zo veel 'goede en onkreuckbare regenten zijn, als niet alleen in Hollandt, maer in gantsch Christenrijck'. Dat geldt zeker voor de Bickers die zich 'rechte Vaders en Voorstanders van haer Volck en Vaderlandt' toonden. Ze zijn 'eerwaardige, deftige en gestrenge Mannen, rechte voorstanders van de vryheydt en oppermacht van Holland, alle hare resolutien strecken tot welvaren der gemeente tot ruste van ons lieve Vaderlandt en tot afschaffing der sware lasten': kortom 'rechte incorruptibele Heeren'⁶⁹¹.

In het negatieve stereotype van de regenten staat, net als bij de Oranjes, het eigenbelang en het streven naar macht centraal. De auteur van *Bickerse beroerten* plaatst de tegenstelling tussen de edele geboorte van de Oranjes en de afkomst van de regenten in de klassiek-bijbelse context van de negatieve waardering voor het bedrijven van handel. Regenten worden in verband gebracht met 'woecker ende sluyck-winsten', het zijn lieden die als 'Campernoeljen uyt de schimmelhoecken van ons Landt' tevoorschijn komen, ze vormen een 'Gheltsuchtighen Edeldom', 'onbequaam tot soo grooten Regiment (regeren)', en doen niet anders dan met hun 'Gheltsack rontom loopen'⁶⁹². In het conflict tussen Willem III en Amsterdam ziet de auteur van *T' Samenspraeck* de Amsterdamse regenten als lieden die 'smaecken nae heerschappie en Meesterschap over de Souverainiteyt van den Staet'⁶⁹³.

⁶⁸⁹ Knr. 8658b, 11, 23.

⁶⁹⁰ Knr. 6781, 2.

⁶⁹¹ Knr. 6824, 24, 28, 29.

⁶⁹² Knr. 6843, 19.

⁶⁹³ Knr. 13496, 17.

Veranderingen in het mensbeeld

Tabel 4 laat zien dat in de jaren 1650-1704 het mensbeeld en het beroep op de geschiedenis de belangrijkste categorieën vormden waaraan de argumenten werden ontleend om de lezer te overtuigen. Het mensbeeld dat in 1650 uit de pamfletten spreekt is overwegend het aristoteliaans-humanistische mensbeeld met de begrippen passie, eigenbelang, deugd en rede. In de loop van de jaren neemt het belang van het mensbeeld in de politieke argumentaties af van ongeveer 85% (1650) naar 45% (1704)⁶⁹⁴. Dit komt vooral door de sterke afname van de groepsstereotypen van ongeveer 70% naar 30%. Het gebruik van het mensbeeld in meer algemene zin blijft ongeveer constant met 35%⁶⁹⁵.

Naast de duidelijke afname in het gebruik van groepsstereotypen komen ook enkele bescheiden veranderingen voor in het meer algemene mensbeeld. Dat blijkt uit een positievere benadering van het eigenbelang. De auteur van *Hollandts praetjen* ziet het gericht zijn op het eigenbelang niet als een negatieve hoedanigheid. Twaalf jaar voordat De la Court dit in *Interest* uitwerkte, legt de auteur een verband tussen eigenbelang en welvaart. In een samenspraak over de vraag waarom de Republiek in tegenstelling tot de Zuidelijke Nederlanden zo welvarend is, stelt hij dat het belang van de mens gelegen is in een veilige omgeving, want iedereen gaat daarheen waar het veilig is en zoals de 'schaduw en de menschen volgen, soo volgen de menschen de voorspoet en 't gheluck'. Dat geldt zeker voor kooplieden: zij zijn overal 'burgers, daer sy winst kunnen verkrijgen: en buyten dwangh van de concientie leven kunnen'⁶⁹⁶. Het pamflet *Pieter de la Court* stelt dat om een land tot bloei te brengen, de 'ingesetenen de vrijheid moeten hebben om het meesten te winnen', want de 'noodsakelik- en begerlikheid der menschen is groot genoeg, om in vryheid alle verstand ende vlyt op te wekken'⁶⁹⁷. Het zijn sporadisch voorkomende voorbeelden van een meer utilitaristisch mensbeeld, waarin het eigenbelang het algemeen belang dient en niet als een kwaad wordt weggezet dat de deugd moet beteugelen.

De verandering in mensbeeld blijkt ook uit het voorkomen van het begrip zelfbehoud meestal in samenhang met de concepten contract en natuurlijke

⁶⁹⁴ Tabellen 4 en 8, Grafiek 6.

⁶⁹⁵ Tabel 8.

⁶⁹⁶ Knr. 6833, 7.

⁶⁹⁷ Knr. 13474, 16. *Pieter de la Court. Wederom op nieuws door een begerige Staetzieke, en nieuwsgierige geesten ontrust. Synde een Vertoog wat de Belangen en de rechte Politie soude wesen, om een Stadt sijn Fondamenten te leggen, om daar so wel Christelyke, als Politike gronden op te bouwen. Gedrukt na de Copy van de Politique discoursen, in 't Jaer, of daer omtrent van de Politique Maximen.*

staat⁶⁹⁸. Het eerst is dit zichtbaar tijdens het Rampjaar, waarin het eigenbelang niet in aristoteliaans-humanistische termen van deugd en ondeugd wordt gezien, maar als een natuurlijke eigenschap van de mens. In een rechtvaardiging van de burgeropstanden in 1672 tegen staatsgezinde regenten, stelt de auteur van *Kort verhael* dat de mens gericht is op 'eygen behoudnisse en welwezen', wat ieder van 'nature magh en moet behertigen en soecken'⁶⁹⁹. De auteur van *Eenvoudig Verhael* rechtvaardigt deze burgeropstanden met de observatie dat 'al wat de mensch heeft, dat geeft hy voor sijn leven'. In een toelichting daarop zegt hij: de 'doodt heeft geen wet. De natuer leert de menschen, en selfs oock de beesten, haer leven en haer vryheyt, die meerder is als het leven, te beschermen, oock met schade van een ander'. Doden uit zelfverdediging zullen 'noch goddelijcke, noch menselijke wetten' veroordelen⁷⁰⁰. De auteur van *Spiegel van Doleantie* accepteert tot op zekere hoogte kuiperij en nepotisme van de bestuurlijke elite. In zijn mensbeeld is zulk handelen onvermijdelijk, want inherent aan de menselijke aard: 'niemand kan afleggen de natuyrlicke bedurven, affecten voor haere kinderen en vrienden'. Verder geldt 'daer een ieder is voor gepassioneerd ende geinteresseert als voor hen self'. Bij hem geen spoor van de deugd die het kwaad van het eigenbelang beteugelt⁷⁰¹.

De oorzaken van deze veranderingen in het mensbeeld zijn slechts in beperkte mate uit de politieke pamfletten af te leiden. De veranderende politieke omstandigheden zullen hebben bijgedragen aan de afname van het gebruik van groepsstereotypen over de regenten en de Oranjes. Het ging hierbij vooral om de verhouding staat en kerk, en de positie van de stadhouder. Deze onderwerpen zijn na 1672 minder dominant in het debat, waarmee ook de polariserende effecten van emotie en ideologie sterk werden afgezwakt. Het was een verandering die in potentie ruimte bood voor meer dialoog en consensus in het publieke debat, met een positief effect op de stabiliteit van de Republiek en haar vermogen zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden.

Het verschijnen van de begrippen zelfbehoud en gelijkheid naast een bescheiden herwaardering van het eigenbelang, wijzen op een toenemende verspreiding van het verlichte denken als een tweede oorzaak van de veranderingen in het mensbeeld. Deze verspreiding manifesteert zich in het mensbeeld echter duidelijk minder dan in het beroep op de goddelijke auto-

⁶⁹⁸ Pamfletten waarin de concepten contract en/of natuurlijke staat voorkomen: Knr. 10264, 10300, 10309, 10599, 13468, 13474, 13533, 15023, 15203.

⁶⁹⁹ Knr. 10264, 9.

⁷⁰⁰ Knr. 10300, 10, 11. .

⁷⁰¹ Knr. 10591, 10.

riteit die, zoals is gebleken, in de pamfletargumentaties afnam van 80% naar 10%. Toch kan men aan de verandering van het mensbeeld een grote betekenis toekennen. De afname van het negatieve volksbeeld met de opkomst van het gelijkheidsbeginsel als een van de oorzaken, was een voorwaarde om de kloof tussen burgerij en het volk te kunnen dichten. De begrippen zelfbehoud, gelijkheid en eigenbelang die in het verlichte denken waren gefundeerd in een nieuwe interpretatie van het natuurrecht, boden zicht op een ander staatsvormingsbeginsel dan de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie en het morele deugdconcept van de bestaande ordening. Al deze veranderingen hielden in hun uiterste consequentie de politieke emancipatie in van de burger, en uiteindelijk van de gehele bevolking. Hoofdstuk 9 onderzoekt in hoeverre deze consequenties werden getrokken.

Waarheidsvinding en de continuïteit van de historische verklaring

Een wezenlijk verschil tussen het aristoteliaans-scholastieke denken en de nieuwe visies op God, de natuur en de mens van denkers als Descartes, Hobbes en Spinoza komt tot uiting in de methode van waarheidsvinding, de manier waarop de werkelijkheid wordt onderzocht om (ware) uitspraken te kunnen doen over God, de natuur, de mens en de samenleving. Het gaat om uitspraken waarmee de mens zijn positie ten opzichte van deze entiteiten bepaalt. In de aristoteliaans-scholastieke denkwereld manifesteerde de waarheid zich in de Bijbel, in de geschiedenis en in de traditie van het denken, waarbij het bij de eerste twee vooral ging om inzicht te verkrijgen in de goddelijke wil, voorzienigheid en ordening als richtinggevend voor het menselijk handelen, ook op politiek gebied. Deze drie bronnen van waarheid verleenden de argumentaties in politieke teksten kracht van autoriteit. Deze methode van waarheidsvinding neemt aan op gezag en voegt daardoor in principe geen nieuwe kennis toe: het verleden is het uitgangspunt voor de oplossing van de problemen van het heden. Een analyse van het probleem als voorwaarde voor het vinden van een oplossing viel buiten het denkkader. Omdat deze methode uitsluitend was gebaseerd op tekstinterpretatie konden de uitkomsten een hoog subjectief karakter krijgen. De pamfletten geven de voorbeelden waarin dezelfde historische gebeurtenis tot tegengestelde conclusies leidt. Ook maakte deze methode het makkelijk om selectief uit teksten te halen wat in de eigen argumentatie paste. Het gevolg van deze eigenschappen is dat deze methode nauwelijks geschikte was voor het bereiken van consensus in het publieke debat en de politieke strijd. Ze hield de tweedeling onder de burgerij over de beste staatsvorm in stand, en daarmee samenhangend de patstelling in het debat.

De filosofie en wetenschapsmethodiek van Descartes (1596-1650) vormde een fundamenteel ander kennisparadigma dan het aristoteliaans-scholasticisme. Zijn bijdrage beschouwt men als een mijlpaal in de opkomst van de moderne wetenschap. Descartes heeft in de tweede helft van de zeventiende eeuw grote invloed uitgeoefend op het academische debat en het intellectuele publieke debat in de Republiek. Hij ging uit van een objectieve menselijke rede en van een menselijke geest die de eerste principes van kennis en waarheid bezat. Hiermee meende Descartes een zeker fundament voor absolute waarheidsvinding te hebben gevonden. Het gebruik van de rede en het toepassen van systematische twijfel zou het mogelijk maken om, naar analogie met de wiskunde, ware uitspraken te formuleren op grond van exacte definities en logische verklaringen. Deze deductieve wetenschapsmethode zou leiden tot ware kennis⁷⁰². Hoewel politieke theorievorming niet voorkomt in Descartes' werken, hield zijn methode van waarheidsvinding een belofte in voor een andere benadering van de politieke werkelijkheid die zou kunnen leiden tot het doorbreken van de politieke patstelling door een meer objectieve en rationele benadering van de politieke problematiek. Het moet voor de zeventiende-eeuwse mens een aantrekkelijke gedachte zijn geweest om door ware 'wiskundige' uitspraken een einde te maken aan de polarisatie in de samenleving en de gevolgen daarvan.

Welke veranderingen zijn in de onderzochte pamfletten (n=119) zichtbaar op het punt van de waarheidsvinding? In het voorgaande is gebleken dat het beroep op de goddelijke autoriteit en de Bijbel als bronnen van waarheid in ongeveer vijftig jaar uit de pamfletargumentaties verdwenen. Eenzelfde beeld geeft de tweede bron van waarheidsvinding, het beroep op de traditie van het denken in het bijzonder de klassieken, met een sterke daling in vijftig jaar tijd van 60% naar 10% (n=119)⁷⁰³. Samen met de sterke daling in het beroep op de goddelijke autoriteit en de veranderingen in het mensbeeld is dit een derde aanwijzing voor het afnemend belang van het aristoteliaans-scholastieke denken.

De sterke afname van het beroep op de klassieken wijst er op dat de klassieke denkwereld aan het begin van de achttiende eeuw in tegenstelling tot het midden van de zeventiende eeuw, geen bron meer vormt voor inzicht-

⁷⁰² Voorgaande gebaseerd op: Bunge, *From Stevin*; Burns, *The Cambridge history*; Frijhoff, *1650*; Hoftijzer, *Leven na Descartes*; Israel, *Radical Enlightenment*; Ruler, 'Descartes en de onttovering van het wereldbeeld'; Vermij, *Secularisering*; R. Zimmer, *Das Philosophenportal. Ein Schlüssel zu klassischen Werken* (München 2004).

⁷⁰³ Tabel 4, grafiek 4. Zie tabel 7 voor een verdere uitwerking van het beroep op de traditie van het denken.

ten, wijsheden en oplossingen voor actuele politieke problemen⁷⁰⁴. Daarvoor in de plaats komen echter geen verwijzingen naar nieuwe bronnen van theoretische kennis of naar de voormannen van het verlichte denken. Wijst dit op een intellectuele verarming van het publieke debat, of boden deze denkers geen praktisch toepasbare oplossingen voor het kernprobleem van de burger op politiek gebied, de bescherming van zijn maatschappelijk belang tegen politiek machtsmisbruik?

Verder valt de grote betekenis op van Grotius tijdens het eerste stadhoudersloze tijdperk, met name bij de vertegenwoordigers van het republikeinse standpunt⁷⁰⁵. In de pamfletten speelt zijn gedachtegoed vooral een rol bij de onderwerpen soevereiniteit van Holland en de rechtvaardiging van een aristocratisch bestuur. Het voorkomen in de pamfletten van de concepten natuurlijke staat, contract, volkerenrecht, natuurwet, en zelfbehoud als natuurrecht, kan op invloed van Grotius wijzen, maar ook op invloeden van de verlichte denkers⁷⁰⁶. Dit waren de concepten die een rol speelden in het debat over de rechten van de burger tegenover de staat, over de burgerlijke gehoorzaamheid en het recht op verzet. Grotius is een voorbeeld van de belangrijke maatschappelijke functie van de politieke denker in het publieke debat. Deze denkers voorzagen in de denkbeelden, begrippen en concepten die de discussie pas mogelijk maakte.

Het is opmerkelijk dat er geen enkele verwijzing is naar het politiek-theoretische debat in academische kring. De meeste pamfletauteurs behoorden tot de geletterde elite en een deel was academisch gevormd. Het academische debat moet bekend zijn geweest, maar had kennelijk geen directe relevantie voor de politieke zorgen van de burger. Ten slotte valt de belang-

⁷⁰⁴ Hampson constateert dat midden achttiende eeuw de klassieken niet meer als een relevante bron van kennis werden gezien: Hampson, *The Enlightenment*, 84. Raedts zoekt de oorzaak van deze ontwikkeling in de Wetenschappelijke Revolutie die de klassieke natuurfilosofie en astronomie ondergroef, en daarmee ook twijfel zaaide over andere klassieke waarheden en de zienswijze van de klassieke tijd als een 'dierbare, maar verloren tijd': P. Raedts, 'Ter verdediging van kerk en vaderland. Het middeleeuwse verleden tussen Renaissance en Verlichting', *TVG* 115 (2002) 356-382, aldaar 370.

⁷⁰⁵ Tabel 7. Voor de betekenis van Grotius, ook vanuit internationaal perspectief: Burns, *The Cambridge history*, 499-522; Gelderen, 'The Machiavellian moment,' 215; Gelderen, 'The state', 84-86; Israel, *De Republiek*, 560; Kossmann, *Naooogst*, 81-83; Kossmann, *Politieke theorie*, 78, 79; Pagden, *The language*, 4, 5; J.H. Tully, 'Current thinking about sixteenth- and seventeenth-century political theory', *The Historical Journal* 24 (1981) 475-484, aldaar 479, 484.

⁷⁰⁶ Grotius stelde de vraag of op basis van eigenliefde met als belangrijkste manifestaties het dienen van het eigenbelang en het recht op zelfverdediging een seculiere samenleving mogelijk was, een samenleving die niet was gebaseerd op de goddelijke genade. Het betekende een morele bevrijding van de mens uit de beperkingen van de Christelijke leer, waardoor de mens soeverein werd gemaakt. Zie Kloek, *1800*, 67-69.

rijke maatschappelijke rol op van de geschiedschrijvers⁷⁰⁷. Hun werken vormden een belangrijke autoriteit en basis voor het historisch feitenmateriaal in de argumentaties en past bij de dominante plaats van de historische verklaring in de aloude-constitutie denkwijze.

In groot contrast tot het voorgaande staat de derde bron van waarheidsvinding van het aristotelesiaans-scholastieke denken, het beroep op de traditie (de historische verklaring) die onverminderd van kracht bleef⁷⁰⁸. In 1650 kwam dit type verklaring in 71% van de pamfletten voor, begin achttiende eeuw was dit 65%. Het beeld in de tijd fluctueert, wat waarschijnlijk met de aard van de conflicten samenhangt⁷⁰⁹.

De historische verklaring kenmerkt zich door een aantal, deels samenhangende, eigenschappen. In de eerste plaats vormt de geschiedenis de verklaring waarom de dingen zijn zoals zij zijn, namelijk het product van een historische ontwikkeling. Als voorbeeld dient hier het pamflet *Memorie* waarin de geschiedenis wordt gebruikt om de lezer uit te leggen dat de burgers van Nijmegen een deel van hun historische rechten was ontnomen door het onrechtmatig handelen van de stadhouders⁷¹⁰. De boodschap is duidelijk: het verzet van de burgers is gerechtvaardigd. Dit type historische verklaring heeft een tijdloze en algemene geldigheid, gelegen in de historiciteit der dingen.

Een tweede toepassing is die van de historische analogie, waaraan men, zonder een duidelijk besef van historiciteit, absolute waarheden en standpunten ontleent. Een veel voorkomend voorbeeld in de pamfletten van voorstanders van de gemengde staatsvorm is de ondergang van de Romeinse republiek door onderlinge twisten, met de generaliserende conclusie dat een republiek intrinsiek instabiel is. Hier dient de geschiedenis als leermeester. Het subjectieve karakter van deze toepassing van de geschiedenis blijkt uit pamfletten waarin men op grond van soms dezelfde historische gebeurtenis of door selectief gebruik van de geschiedenis, tegengestelde conclusies trekt. In het debat over de beste staatsvorm valt dit het meeste op.

⁷⁰⁷ Zie tabel 7.

⁷⁰⁸ De historische zienswijze en verklaring hebben vooral betekenis gekregen door het humanisme (de Oudheid als ideaalbeeld; de historische rechtvaardiging van de positie van koning, adel, steden) en de Reformatie (de rechtvaardiging van de Reformatie als het zuivere geloof), zie Raedts, 'Ter verdediging'.

⁷⁰⁹ Tabel 4, grafiek 5.

⁷¹⁰ Knr. 14845. *Memorie begrypende een verhaal van de Constitutie der Regeringe van de Oude, Vrye en Vermaarde Stadt Nymegen*. Een ander voorbeeld geeft Knr. 14827. *Verbaal uit den naam ende vanwege de Gemeensluiden, Gildens ende Borgers der Stad Nymegen gemaakt ende opgesteld, van 't geen dat over het aanstellen ende suppleren van het behoorlik getal der Gemeensluiden van gemelte Stadt in April. May, en Juny deses ' jaars 1702 is voorgevallen en gepassert*.

In een derde toepassing fungeert het verleden als norm voor het heden. Op de achtergrond spelen statische en cyclische wereldbeelden, waarin een terugkeer naar de oorspronkelijke ongecorrumpeerde (politieke) ordening als oplossing van de contemporaine problemen geldt. Ten slotte speelde in de historische verklaring het dogma van de organische groei een rol, een zienswijze op het historische proces als een cumulatie van wijsheden waarop de mens niet moest ingrijpen, ook niet op de instituties die daaruit voortkwamen. Wat verder opvalt is dat, vooral in het derde kwart van de zeventiende eeuw, de historische verklaring sterk gekleurd is door de traumatische ervaringen van de Opstand en de Bestandstwisten. Dit voegde een sterk emotionele component toe aan de historische verklaring, wat zeker een aandeel zal hebben gehad in de onverzoenlijkheid van de standpunten van de voorstanders van de gemengde en van de republikeinse staatsvorm en de felheid waarmee het debat werd gevoerd.

Het toepassen van de historische verklaring in de pamfletargumentaties gaf een theoretische rechtvaardiging van de twee elkaar uitsluitende oplossingen, de republikeinse en de gemengde staatsvorm⁷¹¹. Was de burger zich bewust van de samenhang tussen de historische verklaring en deze tweedeling? In algemene zin is het antwoord ontkennend. Er is nauwelijks een pamflet dat gebruik maakt van het opkomend rationalisme en empirisme om een nieuwe kijk op de politieke werkelijkheid te ontwikkelen. Dit zou de weg hebben kunnen wijzen naar de analyse van een probleem om tot een oplossing te komen in plaats van de oplossing te zoeken in het verleden. De burger bleef gevangen in een denkkader begrensd door bestaande oplossingen en de geschiedenis daarvan.

In een enkel, uitsluitend republikeins pamflet, is een meer rationele benadering van de werkelijkheid herkenbaar. De auteurs accepteren verschil van mening en zien dit niet als een onvermijdelijk maatschappelijk kwaad. Ze geven blijk van het besef dat vrijheid van meningsuiting, religievrijheid en een meerhoofdig bestuur voorwaarden zijn voor een stabiele samenleving. Door deze vrijheid neemt het aantal twisten af en door de dialectiek van het publieke debat en het meerhoofdig bestuur ontstaat consensus over de beste oplossing. In deze pamfletten valt op dat men zich bewust is van het grote belang van waarheidsvinding, wat op twee manieren is gemotiveerd. Ten eerste door een beroep op het klassiek-humanistische concept van de politieke deugd van participatie aan de samenleving, een burgerplicht tegenover het vaderland. Dit hield in dat men het politieke bedrijf diende te volgen en de plicht had zich politiek uit te spreken. Het pamflet was daartoe

⁷¹¹ Zie hoofdstuk 7.

het meest geëigende communicatiemiddel. Ten tweede door het inzicht dat de waarheid het enige wapen is tegen manipulatie en misleiding van de publieke opinie, een gevaar met ontwrichtende gevolgen⁷¹². Desondanks komen in geen enkel pamflet de feilen van de traditionele waarheidsvinding aan de orde, noch het inzicht dat Descartes' methode van waarheidsvinding een wetenschappelijke en meer objectieve benadering bood. Het pamflet *Het Tweede Deel* komt het dichtst in de buurt waar het de nadruk legt op het kritische debat als methode van waarheidsvinding, de argumentatie berust echter nog steeds op een beroep op de autoriteit van de traditie van het denken en op de geschiedenis⁷¹³.

Waarom verdwenen op het punt van de waarheidsvinding het beroep op de goddelijke autoriteit en het beroep op de Bijbel en de klassieken als bronnen van kennis, en bleef als enige uit het aristoteliaans-scholastieke denken de historische verklaring over? Waarom was er nauwelijks aandacht voor de rationele methode van waarheidsvinding? Wat is de verklaring voor deze selectieve receptie van het verlichte denken? De pamfletten geven op deze vragen geen expliciet antwoord. Een mogelijke verklaring is dat er geen behoefte was aan nieuwe methoden van waarheidsvinding. Dit valt echter moeilijk te rijmen met het maatschappelijk probleem van de tweedeling onder de burgerij veroorzaakt door de tegengestelde visies over de beste staatsvorm. Zoals is gebleken speelde de ambiguïteit van de historische verklaring een belangrijke rol in de onmacht in het debat om de patstelling over de gewenste staatsvorm te doorbreken. De pamfletten laten zien dat de burger zich hiervan bewust was en er zich zorgen over maakte: de noodzaak voor een oplossing werd gevoeld. Het is aannemelijk dat, ook al was er een noodzaak, de nieuwe denkbeelden over waarheidsvinding nog onvoldoende rijpheid bezaten om toepassing te vinden in de bewijskracht van de politieke argumentaties. In een tijd waarin oude zekerheden werden afgebroken en nieuwe denkbeelden nog tot wasdom moesten komen, lijkt de geschiedenis als referentie voor de oplossing van de politieke problemen een bijna natuurlijke reactie. De verklaring kan ook liggen in de lange continuïteit van de aloude-constitutie denkwijze waarmee de historische verklaring onlosmakelijk was verbonden. Aan deze problemen is het volgende hoofdstuk gewijd, waarin het gaat om de confrontatie tussen de aloude-constitutie denkwijze en de nieuwe politieke concepten die het verlichte denken met zich meebracht.

⁷¹² Knr. 6829, 1; 6842, 34; 8655a, Voorreeden; 8658b, 48-52; 8799, Tot den Leeser; 8806c, 6-16; 8807, 23; 10598, 2; 13473, 8.

⁷¹³ Knr. 6829.

Hoofdstuk 9: De politieke concepten van het verlichte denken en de aloude-constitutie denkwijze

De nieuwe denkbeelden en inzichten van het verlichte denken over God, de mens, de natuur en op het punt van waarheidsvinding bracht ook nieuwe politiektheoretische inzichten met zich mee die op termijn een alternatief boden voor de aloude-constitutie denkwijze. *Leviathan* (1651) van Hobbes, *Tractatus Theologico-Politicus* (1670) van Spinoza en de *Two Treatises of Government* (1690) van Locke zijn in historisch perspectief de hoogtepunten van deze ontwikkeling in de zeventiende eeuw. Hun werken betekenden een breuk met het dominante aristoteliaans-scholastieke denken en op politiek gebied met de aloude-constitutie denkwijze. Het markeert het begin van een groeiend geloof in de maakbaarheid van de samenleving vanuit een oriëntatie op de toekomst in plaats van op het verleden. Zeggen de pamfletten iets over de receptie van deze nieuwe politieke denkbeelden in de beginperiode, de jaren 1650-1704, en leidde dit tot nieuwe politieke opvattingen?

Wat de politieke theorieën van deze denkers gemeen hebben is een herdefiniëring van het concept natuurrecht en de daarmee samenhangende concepten natuurlijke staat en sociaal contract, waarbij de betekenis van deze concepten in hoge mate werd bepaald door de specifieke visie van deze denkers op de menselijke aard⁷¹⁴. In dit laatste ligt een belangrijke verklaring waarom hun politieke theorieën toch zo verschilden. Het natuurrecht werd gedefinieerd als een van nature gegeven recht, geworteld in de natuurlijke ordening der dingen, een recht dat onvervreemdbaar en onreducerbaar was. Deze visie betekende een breuk met de heersende natuurrechtfilosofie binnen de aristoteliaans-scholastieke traditie, waarin het natuurrecht een afgeleide was van de goddelijke ordening. In deze geseclariseerde opvatting van het natuurrecht vormde niet de goddelijke ordening het uit-

⁷¹⁴ Natuurrecht en mensbeeld komen in veel literatuur aan de orde, het volgende is een kleine greep hieruit. In algemene zin, H.W. Blom, 'Vrijheid in de natuurrechtelijke politieke theorie in de zeventiende eeuwse Republiek', in: E. O. G. Haitzma Mulier, W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twingste eeuw* (Amsterdam 1999) 133-155, aldaar 133-136, 143, 155; R. Devos, 'Het maatschappelijk verdrag. Twee tradities in het denken over staat en samenleving', in: H. d. Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 51-63, aldaar 51-62; Kossmann, *Naoogst*, 81-82; Pagden, *The language*, 3-5; Skinner, *The foundations*, 154-161; A. Ulfig, *Lexikon der philosophischen Begriffe* (Keulen 1997). Met betrekking tot Hobbes: Burns, *The Cambridge history*, 533-538; Johnson Bagby, *Hobbes's Leviathan*, 11, 21-39; Kossmann, *Politieke theorie*, 54, 63, 64. Met betrekking tot Spinoza: Israel, *Radical Enlightenment*, 236, 237, 259, 268-272; Pocock, 'Spinoza and Harrington', 439; T. Verbeek, 'Spinoza's kritiek van de godsdienst', 96-99; West, 'Spinoza on Positive Freedom', 291-295. Met betrekking tot Locke: Devos, 'Het maatschappelijk verdrag', 53-56; Marshall, *John Locke*, 157-171; Russell, *Geschiedenis*, 641-643, 651-659; Wielema, 'John Locke', 12, 19, 20.

gangspunt voor de politieke ordening, maar het sociaal contract, een wilsbesluit van de mens. In dit contract reguleert de mens zijn natuurlijke vrijheid om een (burgerlijke) samenleving te vormen, een samenleving waarin het eigenbelang ondergeschikt is aan het algemeen belang. De politieke ordening werd een schepping van de mens.

Het individuele gelijkheidsbeginsel van het nieuwe natuurrecht in samenhang met het sociaal contract hield een theoretische rechtvaardiging in van politieke participatie en politieke vertegenwoordiging. Ondanks deze potentie vertonen de onderzochte pamfletten weinig sporen van een acceptatie van de nieuwe politieke concepten van het verlichte denken. Directe verwijzingen naar Hobbes, Spinoza, Locke en denkers op het tweede plan als Van den Enden en Huber komen er niet of nauwelijks in voor⁷¹⁵. Dat geldt ook voor de overige pamfletten uit de KB-collectie uit de jaren 1650-1704 zoals blijkt uit de Knuttel-catalogus⁷¹⁶. Wel komen in een aantal pamfletten noties en concepten voor over het natuurrecht, de natuurlijke staat en het contract, waarin invloeden van het protestants constitutionalisme en Grotius⁷¹⁷ zichtbaar zijn⁷¹⁸. In een aantal gevallen duidt de samenhang van deze concepten met het begrip zelfbehoud en de opvatting van de natuurlijke staat als een staat van rechteloosheid, chaos en anarchie waarin de mensen 'leven gelijk Beesten in het woudt' op het denken van Hobbes⁷¹⁹. Wat in enkele republikeinse pamfletten uit het Rampjaar eveneens op de invloed van Hobbes wijst, is de eis van absolute gehoorzaamheid van de burger aan de overheid⁷²⁰. Het totaalbeeld is echter dat de nieuwe politieke concepten nauwelijks een rol van betekenis speelden in de pamfletten. Datzelfde geldt voor de rationele manier van waarheidsvinding.

Waarom had de in Europese context gezien hoog ontwikkelde en politiek bewuste burger in de Republiek geen belangstelling voor de nieuwe politieke

⁷¹⁵ Tabel 7.

⁷¹⁶ Deel 9 van de Knuttel-catalogus bevat een index op de pamfletten van de KB-collectie. Hobbes en Locke komen voor de jaren 1650-1704 niet voor, Spinoza en het spinozisme in totaal zeven maal. Het niet of nauwelijks voorkomen in deze index betekent niet dat zij of hun (anonieme) werken niet voorkomen in pamfletten, wel dat er geen enkel pamflet is waarin zij of hun werk een hoofdonderwerp vormen.

⁷¹⁷ Zie voor de natuurrechttheorie van Grotius en de betekenis daarvan: Burns, *The Cambridge history*, 506, 515; Kossmann, *Politieke theorie*, 62; Pagden, *The language*, 5; R. Tuck, 'The 'modern' theory of natural law', in: A. Pagden ed., *The language of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1987) 100, 101; Tully, 'Current thinking about sixteenth- and seventeenth-century political theory', 484.

⁷¹⁸ Knr. 6842, 6843, 6847, 8655a, 10264, 10300, 10309, 10599, 13468, 13474, 13533, 15203, 15203.

⁷¹⁹ Knr. 13474, 13533, 15203.

⁷²⁰ Een voorbeeld is Knr. 10603.

concepten waarin politieke participatie besloten lag? Vanuit zijn historisch bewustzijn van de burger als soeverein van de samenleving, moet dit hem aantrekkelijk in de oren hebben geklonken. Het gebrek aan belangstelling kan zijn oorzaak hebben gevonden in de onbekendheid met de nieuwe politieke concepten of in de theoretische abstractie die niet direct tot een toepasbaarheid was te herleiden. Het kan ook duiden op een rationele keuze voor de bestaande politieke ordening met de aloude-constitutie denkwijze als theoretische rechtvaardiging.

Wat we in retrospectief beschouwen als werken van grote denkers, zal door de zeventiende-eeuwse burgers niet direct zijn onderschreven. Zij zagen een klein aantal geschriften met grote onderlinge verschillen van voor hen tamelijk obscure denkers met vaak ook nog een negatief imago zoals Hobbes en Spinoza. Bovendien betekenden die werken een duidelijke breuk met het gangbare denkparadigma. Ze waren echter wel verkrijgbaar in de Republiek⁷²¹. Bovendien is bekend dat zowel Spinoza als Locke – de laatste tijdens zijn verblijf als banneling in de Republiek (1683-1689) – intensieve contacten onderhielden met vrijzinnige intellectuele kringen⁷²². Eerder is al vastgesteld dat uit een beperkt aantal pamfletten bekendheid blijkt met de nieuwe begripsvorming rond de concepten natuurrecht, natuurlijke staat en sociaal contract. Wanneer men hierbij het gegeven betreft dat dezelfde omstandigheden geen beletsel vormden voor de opmars van het seculiere wereldbeeld, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat onbekendheid met de genoemde denkers geen afdoende verklaring kan zijn voor de geringe aandacht voor de nieuwe politieke concepten.

De concrete toepasbaarheid van de nieuwe concepten en denkbeelden in de zin van blauwdrukken en de relevantie voor de Republiek kunnen een factor zijn geweest in de receptie. Hobbes viel af, omdat de absolute overdracht door de burger van zijn politieke vrijheid aan een soeverein moeilijk te rijmen viel met het politieke bewustzijn van de burger als soeverein en met de burgerlijke samenleving van de Republiek. Locke kwam, gezien de geschiedenis van de receptie van zijn gedachtegoed, te laat om nog van invloed te kunnen zijn op het politieke denken in de jaren 1650-1704. Hier-teenover staat dat min of meer concrete aanzetten voor een ruimere poli-

⁷²¹ Hobbes, *Leviathan* (1651 eerste druk, 1667 Nederlandse versie). Spinoza, *Tractatus Theologico-Politicus* (1670), *Ethica* (1677), *Tractatus Politicus* (1677). Locke, *Two Treatises of Government* (1690).

⁷²² Zie voor de verbreiding van het gedachtegoed van Hobbes: Hobbes, *Leviathan* (met aantekeningen van W.E. Krul en inleiding van B.A.G.M. Tromp); Johnson Bagby, *Hobbes's Leviathan*. Voor Spinoza: W van Bunge, 'On the early Dutch reception'; Israel, *Radical Enlightenment*, Part II. Voor Locke: Marshall, *John Locke*. Voor Locke in de Republiek: Bunge, *The dictionary*, 637; Wielema, 'John Locke', 17.

tieke participatie van de burger te vinden waren in werken als de *Consideratien* (1662) van de gebroeders De la Court, de *Vrye Politieke Stellingen* (1662) van Van den Enden en de *Tractatus Politicus* (1674) van Spinoza⁷²³.

Bij al deze drie politieke denkers speelde, met verschillende diepgang, de natuurrecht interpretatie van het verlichte denken een rol als basis voor de rechtvaardiging van de individuele vrijheid, en daarmee samenhangend politieke participatie van delen van de burgerij. Van den Enden pleitte in zijn politieke theorievorming voor een politieke ordening waarin waarden als democratische besluitvorming⁷²⁴, zorgplicht van de overheid voor de zwaksten in de samenleving⁷²⁵ en culturele verheffing van het volk centraal stonden⁷²⁶. Het belangrijkste politieke orgaan was de volksvergadering, het hart van zijn democratie⁷²⁷. Deze was samengesteld uit alle 'welbevoegde' mannen, dat waren de volwassen mannen die in hun bestaan onafhankelijk waren van anderen⁷²⁸. Zijn werk *Vrye Politieke Stellingen* biedt een tamelijk concrete blauwdruk hoe zijn politieke ordening vorm moest krijgen.

De gebroeders De la Court waren in hun werken minder concreet in de uitwerking van hun politieke denkbeelden dan Van den Enden, en boden de burger weinig handvaten hoe politieke participatie gestalte kon krijgen. In de eerste editie van de *Consideratien van Staat* (1660) wordt een 'Populaire Regeringe' als de beste staatsvorm gezien⁷²⁹. In latere edities, na de dood van Johan in 1660 waarschijnlijk het werk van Pieter de la Court, wordt deze conclusie bijgesteld in de zin dat een aristocratie die naar democratie neigt, dat wil zeggen een 'ruime' aristocratie, de beste is⁷³⁰. In *Interest* lijkt het alleen nog maar te gaan om een beperkte aristocratie, in de vorm zoals die in Holland gold.

De *Tractatus Politicus*, na de dood van Spinoza in 1677 nog in dat zelfde jaar uitgegeven als onderdeel van de *Opera Posthuma*, is het werk van Spi-

⁷²³ Franciscus van den Enden, *Vrye Politieke Stellingen, en Consideratien van Staat. Gedaen na der ware Christenens Even gelijke vryheits gronden, strekkende tot een rechtschape, en ware verbeeteringh van Staat en Kerk* (Met een inleiding van Dr. W. Klever; Amsterdam 1662); Johan en Pieter de la Court, *Consideratien van Staat, ofte Polityke Weeg-Schaal, Waar in met veele Reedenen, Omstandigheden, Exempelen en Fabulen werd overwogen; Welke forme der Regeeringe, in speculatie geboud op de practijk onder de menschen de beste zij. Beschreven door V.H. In deese derde editie, naawkeurig ooversien, merkelijk vermeerdert, en in veelen klaarder gestelt.* (Amsterdam 1662); Spinoza, *TP*.

⁷²⁴ Enden, *Vrye Politieke Stellingen*, 90-93, 162, 163, 170, 173, 175, 176.

⁷²⁵ Ibidem, 137, 154-157, 169, 207, 218, 230, 231.

⁷²⁶ Ibidem, 155, 156, 167, 179.

⁷²⁷ Ibidem, 179, 180-182.

⁷²⁸ Ibidem, 92, 102-108, 179-182.

⁷²⁹ Court, *Consideratien*, Derde Boek, cap. I, 640.

⁷³⁰ Ibidem, Derde Boek, cap. V, 662-663.

noza waarin hij het meest concreet zijn politieke filosofie uitwerkt⁷³¹. De fundamentele hiervoor waren in de *Ethica* (1677) en de *Tractatus Theologico-Politicus* (1670) gelegd. Spinoza gaat uit van een rechtevenredig verband tussen de mate van rust en vrede binnen een samenleving en het aantal mensen dat aan de politiek deelneemt⁷³². Hoe groter dus dit politieke lichaam des te groter de kans op rust en vrede in de samenleving. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Spinoza de democratie als de beste staatsvorm ziet⁷³³. In *TP* onderzoekt Spinoza de bekende staatsvormen – monarchie, aristocratie, democratie – op hun gebreken en mogelijkheden tot verbetering met als belangrijkste uitgangspunten de menselijke natuur (passies en rede) en het natuurrecht (vrijheid en macht)⁷³⁴. In zijn beschrijving van de aristocratische bestuursvorm – aan de democratie is hij niet toegekomen – is de politieke ordening van de Republiek als referentie zichtbaar. Het verschil tussen beide is, dat in Spinoza's aristocratie de omvang van de aristocratie, het politieke lichaam, aanzienlijk groter is en een organisatorische scheiding is doorgevoerd tussen de wetgevende, uitvoerende en controlerende macht. Daarnaast stelt Spinoza maatregelen voor om ambtswaarschuwing te voorkomen, zoals tijdelijke aanstellingen en eisen aan het vervullen van een politiek ambt. Met deze conceptuele en pragmatische voorstellen en oplossingen had Spinoza zijn tijdgenoten iets te bieden. Zijn denkbeelden boden een betere oplossing voor het fundamentele probleem van de controle op de politieke macht, en zijn cartesiaans rationele benadering van de politiek vormde een duidelijk alternatief voor de ambigue historische verklaring die de politiek en het publieke debat in een patstelling hielden.

De hiervoor genoemde werken waren niet van een hoog theoretisch abstractieniveau, zij hadden eerder een pamfletachtig karakter. Ook deze werken kregen echter nauwelijks aandacht in het publieke debat. De geringe aandacht voor de nieuwe politieke concepten kan dus ook niet afdoende worden verklaard uit het ontbreken van min of meer uitgewerkte blauwdrukken.

Wanneer enerzijds de politieke concepten van het verlichte denken een alternatieve oplossing boden tegen politiek machtsmisbruik dat de burger schaadde, en anderzijds onbekendheid en gebrek aan toepasbaarheid geen afdoende verklaring vormen, dan moeten er ook rationele overweging in het spel zijn geweest die aannemelijk maken waarom de politieke concepten van het verlichte denken zo weinig aandacht kregen. Het is aannemelijk dat de

⁷³¹ Spinoza, *Tractatus Politicus* (uit het Latijn vertaald door W. Meijer, Amsterdam 1901) I, 3.

⁷³² *Ibidem*, VIII, 8.

⁷³³ *Ibidem*, XI, 1.

⁷³⁴ Spinoza, *TP* I, 2-4; VI, 1.

tevredenheid van de burger met de bestaande politieke ordening en haar functioneren een belangrijke rol zal hebben gespeeld in zijn overwegingen. De pamfletten tonen aan dat de burger doorgaans zeer tevreden was met het politieke systeem van de decentrale staatsvorm met als kern een aristocratisch stedelijk republicanisme, waarin hij zich liet representeren door de 'besten' uit zijn midden. In de ideaalvorm was het een ordening waarin de burger centraal stond met een korte afstand tot zijn overheid, het was een ordening die goed paste bij een burgerlijke samenleving.

Toch was die burger bij tijd en wijle aanzienlijk minder tevreden over de operationele kant van de politieke ordening was. Zoals gebleken is zagen veel burgers in oligarchievorming en de invloed van de stadhouders op het lokaal niveau een vorm van machtsmisbruik die het burgerlijk belang schaadde, en waarvan het cyclisch verlopende karakter een ernstige bedreiging vormde voor de stabiliteit van de Republiek. In zekere zin vormt dit een paradox: het politiek bestel paste in theorie optimaal bij het burgerlijk belang, maar vormde in de praktijk door de systeemfouten van het bestel juist een bedreiging voor datzelfde belang. In het cyclisch verloop van het proces van oligarchievorming veranderde de opvatting van de burger over de bestuurlijke elite als de 'besten' naar een zienswijze van 'usurpatoren' van de macht, wat gepaard ging met een diep wantrouwen tegen de politieke macht van de elite. Dit wantrouwen zou de nieuwe politieke concepten door het daarin besloten concept van politieke participatie, aantrekkelijk moeten hebben gemaakt. Immers, door politieke participatie werd de burger onderdeel van de politieke macht en het politieke machts evenwicht, wat een oplossing was voor het escalerende karakter van de bestaande ordening, want de burger kon tijdig corrigerend invloed uitoefenen⁷³⁵.

In zijn algemeenheid zal gelden dat wezenlijke veranderingen in het politieke bestel een groot risico kunnen zijn voor de stabiliteit van samenleving en staat. Hiervan was men zich in de zeventiende eeuw zeer bewust getuige de pamfletten die waarschuwen voor verandering van de 'fundamentele wetten' van een staat en de mogelijke gevolgen daarvan, zoals tweedracht, maatschappelijke onrust en zelfs de ondergang van het land. Deze afwijzing van veranderingen op grond van rationele overwegingen werd nog versterkt door de aloude-constitutie denkwijze met het dogma van de organische groei en de onaantastbaarheid van de aloude-constitutie als grondslag voor de politieke en maatschappelijke ordening. Dit samengaan van overwegingen van het gezonde verstand en een politieke theorie gericht op het in stand

⁷³⁵ Zie voor meer achtergrond Deel 2, in het bijzonder hoofdstuk 7.

houden van het bestaande vormde een bijna niet te nemen barrière voor verandering.

De nieuwe politieke concepten van het verlichte denken betekenden grote veranderingen op politiek en maatschappelijk gebied, veranderingen die neerkwamen op een politieke en maatschappelijke omwenteling. Op politiek gebied betekende het een wezenlijke verandering waarin de ideologie van de burger als soeverein niet meer werd gerealiseerd in de vorm van een regering door de 'besten', maar door een vertegenwoordigend lichaam. Zo'n verandering vereiste niet alleen een mentale omschakeling, van afzijdigheid naar participatie, maar had ook praktische consequenties, omdat het merendeel van de burgers wat betreft geschiktheid, energie en tijd niet beschikbaar was voor een actieve politieke participatie. Bovendien stond het nieuwe natuurrechtconcept met zijn beginsel van individuele vrijheid en gelijkheid en de daarin besloten notie van volkssoevereiniteit, op gespannen voet met het traditionele burgerschap dat gold voor een beperkt aantal burgers, en botste het met de stedelijke autonomie, waarbij elke stad haar eigen aloude-constitutie bezat. Daarnaast was het gelijkheidsbeginsel van het nieuwe natuurrecht strijdig met opvattingen over het volk dat men maar zelden als gelijke wilde zien. Weliswaar traden op deze punten een geleidelijke verandering op – het traditionele burgerrecht verloor in belangrijke mate haar politieke betekenis en de houding tot het volk werd geleidelijk minder negatief⁷³⁶ – maar breed gedragen waren deze ideeën nog allerminst.

De nieuwe politieke concepten zouden ook een afscheid hebben betekend van het corporatisme als basis van de maatschappelijke ordening. De onverenigbaarheid van de nieuwe concepten met het corporatisme lag in het principiële verschil tussen collectieve en individuele vrijheden. Het collectieve vrijheidsbegrip van de aloude-constitutie denkwijze was exclusief van aard; het sloot mensen buiten de corporatie uit. Een goed voorbeeld zijn het burgerrecht en de gilden. Het individuele vrijheidsbegrip van het nieuwe denken was inclusief, het betrof in principe iedereen, en hield een gelijkheidsbeginsel in dat iedereen dezelfde (politieke) rechten gaf⁷³⁷. In het bestaande politieke systeem was het collectief de kern van de maatschappelijke en politieke ordening op stedelijk niveau in de vorm van corporaties (stad, gilde, schutterij, gebuurten, kerkgenootschap), elk met hun eigen rechten en vrijheden, met als belangrijk kenmerk dat zij tot grote hoogte zelfbesturend waren. Deze corporaties bepaalden voor veel burgers hun economische, sociale,

⁷³⁶ Zie hoofdstuk I respectievelijk 8.

⁷³⁷ Bij de meeste denkers, waaronder Spinoza, had niet iedereen dezelfde politieke rechten: vrouwen en afhankelijkken waren bijvoorbeeld buitengesloten.

culturele en politieke positie⁷³⁸. Elke wezenlijke verandering van het corporatieve stelsel moet dan ook een bijna onneembare drempel hebben gevormd, waarbij de vraag op zijn plaats is of deze drempel langs evolutionaire weg had kunnen worden geslecht of alleen door een revolutie.

De pamfletten maken nauwelijks melding van het concept politieke participatie als oplossing van het probleem van politiek machtsmisbruik als gevolg van vooral oligarchievorming. De pamfletten maken helemaal geen melding van de grote maatschappelijke en politieke gevolgen bij een verdere uitwerking van politieke participatie op grond van de politieke concepten van het verlichte denken. Was men zich hier niet van bewust? Dat zal zeker hebben gegolden voor een deel van de burgers. Deze burgers zullen op een meer intuïtieve basis en uit angst voor verandering hebben gekozen voor de zekerheid van de bestaande ordening gerechtvaardigd door de aloude-constitutie denkwijze. Hierbij zal een rol hebben gespeeld dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw het politieke systeem nog te corrigeren viel door een fase van 'schoonmaak' in het cyclisch verloop van de oligarchievorming. Deze bestond meestal uit personele wijzigingen en maatregelen tegen nepotisme en corruptie. Anderzijds blijkt uit de pamfletten een duidelijk bewustzijn over de bedreiging van het burgerlijk belang door oligarchievorming van de bestuurlijke elite. Wanneer men dit samen neemt met de verspreiding van het verlichte denken zoals dit uit de pamfletten blijkt, dan is het aannemelijk dat er ook een deel van de burgers is geweest dat zich bewust moet zijn geweest van de oplossing en de gevolgen van de politieke concepten van het verlichte denken. Zij zullen een meer rationele afweging hebben gemaakt van de voor- en nadelen van de bestaande ordening in vergelijking met de nieuwe politieke concepten. In deze afweging koos de burger voor het bestaande bestel.

De vraag waarom de burger geen belangstelling had voor de nieuwe politieke concepten kan men ook omkeren: waarom zou de meest welvarende burger van Europa zijn maatschappelijk belang en maatschappelijke positie op het spel zetten voor het ongewisse avontuur van een verandering in het politieke bestel? Alleen iemand die weinig te verliezen heeft kiest voor een verandering met een grote kans op instabiliteit en chaos: het moet voor de meeste burgers een schrikbeeld zijn geweest. In generaliserende zin kwam de afweging die de burger maakte neer op een winst- en verliesrekening waarin materiële en immateriële factoren een rol zullen hebben gespeeld. Hierin is de complexe interactie zichtbaar tussen idee en werkelijkheid, waarbij het ging om sociaal-economische factoren die de welvaart bepaal-

⁷³⁸ Zie ook hoofdstuk 4.

den, politieke factoren die het maatschappelijk belang betroffen en culturele factoren die het denkkader bepaalden. Al deze factoren zijn tijdsgebonden, waardoor bij veranderende omstandigheden de uitkomst van de afweging anders kan zijn. Een uitkomst die kan leiden tot toenemend bewustzijn over problemen, oplossingen en gevolgen wat kan resulteren in een roep om en een draagvlak voor verandering. In de jaren 1650-1704 sloeg de balans duidelijk door naar acceptatie van de bestaande ordening. De aloude-constitutie bleef voor de burger de belangrijkste politieke theorie in zijn uiteenzetting met de overheid. Hierin kan men ook de verklaring zoeken waarom op het punt van waarheidsvinding het verlichte denken op een selectieve manier doordrong⁷³⁹. Het beroep op de goddelijke autoriteit, de Bijbel en de klassieken verdween uit de pamfletten, terwijl het beroep op de traditie (de geschiedenis) onveranderlijk bleef omdat dit een wezenskenmerk van de aloude-constitutie vormde.

Onder welke omstandigheden had een draagvlak voor verandering kunnen ontstaan⁷⁴⁰? Dit laat zich illustreren aan de hand van de veranderingen in de achttiende eeuw op sociaal-economisch, politiek en cultureel gebied. De ontevredenheid over de internationale positie van de Republiek nam geleidelijk toe⁷⁴¹, vooral na het debacle van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784)⁷⁴². Door de verschuiving van een economie gebaseerd op koophandel naar een economie van geldhandel, verloor de Republiek een deel van haar dynamiek op het gebied van ondernemerschap en innovatie⁷⁴³. De sociaal-economische gevolgen waren werkloosheid, de-urbanisatie en zelfs verpaupering van een deel van de middenklasse⁷⁴⁴. De regentenelite werd steeds meer een gesloten oligarchie, een van de burger afgesloten bestuursklasse die zich ook door haar materiële welstand van de burger ging onderschei-

⁷³⁹ Zie hoofdstuk 8.

⁷⁴⁰ Men kan de politieke werkelijkheid als een complex systeem zien dat doorgaans in een bepaald evenwicht verkeert en over het vermogen beschikt om bij veranderende omstandigheden het evenwicht te herstellen. Er zullen echter drempelwaarden zijn die bij overschrijding tot een ander evenwicht leiden (een andere politieke ordening). Veranderende omstandigheden en draagvlak voor verandering spelen een belangrijke rol bij drempelwaarden.

⁷⁴¹ W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 63; M. Prak, 'The Dutch Republic's city-state culture (17th-18th centuries)', in: M. H. Hansen ed., *A comparative study of thirty city-state cultures* (Copenhagen 2000) 352.

⁷⁴² Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 77; Prak, 'The Dutch Republic', 352; N. C. F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: Grijzenhout, *Voor vaderland en vrijheid*, 100, 101.

⁷⁴³ F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 7; Prak, 'The Dutch Republic', 349, 352.

⁷⁴⁴ Grijzenhout, *Voor vaderland*, 10; Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 63; Mijnhardt, *Urbanization*, 173-174.

den⁷⁴⁵. Op politiek-cultureel gebied vonden belangrijke ontwikkelingen plaats die resulteerden in een groeiend nationaal besef, een toenemend politiek bewustzijn en vanaf 1780 een politisering van de burger door de opkomst van een publieke opiniepers, de vrijcorpsen en de burgersociëteiten⁷⁴⁶. De groeiende onvrede kwam in de jaren 1780-1787 tot uitbarsting. Toch werd de bestaande politieke en maatschappelijke ordening niet fundamenteel aan de orde gesteld: in de retoriek overheerste de aloude-constitutie denkwijze⁷⁴⁷.

De omwenteling kwam pas in de jaren 1795-1813. Zonder hier diep op in te gaan is het belangrijk te onderkennen dat de democratisering van het politiek bestel en de vorming van de eenheidsstaat niet als een lineair proces verliepen⁷⁴⁸. Stedelijke autonomie werd afgenomen en weer hersteld, corporaties werden afgeschaft en heropgericht, een deel van de oude bestuurlijke elite werd afgezet en weer aangesteld. Het geschetste beeld van de jaren 1650-1704 en het vervolg in de achttiende eeuw tonen de taaie strijd tussen traditie en vernieuwing, de complexe interactie tussen idee en werkelijkheid met de rol van het toeval daarin. Een intellectueel diffusieproces waarin pas eind achttiende eeuw de nieuwe concepten en denkbeelden uit de tweede helft van de zeventiende eeuw hun vertaling vonden in blauwdrukken als basis voor de herinrichting van de samenleving⁷⁴⁹. Men kan de uitkomst van deze ontwikkeling ook zien als een nieuwe rationalisering van het historische bewustzijn van de burger als soeverein van de samenleving, waarbij de bestaande rationalisering in de vorm van de aloude-constitutie denkwijze plaats maakte voor een nieuwe rationalisering gebaseerd op het moderne natuurrecht met begrippen als individuele vrijheid, natuurlijke gelijkheid en het contract als basis voor de relatie tussen de burger en zijn samenleving.

⁷⁴⁵ Prak, 'The Dutch Republic', 348, 349; Prak, 'The Dutch Republic as a bourgeois society', 125, 129, 131.

⁷⁴⁶ Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 70-79; Sas, 'Opiniepers', 101-105, 114-123.

⁷⁴⁷ Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 79; Prak, 'The Dutch Republic', 348, 352, 353; Sas, 'Opiniepers', 118. In het beroep op oude rechten en privileges door oppositionele groeperingen stond de Republiek niet alleen. Dit was in de tweede helft van de achttiende eeuw ook het geval in Frankrijk, Engeland, Hongarije en de Oostenrijkse Nederlanden, zie Hampson, *Enlightenment*, 177, 183, 184, 254.

⁷⁴⁸ Zie Poell, *The Democratic Paradox*.

⁷⁴⁹ Kloek, Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*.

Slotbeschouwing en samenvatting

Welke betekenis had de politieke theorie voor de burger in de Republiek in de jaren 1650-1704? Deze vraag vormt het hoofdonderwerp van het onderzoek. Het was een tijd van grote politieke, sociaal-economische en culturele dynamiek, wat een gunstige voedingsbodem vormde voor het ontstaan en toepassen van politieke theorieën. Richtinggevend voor het onderzoek was de vraagstelling hoe de welvarende burger van de Republiek zijn politieke uitsluiting rechtvaardigde door het bestuur over te laten aan een regentelitelite die ongeveer 0,1 procent van de bevolking uitmaakte, en hoe hij in dat verband reageerde op de politieke concepten van het verlichte denken waarin politieke participatie besloten lag. De beantwoording van deze vraagstelling geeft tevens een beeld van de politieke cultuur van de burgerij, en een indruk over de receptie van het verlichte denken.

De resultaten van het onderzoek tonen een politiek bewuste burger die zich als de soeverein in de samenleving zag. Dit bewustzijn bepaalde zijn houding tot de politieke elite en lag ten grondslag aan de rechtvaardiging van het politieke systeem van de Republiek. Hoewel de burger in formele zin geen politieke invloed en macht had, was hij in de jaren 1650-1704 doorgaans tevreden over de politieke ordening gekenmerkt door een aristocratisch stedelijk republicanisme als zwaartepunt in een gedecentraliseerde staatsconstructie, waardoor de overheid dicht bij de burger stond. Het was een ordening die uitstekend paste bij een burgerlijke samenleving, waarbij de politiek werd overgelaten aan de 'besten' uit het midden der burgerij. Wanneer er conflicten waren, dan was dat meestal het gevolg van politiek machtsmisbruik als gevolg van oligarchievorming binnen de bestuurlijke elite. De burger zag zich dan niet meer in zijn belangen gediend, waardoor legitimering en acceptatie van die elite vervielen. In de daaropvolgende politieke strijd rechtvaardigde de burger zijn opvattingen vooral met behulp van de aloude-constitutie denkwijze als belangrijkste politieke theorie. Hierin stond de aloude-constitutie als onaantastbaar fundament van de politieke en maatschappelijke ordening van de samenleving centraal. De opkomst van het verlichte denken dat zich voorzichtig aftekent in de pamfletten bood een alternatief voor deze theorie gebaseerd op een nieuwe interpretatie van het natuurrecht waarin politieke participatie besloten lag. Dit sloot in theorie goed aan bij het historisch gegroeide politiek bewustzijn van de burger als soeverein. De burger maakte echter op grond van rationele overwegingen

een keuze voor de bestaande ordening. Pas einde achttiende eeuw sloeg de balans om naar verandering: de rationalisering van het historisch bewustzijn van de burger als soeverein werd niet meer gebaseerd op de aloude-constitutie denkwijze maar kreeg een nieuwe rationalisering op grond van de politieke concepten van het verlichte denken. Deze hoofdconclusie van het onderzoek krijgt hierna een verdere toelichting.

De betekenis van de politieke theorie met de verandering in de tijd is onderzocht aan de hand van het politieke publieke debat rond vijf historische gebeurtenissen in de jaren 1650-1704. Als invalshoek voor de analyse van deze debatten is uitgegaan van het belang dat de burger bij de samenleving had, zijn maatschappelijk belang. Dit belang betreft de waarden die de samenleving de burger bood en die voor hem deelname aan die samenleving de moeite waard maakten. In de confrontatie tussen dit belang en het handelen van de overheid vormde de burger zich een politiek standpunt, waarin de politieke theorie als rechtvaardiging van dat standpunt een rol kon spelen. Dit standpunt werd door middel van het pamflet, het belangrijkste medium in het publieke debat van die tijd, publiek gemaakt.

De jaren 1650-1704 zijn gekozen omdat deze tijd het begin inluidt van een culturele transformatie in de westerse wereld: de overgang van de aristoteliaans-scholastieke denkwereld naar een denkwereld gekenmerkt door een seculiere en rationele benadering van de werkelijkheid, eenvoudigheidshalve het verlichte denken genoemd. Deze keuze maakt het mogelijk om zowel de relevantie van de traditie van de politieke theorie voor de burger te onderzoeken als die van de opkomst van het verlichte denken. Beide onderwerpen zijn tot dusverre nog maar zelden op een systematische en representatieve wijze over een langere periode onderzocht.

Tot wie richtte het politieke pamflet zich? Voor deze doelgroep gelden de conclusies van het onderzoek. Ze richten zich tot de stedeling, vaak aangeduid met 'burger en ingezetene', die men als groep kan gelijkstellen aan een burgerlijke middenklasse, zo'n 35% van de bevolking⁷⁵⁰. Het pamflet illustreert daarmee een begripsverandering waarin het traditionele juridisch gedefinieerde begrip burger als de stedeling met burgerrechten, in het politieke debat plaatsmaakte voor een verruiming van het begrip burger gedefinieerd als de stedeling die een bijdrage leverde aan de stedelijke samenleving en die zich betrokken voelde bij deze samenleving. Deze verruiming van het begrip burger kan men zien als een stadium tussen de oorspronkelijke

⁷⁵⁰ De regenten en hun families zijn in deze 35% meegenomen. De termen middenklasse en burger moet men niet als homogene verschijnselen zien, er waren aanzienlijke verschillen op sociaal-economisch en cultureel gebied.

betekenis van de burger als drager van het burgerrecht, en de moderne betekenis waarin iedereen burger is. De overige stedelingen die niet onder de 'burgers en ingezetenen' vielen werden gerekend tot het volk dat bestond uit arbeiders, losarbeiders en bedeeden.

De sociaal-economische en culturele verschillen tussen burgerij en volk die in de pamfletten tot uitdrukking komen waren van een andere orde van grootte dan die binnen de burgerij, die in sociaal-economisch en cultureel opzicht evenmin een eenheid vormden. Het waren twee gescheiden werelden die echter in de loop der tijd nader tot elkaar kwamen. In de eerste twee onderzochte debatten ziet de burger het volk nog als een vijand die hem uitsluitend angst inboezemt, en die hij als een onberekenbare bedreiging ziet voor de stabiliteit van de samenleving. In de volgende debatten treedt een geleidelijke verandering op in de beeldvorming, een voorzichtige overgang van een vijandbeeld naar het beeld van een medemens, wat in een aantal pamfletten gepaard ging met noties van gelijkheid en volkssoevereiniteit. In de nieuwe begripsvorming over de burger en de veranderende beeldvorming over het volk tekent zich een mentaliteitsverandering af die op termijn een opening bood voor een politiek-theoretische rechtvaardiging van politieke participatie van delen van de bevolking.

De burger als soeverein in de samenleving, dat is het beeld dat de onderzochte pamfletten schetsen als kern van de politieke opvattingen en van het politieke bewustzijn van de burger. Dit politiek bewustzijn bepaalde zijn houding tot de bestuurlijke ordening en de bestuurlijke elite en kan men zien als een belangrijke component van zijn identiteit als burger. Het gaat daarbij om een historisch gevormd politiek bewustzijn, nauw samenhangend met de vroegstedelijke ontwikkeling, dat zich in de pamfletten uit in het gevoel vrij te zijn het eigen lot te bepalen, in een sterke betrokkenheid bij de stedelijke samenleving en in een zelfbewust verweer wanneer zijn maatschappelijk belang werd bedreigd door de bestuurlijke elite. Deze elementen karakteriseren de politieke cultuur in de Republiek tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw. Er is geen sprake van een onmondige burger die zich politiek afzijdig hield, maar een burger die het als een burgerplicht en als een deugd zag zich een politieke mening te vormen en die te uiten in het publieke domein. Het is het beeld van een actief burgerschap dat wijst op een zelfbewuste burgerlijke samenleving met een bloeiende politieke cultuur van een permanent karakter en niet als een incidenteel verschijnsel gekoppeld aan de vijf onderzochte crisissituaties.

Zal de burger zich in dit beeld uit de pamfletten hebben herkend of was dit een ideaalbeeld van de pamfletauteur? De pamfletauteurs, de opinievormers in het publieke debat, behoorden tot de gevormde burgerlijke elite.

222 Slotbeschouwing en samenvatting

Hun keuze voor het massamedium pamflet en de stijl en inhoud van de pamfletten geven aan dat ze niet schreven voor eigen kring, maar voor de burger in breder verband. De inhoud van de politieke pamfletten geeft niet de indruk van een ideaalvoorstelling noch van een manipulatief oogmerk, het gaat doorgaans om betrokken reacties op de politieke werkelijkheid. De intentie van de auteur was de burger te overtuigen van het gelijk van zijn politieke standpunten en visies, wat alleen kon slagen door de (politieke) taal van de burger te spreken. Natuurlijk zal in de receptie, vooral bij mondelinge overdracht, enige informatietransformatie hebben plaatsgevonden waardoor een wat andere beeldvorming kan zijn opgetreden. Dit neemt niet weg dat het voorgaande de conclusie rechtvaardigt dat het geschetste beeld in veel opzichten zal zijn overeengekomen met de politieke denkwereld en het politieke bewustzijn van de burger⁷⁵¹.

Wanneer men het publieke debat in de jaren 1650-1704 beoordeelt aan de hand van de criteria vrijheid van meningsuiting, toegankelijkheid tot het debat en kwaliteit van de informatie, dan is de conclusie dat het debat op een kwalitatief hoog niveau stond. Wanneer deze criteria als een maat voor de kwaliteit van een samenleving gelden, dan gold de samenleving in de Republiek als hoog ontwikkeld. Geïnformeerd en met relatief grote vrijheid kon over maatschappelijke en politieke problemen worden gedebatteerd. Het open debat maakte het mogelijk onvrede te kanaliseren, oplossingen voor te stellen en draagvlak voor verandering te creëren. In deze zin vormde het publieke debat een belangrijke randvoorwaarde voor de stabiliteit van de Republiek en het vermogen zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden.

Ondanks de gunstige voorwaarden tot een vruchtbaar debat, kenmerkte het debat zich door polarisatie waarin een scherpe politieke tweedeling onder de burgerij tot uiting komt die bij voortduring resulteerde in een patstelling in het debat. In plaats van een bijdrage aan de stabiliteit van de Republiek werd het publieke debat zo een risicofactor door de verharding van de standpunten, waarin soms de dreiging van een burgeroorlog doorklinkt. De kern van het conflict was dat de keuze van beide kanten in het debat over de beste staatsvorm, de republikeinse of de gemengde staatsvorm, elkaar uitsloten. Daarnaast speelden geloof en kerk een polariserende rol. Vooral het uitgangspunt van de absolute geloofswaarheid van de orthodox-gereformeerden maakte elke consensus-vormende discussie onmogelijk. Ten slotte hield de subjectieve manier van waarheidsvinding – door het beroep op de autoriteit van God, de klassieken en de traditie – de impasse in het

⁷⁵¹ Iedere burger was natuurlijk niet even politiek geïnteresseerd en betrokken.

debat in stand, want op grond van vaak dezelfde bronnen bewezen beide kanten hun gelijk. Tweedeling en patstelling blijven het publieke debat in de jaren 1650-1704 kenmerken, waarbij de scherpte van beide wel afneemt. De veranderde verhouding tussen staat en kerk na de machtswisseling van 1672 reflecteert zich in de pamfletten, wat er op wijst dat deze verhouding een belangrijke rol zal hebben gespeeld in de afgenomen polarisatie van het publieke debat.

Het politieke bewustzijn van de burger als soeverein komt in de pamfletten tot uiting in wat de burgerideologie kan worden genoemd. Een ideologie die een samenhang aangeeft tussen het maatschappelijk belang van de burger, de stedelijke welvaart, burgerlijk zelfbestuur, de aloude-constitutie en de aloude-constitutie denkwijze. In een lange historische ontwikkeling had deze burgerideologie zich in de zeventiende eeuw politiek gematerialiseerd in een oligarchisch getint aristocratisch stedelijk republicanisme en in maatschappelijke zin in een corporatistisch georganiseerde maatschappij. Samen vormden ze de fundamente van de maatschappelijke en politieke ordening van de Republiek in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De aloude-constitutie was de juridische grondslag van deze ordening en de aloude-constitutie denkwijze de theoretische rechtvaardiging. Deze ideologie had tot gevolg dat elke poging om de aloude-constitutie te veranderen werd gezien als bedreiging van de belangen van de burger. De vijf onderzochte debatten geven hier een kleurrijk beeld van.

Het concept burgerlijk zelfbestuur van de burgerideologie kwam in de zeventiende eeuw neer op een bestuur van de 'besten' uit de gelederen van de burgerij, die zich onderscheidde door vorming, deskundigheid, ervaring, wijsheid en het bezit van de middelen van bestaan om zich vrij te maken voor de politiek. Zij vertegenwoordigden de burgers als waren ze de belichaming, de personifiëring van de politieke wil van de burgers in de behartiging van hun belangen. Het was een politiek systeem gebaseerd op vertrouwen, op het toevertrouwen van de politieke macht aan een elite, soms in paternalistische termen aangeduid als de 'vaders' van de samenleving. Bij goed functioneren was dit een ideaal systeem voor een burger die meestal geen bestuurlijke kwalificaties bezat en die in zijn strijd om het dagelijks bestaan de tijd noch de energie had om door een vorm van politieke participatie aan de politieke macht deel te nemen. De burgerideologie, in samenhang met deze pragmatische overwegingen, vormt de verklaring waarom de politiek bewuste en welvarende burger zich tegelijk de soeverein van de samenleving voelde en de politiek toevertrouwde aan een elite die slechts 0,1 procent van de bevolking uitmaakte.

De politieke en bestuurlijke ordening van de Republiek kan men beschouwen als een middeleeuwse erfenis die tot het einde van de achttiende eeuw zo goed als ongewijzigd stand hield. Dit roept een beeld op van stagnatie, van een achterblijven bij de ontwikkelingen op politiek en bestuurlijk gebied elders. Daarnaast roept de sterk gedecentraliseerde staatsvorm met een omslachtige manier van besluitvorming twijfels op of deze staatsvorm slagvaardig kon reageren op de dynamiek van die tijd. De geschiedenis van het Rampjaar en de Plooiërijen geven voeding aan deze twijfels. De pamfletten geven echter ook een ander beeld, zij beschrijven een politieke ordening waarin de burger zich centraal zag staan. Het was geen ordening die de burger was opgelegd en waaraan hij moest gehoorzamen. In historisch perspectief kon hij deze ordening als zijn eigen keuze zien. Het aristocratisch stedelijk republicanisme samen met het corporatisme als de politiek-maatschappelijke organisatievorm, vormde de kern van een ordening die optimaal was voor een burgerlijke samenleving. Dit schiep een politiek klimaat gekenmerkt door betrokkenheid bij de samenleving, een principiële acceptatie van de bestuurlijke elite als representant van de burgers en een bestuur dat doorgaans rekening hield met de belangen van de burger. Deze drie kenmerken kan men als factoren zien die hebben bijgedragen aan het succes van de Republiek en de lange continuïteit van haar politieke ordening. Het was de kracht van een politiek systeem dat dicht bij de burger stond.

Het ging niet altijd goed. De basis voor acceptatie en legitimering van de elite verviel wanneer de burger zich in zijn belangen niet meer gediend zag en wanneer de burgerideologie van burgerlijk zelfbestuur geweld werd aangedaan. Bijna altijd was dit het gevolg van oligarchievorming binnen de bestuurlijke elite en in mindere mate het streven van de stadhouders naar invloed op het lokale niveau, de 'vaders' veranderden in 'tyrannen'. De onvrede leidde na escalatie tot personele wijzigingen en maatregelen tegen nepotisme en corruptie, waarna het systeem na deze 'schoonmaak' weer tot tevredenheid functioneerde. Dit verloop toont de veerkracht van het politieke systeem van de Republiek.

De oligarchievorming voltrok zich met een zekere cyclische wetmatigheid waardoor de periodiek oplaaiende strijd tussen burger en bestuur een bedreiging vormde voor de stabiliteit van de Republiek. De vijf onderzochte gebeurtenissen zijn hier een illustratie van. Toch was de burger in de jaren 1650-1704 over het algemeen tevreden met zijn overheid. Dit komt in de pamfletten tot uiting in het beeld van de Republiek als het meest vrije en welvarende land van Europa; in de landen om hem heen zag hij geen aantrekkelijker alternatief. De tevredenheid komt ook indirect tot uiting in de

acceptatie van een belastingdruk die per hoofd van de bevolking de hoogste was in Europa.

In de strijd van de burger ter bescherming van zijn maatschappelijk belang komt de rol en betekenis van de politieke theorie tot uitdrukking. In meer dan de helft van de politieke pamfletten speelt zij een rol in de argumentatie, met een theoretische diepgang die varieert van een verwijzing naar politieke denkers of hun werken, het toepassen van politieke concepten uit de traditie van de politieke theorie tot originele theorievorming, meestal gebaseerd op concepten uit de traditie van de politieke theorie. Dit laatste kwam echter weinig voor wat, gezien de aard en de rol van het pamflet als reactie op de actualiteit, niet verwonderlijk is. Het hoge percentage pamfletten waar politieke theorie in enige vorm in voorkwam, geeft aan dat de politieke theorie een belangrijke rol speelde in de overtuigingskracht van de pamfletten en dus ook in de confrontatie tussen de burger en de bestuurlijke elite.

In de pamfletten waarin politieke theorie voorkomt, vormt de aloude-constitutie denkwijze de dominante theorie gedurende de hele periode 1650-1704. Deze dominantie is goed verklaarbaar, want deze denkwijze vormde de theoretische rechtvaardiging van de aloude-constitutie waarop de burger zich beriep in zijn verweer tegen de bedreiging van zijn maatschappelijk belang. Het moment van ontstaan van de aloude-constitutie denkwijze valt niet met zekerheid vast te stellen, waarschijnlijk is dit in het begin van de zestiende eeuw geweest. Eind achttiende eeuw kwam er, zoals verder op zal blijken, een einde aan deze dominantie. De belangrijkste verklaring voor deze lange levensduur van bijna drie eeuwen, ligt in de directe samenhang met de aloude-constitutie als de juridische grondslag voor de maatschappelijke en politieke ordening van de Republiek. Een tweede verklaring ligt in de verankering van deze denkwijze in de mentale structuur van die tijd, het aristoteliaans-scholastieke denken. Dit komt vooral tot uiting in het historisch gerichte denken, waarin het verleden de norm is voor het heden. Een denken dat uitgaat van de onaantastbaarheid van het historisch proces waarop de mens niet moest ingrijpen: het dogma van de organische groei. Aan deze historisch gerichte mentaliteit en denkwijze kwam eveneens eind achttiende eeuw een einde, toen het geloof in de maakbaarheid van mens en samenleving ging overheersen. De derde verklaring voor deze dominantie ligt in de conceptuele eenvoud van deze theorie, waardoor zij eenvoudig kon samengaan met concepten van andere politieke theorieën. De burger koos hieruit op eclectische wijze wat hem van pas kwam. Herkenbaar zijn naast het burgerlijk humanisme, het politiek aristotelianisme, het Romeins republi-

canisme, de protestantse verzetstheorie en de politieke concepten gebaseerd op het natuurrechtelijk denken.

De pamfletten weerspiegelen het politieke publieke debat en de daarin gevormde publieke opinie. Hierin komen de grenzen tot uitdrukking die de bevolking stelt aan het overheidsoptreden, het vormt een maat voor de acceptatie en legitimering van die overheid. De aloude-constitutie denkwijze speelde een wezenlijke rol in de theoretische rechtvaardiging van deze grenzen. Deze werden overschreden wanneer de aloude-constitutie geweld werd aangedaan of wanneer de bestuurselite zich niet meer dienstbaar opstelde aan het algemeen belang dat gefundeerd was in deze constitutie. Uit veel pamfletten blijkt dat de bestuurlijke elite zich bewust was van de betekenis van de publieke opinie en er ook rekening mee hield. Deze rol van de publieke opinie als politieke machtsfactor, gaf de politieke theorie als een van de factoren die de publieke opinie vormde, ook een reële betekenis in de politieke werkelijkheid.

Hoewel de burger in de aloude-constitutie denkwijze een krachtig verweer had tegen de bedreiging van zijn maatschappelijk belang, bood deze denkwijze geen voldoende theoretisch kader voor een beslissende argumentatie over de beste staatsvorm, de republikeinse of de gemengde staatsvorm. Deze kwestie zorgde voor een tweedeling onder de burgerij, en daarmee samenhangend een patstelling in het publieke debat, die een ernstige bedreiging vormde voor de stabiliteit van de Republiek. In de kern ging het om het vraagstuk van de controle op de politieke macht, nodig om politiek misbruik als gevolg van vooral oligarchievorming te voorkomen. Beide standpunten in het debat waren gebaseerd op het principe van evenwicht door tegenwicht: het republikeinse evenwicht van 'gelijken' en het evenwicht van de gemengde staatsvorm door een 'balanceerder'. Het waren elkaar uitsluitende oplossingen. Het onvermogen van de aloude-constitutie denkwijze lag besloten in de historische zienswijze die zo kenmerkend was voor deze denkwijze: oplossingen uit het verleden werden als norm voor het heden gezien; de mens moest niet wezenlijk ingrijpen op het historische proces en haar uitkomsten; de ambiguïteit van de historische verklaring en het beroep op de autoriteit (God, de traditie, de klassieken) stond consensus in de weg. Een verandering van het denkkader was nodig om een uitweg te vinden.

De tweede helft van de zeventiende eeuw staat in de cultuurgeschiedenis bekend als het begin van een overgangperiode, waarin het aristoteliaans-scholastieke denken plaats ging maken voor een denken gekenmerkt door rationalisme en secularisatie: *la crise de la conscience*⁷⁵², een culturele tran-

⁷⁵² P. Hazard, *La crise de la conscience Européenne* (1935).

sition⁷⁵³, de vroege Verlichting⁷⁵⁴. De pamfletten laten zien dat dit nieuwe denken – rond 1650 in het publieke domein in opkomst – verrassend snel in ongeveer vijftig jaar een rol ging spelen in de denkwereld van de burger. Dit komt in de pamfletten vooral tot uiting in de sterke afname van het beroep op de goddelijke autoriteit in de pamfletargumentaties van 80% (1650) naar 10% (1704). Gods hand in de geschiedenis, een belangrijk kenmerk van het religieuze wereldbeeld van het aristoteliaans-scholastieke denken, verdween uit de pamfletten. Daarnaast is in de pamfletten de opkomst van het verlichte denken ook zichtbaar in de veranderingen in het mensbeeld en in de methode van waarheidsvinding. Naast de conclusie dat het historisch gevormde politieke bewustzijn van de burger als soeverein een bepalende rol speelde in de politieke opvattingen van de burger, is de snelle opkomst van het verlichte denken de tweede hoofdconclusie die uit de pamfletten naar voren komt.

Deze opkomst is verrassend snel, omdat het verlichte denken een paradigmatische verandering betekende ten opzichte van het dominante aristoteliaans-scholastieke denken. Met het seculiere wereldbeeld, een naturalistisch in plaats van een moreel mensbeeld, de rationele methode van waarheidsvinding en de politieke concepten gebaseerd op het natuurrecht, bood dit denken een nieuw wereldbeschouwelijk en politiek-theoretisch kader. Wat daarbij opvalt, is dat het verlichte denken selectief in de pamfletten tot uiting komt. Gods hand verdween als verklarende factor uit de geschiedenis, de klassieken golden niet meer als bron van wijsheid en het mensbeeld werd gekleurd met noties als eigenbelang en zelfbehoud. Wat niet werd overgenomen was de rationele methode van waarheidsvinding, want de historische verklaring bleef dominant. Datzelfde geldt voor de politieke concepten van het verlichte denken: de aloude-constitutie denkwijze bleef de dominante rechtvaardiging van de bestaande politieke ordening.

Waarom had de burger weinig belangstelling voor de nieuwe politieke concepten en de rationele methode van waarheidsvinding van het verlichte denken? Dat zal niet hebben gelegen aan de potentie van deze concepten waarin een rechtvaardiging van politieke participatie besloten lag, die op bijna natuurlijke wijze aansloot bij het politieke bewustzijn van de burger als soeverein. Politieke participatie betekende ook een alternatief voor het vastgelopen debat over de beste staatsvorm, want deelname aan de politieke macht gaf de burger een vroegtijdige correctiemogelijkheid in het cyclische

⁷⁵³ Hampson, *The Enlightenment*.

⁷⁵⁴ W. van Bunge ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003) 5-12; Hampson, *The Enlightenment*, 15-40; Israel, *Radical Enlightenment*, 3-13; Mijnhardt, 'Construction', 231-232, 259-262.

verloop van oligarchievorming waarin het politieke machtsmisbruik ontstond. Deze oplossing zou het vastgelopen debat over de beste staatsvorm hebben kunnen vlot trekken en daarmee de tweedeling onder de burgerij over deze kwestie hebben kunnen doen oplossen. Politieke participatie plaatste dit vraagstuk in een geheel ander licht, want het gaf de burger formele politieke macht om zijn belangen te behartigen. Ten slotte zou het rationele verklareingsmodel een meer wetenschappelijke en een meer oplossingsgerichte benadering van de politieke en maatschappelijke problemen van de Republiek hebben kunnen betekenen in tegenstelling tot de historische zienswijze van de aloude-constitutie denkwijze, waarin het verleden de norm was voor het heden. Dit zou de weg hebben kunnen vrij maken voor nieuwe inzichten op politiek en maatschappelijk gebied als antwoord op de veranderende werkelijkheid. Bovendien was het een voorwaarde om in het publiek debat consensus te bereiken en eventueel draagvlak te creëren voor verandering.

Onbekendheid en onduidelijkheid over de praktische toepasbaarheid zullen een factor zijn geweest in de geringe aandacht voor zowel de nieuwe politieke concepten als de rationele methode van waarheidsvinding. Hierbij dient men te bedenken dat het een tijd was waarin oude denkbeelden ter discussie werden gesteld en het nieuwe (politieke) begrippenapparaat van het verlichte denken nog niet was uitgekristalliseerd. Voor velen zal het vasthouden van het bestaande een natuurlijke reactie zijn geweest.

De selectieve manier waarop het verlichte denken een rol ging spelen in de denkwereld van de burger wijst echter ook op een zekere bekendheid en doet ook een rationele afweging vermoeden. Waarom zou de meest welvarende burger van Europa zijn maatschappelijk belang en maatschappelijke positie op het spel zetten voor het ongewisse avontuur van een verandering in het politieke bestel? Zo'n verandering hield een hoog risico in op het ontstaan van maatschappelijk onrust en chaos. Elke weldenkende burger zal hiervoor zijn teruggeschrokken, zeker als hij de consequenties van deze nieuwe concepten inzag: ze hielden een politieke en maatschappelijke omwenteling in. Op politiek gebied zou de politieke vertegenwoordiging in de vorm van een personifiëring van de politieke wil van de burger moeten plaatsmaken voor een gekozen vertegenwoordiging. Dit betekende niet alleen een mentale omschakeling maar stelde ook eisen aan beschikbare tijd, vorming en deskundigheid om politieke ambten te kunnen vervullen. Op maatschappelijk gebied waren de gevolgen nog groter. Het individuele vrijheids- en gelijkheidsbeginsel van de nieuwe politieke concepten was niet verenigbaar met de collectieve vrijheden en rechten van de aloude-constitutie. In de praktijk zou dit het einde hebben betekend van het corporatisme, het traditionele burgerschap en de stedelijk autonomie.

Hoe de afweging van de burger precies is geweest valt niet uit de pamfletten op te maken, wel is duidelijk dat hij in de jaren 1650-1704 koos voor de bestaande ordening⁷⁵⁵. Kennelijk waren zijn problemen met de oligarchievorming van de bestuurlijke elite en de invloed van de stadhouders op lokaal niveau nog ver verwijderd van het punt waarop zich een draagvlak kon gaan vormen voor de ingrijpende politieke en maatschappelijke veranderingen die de politieke concepten van het verlichte denken met zich mee brachten. De continuïteit van de politieke ordening van de Republiek gezien tegen de dynamiek van die tijd en de tevredenheid van de burger, wijzen op de kracht van een politiek systeem dat lange tijd een antwoord had op de veranderende omstandigheden. Het was de kracht en het succes van een politiek systeem dat dicht bij de burger stond.

In het voorgaande is betoogd dat in de jaren 1650-1704 het politieke bewustzijn van de burger als soeverein van de samenleving de grondslag vormde van het politieke denken en handelen van de burger. Dit zal niet alleen voor deze jaren hebben gegolden, want een bewustzijn houdt zich niet aan jaartallen. In historisch perspectief lijkt dit bewustzijn zich al vroeg te hebben gevormd in directe samenhang met de stedelijke ontwikkeling en ook nu nog is het een uitgangspunt van de westerse democratieën. Dit bewustzijn drukt een basaal vrijheidsgevoel uit op grond waarvan iedere tijd, bepaald door de materiële en culturele omstandigheden, een politieke vormgeving en theoretische rechtvaardiging zoekt. Men kan dit bewustzijn als een historische constante zien die in de zeventiende en achttiende eeuw een theoretische rechtvaardiging kreeg in de vorm van de aloude-constitutie denkwijze. Ondanks de veranderende omstandigheden en op een aantal incidenten na, was de burger tevreden en vormde zich geen draagvlak voor verandering. Het gevolg was dat de aloude-constitutie denkwijze meer dan twee eeuwen lang de theoretische rechtvaardiging bleef van het aristocratisch republicanisme en het corporatisme, beide zo kenmerkend voor de Republiek. Pas einde achttiende eeuw waren de omstandigheden zodanig dat er een draagvlak ontstond voor verandering met daarmee samengaan een theoretische rechtvaardiging gebaseerd op de politieke concepten van het natuurrecht denken die in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot ontwikkeling waren gekomen. In de revolutiejaren 1795-1813 speelden dergelijke concepten een beslissende rol bij de nieuwe inrichting van de samenleving. Deze revolutie betekende het einde van het aristocratisch stedelijk

⁷⁵⁵ Natuurlijk zal niet elke burger een keuze hebben gemaakt, dit zal vooral bepaald zijn geweest door zijn politieke interesse en betrokkenheid en door zijn vorming.

230 Slotbeschouwing en samenvatting

republicanisme, het corporatisme en als gevolg daarvan de aloude-constitutie denkwijze.

De nieuwe rationalisering van het historische bewustzijn van de burger als soeverein gebaseerd op het moderne natuurrecht met begrippen als individuele vrijheid, natuurlijke gelijkheid en het contract als basis voor de relatie tussen de burger en zijn samenleving, kan men voor de Republiek zien als het begin van de moderne samenleving: de overgang van een samenleving getypeerd als 'Gemeinschaft' met de corporaties als kern, naar een samenleving getypeerd als 'Gesellschaft' waarin het individu centraal staat. Het was een ingrijpende verandering waarin collectieve vrijheden plaatsmaakten voor individuele vrijheden. In essentie ging het om een verandering in de aard van de betrokkenheid van de burger bij de samenleving en de staat, met grote gevolgen voor de onderlinge solidariteit en sociale cohesie binnen de samenleving. Een thematiek die nog steeds hoogst actueel is.

Bijlagen

Bijlage A: Representativiteit pamflettencollectie Koninklijke Bibliotheek

De representativiteit van het onderzoek met de daarbij gemaakte keuzes is verantwoord in de Inleiding. Deze bijlage licht twee aspecten nader toe: de representativiteit van de KB collectie en de consequenties van prescriptieve teksten voor de representativiteit van het onderzoek.

De pamflettencollectie van de Koninklijke Bibliotheek geldt als de meest omvangrijke en veelzijdige collectie van Nederland. Hoe representatief is deze collectie voor het totale volume van pamfletten dat in de jaren 1650-1704 is verschenen? De omvang van het aantal pamfletten dat daadwerkelijk in de onderzoeksperiode is verspreid valt niet meer te achterhalen. Ook ontbreekt een meetbare indicatie welke pamfletten, respectievelijk onderwerpen, een belangrijke rol in het publieke debat hebben gespeeld, want een bewaard gebleven pamflet betekent nog niet dat het een belangrijke rol heeft gespeeld. Wel blijkt uit de inhoud van sommige pamfletten dat bepaalde pamfletten een grote populariteit genoten. Het oorspronkelijke aantal pamfletten is in eerste instantie gereduceerd door het verloren gaan van pamfletten, waarbij het aannemelijk is dat dit vooral de goedkoopste pamfletten van kleine omvang (folio en duplo formaat) zijn geweest, wat in het algemeen zal zijn samen gegaan met een vluchtige nieuwswaarde. Deze reductie heeft weinig consequenties voor de representativiteit van het onderzoek, omdat dit meestal niet de politieke pamfletten betrof. Een tweede reductie zal hebben plaatsgevonden tijdens het ontstaan van pamfletcollecties. De meeste collecties, ook die van de Koninklijke Bibliotheek, zijn ontstaan door de activiteiten van een verzamelaar. De selectiecriteria die door deze verzamelaars zijn gebruikt zijn onbekend, waarbij het waarschijnlijk is dat de collectie eerder een beeld zal geven van de interesse van de verzamelaar dan van de publieke opinie uit die tijd. De inschatting is dat dit effect voor het onderzoek gering is, want het is aannemelijk dat ook in dit selectieproces de goedkoopste pamfletten afvielen en de meer interessante pamfletten, zoals politieke pamfletten waarbij het in het onderzoek om gaat, in de collectie bewaard zijn gebleven. Het is dus redelijk om te veronderstellen dat de verloren geraakte pamfletten weinig invloed hebben gehad op de representativiteit van de KB collectie voor een onderzoek naar de betekenis van de politieke theorie.

Wetenschappelijk onderzoek naar de representativiteit van de bewaard gebleven pamfletten voor het politieke publieke debat in de jaren 1650-1704 heeft nog niet plaatsgevonden. De enige die dit onderwerp voor de KB-collectie tot op zekere hoogte op een systematische manier heeft onderzocht is C.E. Harline: dit betreft echter de jaren 1565-1648. Gebaseerd op een aselechte steekproef van 500 pamfletten, onderzocht hij welk percentage van de pamfletten waar deze deelverzameling naar verwees, terug te vinden was in de KB-collectie: het resultaat was 74%⁷⁵⁶. Een hoog percentage, wat een positieve indicatie vormt voor het representatieve karakter van de KB collectie. Daarnaast vergeleek hij de KB-collectie met collecties uit Gent en Leiden, met als conclusie dat 75% van de pamfletten uit deze twee collecties voorkomen in de KB-collectie⁷⁵⁷. Op grond hiervan is zijn aanname dat het aantal overgeleverde pamfletten proportioneel is, dus een goede afspiegeling vormt van de werkelijke productie. Recent onderzoek nuanceert dit enigszins, met voor het jaar 1672 de vaststelling dat de KB collectie ongeveer 50% bevat van alle pamfletten die in dat jaar werden uitgebracht⁷⁵⁸. Hierbij zij aangetekend dat dit jaar uitzonderlijk was, dus in die zin ook niet representatief. Het eigen onderzoek kan hieraan toevoegen dat er een duidelijke correlatie is tussen het aantal pamfletten per jaar en de specifieke dynamiek van een jaar (grafiek 1), wat een indicatie is voor een redelijke afspiegeling van de werkelijkheid. Daarnaast blijkt dat alle pamfletten waarnaar in de onderzochte pamfletten wordt verwezen, aanwezig zijn in de KB collectie. De voorgaande overwegingen en feiten rechtvaardigen de conclusie dat de representativiteit van de KB collectie op een aanvaardbaar niveau ligt voor een onderzoek naar de betekenis van de politieke theorie voor de burger. Daarnaast geldt dat er geen betere bron is.

Een pamflet kan een (subjectieve) weergave van de werkelijkheid zijn (descriptieve tekst), of een normatieve beschrijving geven waaraan de werkelijkheid zou moeten voldoen (prescriptieve tekst). In het laatste geval is het pamflet niet representatief voor de historische werkelijkheid. Dit onderscheid is van belang, wanneer men op grond van prescriptieve pamfletten conclusies over die werkelijkheid zou willen trekken. Voor het onderwerp van onderzoek, de betekenis van de politieke theorie, is dit onderscheid niet van belang, want in beide gevallen heeft de politieke theorie een betekenis. In de onderzochte pamfletten komen prescriptieve pamfletten trouwens nauwelijks voor. De verklaring hiervoor is dat deze pamfletten over concrete, contro-

⁷⁵⁶ Harline, *Pamphlets*, 238.

⁷⁵⁷ Op beperktere schaal wordt dit bevestigd door R. Harms, *De uitvinding*, 102.

⁷⁵⁸ Deen, *Pamphlets*, 13.

versière onderwerpen gingen, waarbij het weinig zinvol was het debat op een normerende wijze te benaderen. In het descriptieve beeld zit wel vaak een element van overdrijving om aan het betoog kracht bij te zetten, of om emoties tot uitdrukking te brengen. Dit geeft een zekere vertekening in het beeld dat de pamfletten schetsen van de werkelijkheid. Dat geldt ook voor teksten die als hoofddoel manipulatie van de publieke opinie tot doel hebben. Een voldoende groot aantal pamfletten als bron van onderzoek maken het echter mogelijk deze min of meer bewuste afwijkingen in de weergave van de werkelijkheid te corrigeren.

Bijlage B: Verantwoording geselecteerde pamfletten

De Inleiding geeft de argumentatie voor de keuze van de pamflettencollectie van de KB als bron van onderzoek. De vaststelling van de populatie politieke pamfletten uit deze collectie en de hieruit getrokken steekproef voor het onderzoek is in een aantal stappen uitgevoerd⁷⁵⁹. In een eerste stap is gezocht naar pieken in de pamfletproductie over een lange periode, want deze pieken bieden de grootste kans op het vinden van een voldoende aantal politieke pamfletten. De inventarisatie is gebaseerd op de Knuttel catalogus met als resultaat Grafiek 1⁷⁶⁰. Vervolgens is gekeken welke politieke gebeurtenissen daarin een rol speelden. Op grond hiervan zijn, met als criterium een gelijkmatige spreiding over de onderzoeksperiode, vijf politieke gebeurtenissen geselecteerd die tot een relatief grote pamflettenproductie hebben geleid.

In een tweede stap is per pamflettenpiek het aantal pamfletten bepaald dat met de politieke gebeurtenis samenhangt. Deze verzameling reflecteert het publieke debat over de betreffende gebeurtenis en bevat de volledige bandbreedte van schimpdicht tot politieke traktaten van een hoog intellectueel gehalte. Deze verzameling is op grond van de Knuttel catalogus bepaald door een inventarisatie van alle pamfletonderwerpen in het betreffende jaar van de gebeurtenis. De onderstaande tabel geeft het voorbeeld voor het jaar 1650. De verzameling pamfletten die op het conflict Willem II met Amsterdam betrekking heeft is de sommering van de gearceerde regels met als resultaat 248 pamfletten op een totaal van 423 pamfletten uit dat jaar.

⁷⁵⁹ Populatie: de totale verzameling onderzoekseenheden die voor het onderzoek in aanmerking komen. Steekproef: deelverzameling uit de populatie die daadwerkelijk is onderzocht.

⁷⁶⁰ Deze inventarisatie is gebaseerd op de delen II, III en IV van de Knuttel catalogus.

Pamfletonderwerpen in het jaar 1650

<i>Knr.</i>	<i>Knr.</i>	<i>Pamfletten</i>	<i>%</i>	<i>Onderwerp</i>
6633	6716	84	20%	Geschillen Willem II en Amsterdam en belegering Amsterdam
6809	6864	56	13%	Pamfletten op Bicker, soevereiniteit van Holland en de stad Amsterdam
6507	6559	53	13%	Mazarinades: vlugschriften voor/tegen Mazarin periode 1649-1652
6771	6808	38	9%	Belegering Amsterdam
6573	6608	36	9%	Gebeurtenissen Engeland en Schotland: o.a. Nedham
6731	6752	22	5%	Soevereiniteit Holland.
6865	6884	20	5%	Dood Willem II en geboorte Willem III
6753	6770	18	4%	Bezending Willem II naar de Hollandse steden
6560	6572	13	3%	Franse zaken
6906	6918	13	3%	Diversen
6895	6905	11	3%	Over het stadhoudersloos bestuur
6919	6929	11	3%	Kerkelijke twisten
6885	6894	10	2%	Herstelling Bickers
6717	6725	9	2%	Militie zaken
6609	6615	7	2%	Onderhandelingen Republiek met Spanje
6626	6632	7	2%	Handel
6616	6621	6	1%	Duitse zaken
6726	6730	5	1%	Dood Willem II en geboorte Willem III
6622	6625	4	1%	De Sonttol
Totaal		423		

In een derde stap is uit deze verzameling van 248 pamfletten de populatie politieke pamfletten geïsoleerd. Het uitgangspunt hierbij is dat het onderwerp van onderzoek (de betekenis van de politieke theorie) alleen tot uitdrukking komt in pamfletten waarin politieke argumentaties voorkomen⁷⁶¹. Dit type pamflet is gedefinieerd als het politieke pamflet. Hoe kan dit type pamflet worden herkend? Er is geen formeel criterium (bijvoorbeeld een genreclassificatie in Knuttel), wel zijn een tweetal kenmerken geschikt om de populatie van politieke pamfletten te isoleren. Het eerste kenmerk is dat het pamflet betrekking moet hebben op een politiek debat. De Knuttel catalogus en de titel van de pamfletten geven voldoende informatie om dit met grote nauwkeurigheid vast te stellen. Een tweede kenmerk vormt het genre en de

⁷⁶¹ In de Inleiding is aangegeven dat de zorgvuldige samenstelling van de populatie een van de bepalende factoren is die de representativiteit van een onderzoek bepalen. Dit betekent dat de populatie homogeen moet zijn, in dit geval het voorkomen in de pamfletten van politieke argumentaties.

omvang van het pamflet. Op grond hiervan is het mogelijk pamfletten uit te filteren waarin politieke argumentaties met grote waarschijnlijkheid geen rol spelen. Het gaat daarbij om het grote volume van gedichten, schotschriften, etc., vaak in plano formaat. Ook deze filtering kan worden gebaseerd op de informatie van Knuttel. De verzameling die overblijft, vormt in belangrijke mate de populatie van politieke pamfletten. Vervolgens is deze verzameling opgeschoond door een filter toe te passen met de volgende kenmerken: weglaten van alle herdrukken en pamfletvarianten; weglaten van overheidspublicaties (extracten, resoluties, rapporten, missiven, etc.). Deze pamfletten waren wel belangrijk in het publieke debat, maar politieke argumentaties ontbraken meestal; weglaten (op een enkele uitzondering) van gedichten op plano formaat. Politieke argumentaties kwamen hier niet in voor. Deze reductieslag levert voor het jaar 1650 als voorbeeld, een populatie politieke pamfletten op van 58 stuks.

Als laatste stap is uit deze populatie politieke pamfletten de steekproef voor het onderzoek bepaald. Hierbij is gestreefd naar een steekproef die een zo groot mogelijke bandbreedte aan politieke opvattingen bevat. Hierbij zijn de volgende criteria toegepast. Op de eerste plaats moet de steekproef/populatie verhouding in de buurt van de 50% liggen⁷⁶². Op de tweede plaats moeten de verschillende onderwerpen tijdens het conflict (voor 1650 bijvoorbeeld de bezending, de kwestie Bicker, het beleg Amsterdam) in de steekproef vertegenwoordigd zijn. Dit geeft de beste garantie op bandbreedte van opvattingen en argumentaties. Op de derde plaats moeten de verschillende genres pamfletten (verhandeling, samenspraak, etc.) in de steekproef vertegenwoordigd zijn. Dit geeft de beste garantie op bandbreedte in de aard en het niveau van de politieke argumentaties. Op de vierde plaats zijn zoveel mogelijk pamfletten geselecteerd die op elkaar reageren. In de op elkaar reagerende pamfletten komt de bandbreedte van opvattingen en argumentaties het best tot uitdrukking. Voor het jaar 1650 resulteert deze selectie in een steekproef van 24 pamfletten uit een populatie politieke pamfletten van 58 stuks. Dit is in onderstaande tabel weergegeven:

⁷⁶² Zie de Inleiding voor de rechtvaardiging van dit percentage.

Populatie en steekproef: conflict Willem II/Amsterdam (1650)

<i>Knr</i>	<i>Blz.</i>	<i>Vorm</i>	<i>Onderwerp</i>	<i>Steekproef</i>
6704	32/4	Nieuwsb.	De gebeurtenissen in Amsterdam	
6706	32/4	Nieuwsb.	De gebeurtenissen in Amsterdam	
6707	60/4	Nieuwsb.	De gebeurtenissen in Amsterdam	
6727	8/4	Nieuwsb.	De gebeurtenissen in Amsterdam	
6740	28/8	Verhandeling	De soevereiniteit van Holland	
6743	12/4	Verhandeling	Historische rechten ridderschap en steden	
6747	24/4	Verhandeling	Beschouwing over de Unie	
6749	20/4	Verhandeling	Verhandelinghe vande Unie, eeuwich Verbondt ende Eendracht	
6758	20/4	Verhandeling	De staat van het land	x
6762	8/4	Verhandeling	De bezending van Willem II	x
6767	16/4	Verhandeling	De bezending van Willem II	x
6770	16/4	Verhandeling	De bezending van Willem II	
6771	12/4	Brief	Beleg Amsterdam	x
6773	12/4	Verhandeling	Gevangennamen Loevesteiners. Contra remonstrant	x
6780	8/4	Verhandeling	Tegen 6773. Hollandse Vrijheid	
6781	8/4	Brief	Verdediging Bicker's tegen laster	x
6782	8/4	Rijm	Beleg Amsterdam. Toegeschreven aan Jan Zoet	
6783	8/4	Rijm	Tegen 6782	
6784	8/4	Verhandeling	Tegen 6780 en 6782	
6797	4/4	Gedicht	Beleg Amsterdam	
6798	4/4	Verhandeling	Beleg Amsterdam	
6799	4/4	Gedicht	Beleg Amsterdam. Heftig antiprinsgezind.	
6807	6/4	Verhandeling	Verdediging optreden Willem II	x
6810	8/4	Verhandeling	Zaak Bicker	
6812	4/4	Verhandeling	Zaak Bicker	
6813	8/4	Verhandeling	Zaak Bicker	
6816	12/4	Rijm	Zaak Bicker	
6817	1	Gedicht	Kritiek op Bicker	x
6818	1	Gedicht	Verdediging Bicker	x
6819	1	Gedicht	Verdediging Bicker	x
6823	8/4	Samenspraak	Zaak Bicker	x
6824	32/4	Samenspraak	Zaak Bicker. Antiprins. Veel herdrukken: 6825-6828	x
6829	24/4	Samenspraak	Tweede deel van 6824	x
6833	20/4	Samenspraak	Derde deel van 6824	x
6837	8/4	Verhandeling	Protest drukker t.a.v. plagiaat n.a.v. 6829 en 6833 (?)	
6838	4/4	Verhandeling	Reactie op 6837	
6839	23/2	Samenspraak	Veroordeling optreden Willem II	x

6842	40/4	Samenspraak	Pleidooi vrijheid en burgerlijk zelfbestuur	x
6843	26/4	Verhandeling	Verdediging gemengde staatsvorm.	x
6847	16/4	Verhandeling	Zaak Bicker. Tegen 6843	x
6848	32/4	Praatje	Zaak Bicker. Tegen 6843. Antiprins. Werd verboden.	x
6851	40/4	Samenspraak	Beleg Amsterdam. Prinsgezind. Toegeschreven aan Stermont	x
6852	20/2	Brief	Beleg Amsterdam. Prinsgezind. Waarsch. orthodox predikant	x
6854	28/4	Verhandeling	Idem 6852 met aantekeningen tegenstander	
6855	24/4	Samenspraak	Tegen 6852	x
6857	16/6	Verhandeling	De staat van het land. Oproep aan Willem II	x
6861	8/4	Verhandeling	Reactie op 6857	
6862	24/4	Verhandeling	Reactie op 6861	
6863	24/4	Verhandeling	Reactie op 6857	
6865	28/4	Samenspraak	Beleg Amsterdam.	
6868	16/4	Samenspraak	Dood Willem II. Lofdichten lopen door tot 6884.	
6885	8/4	Rijm	Eerherstel Bickers. Toegeschreven aan Jan Vos.	
6895	8/4	Verhandeling	Over de eenheid van de staat. Ook versies met afbeeldingen.	
6899	34/4	Samenspraak	Analyse consequenties dood Willem II. Zie 7010.	
6900	20/4	Verhandeling	Pleidooi voor stadhouderloos bestuur. Zie 7009.	
6906	12/4	Verhandeling	Positie van de jonge prins van Oranje	
6907	8/4	Rijm	Oproep tot vrede.	
7009	26/4	Verhandeling	Verdediging gemengde staatsvorm. Reactie uit 1651 op 6900	x
<p>Totaal 1650; Knr. 6507-6929 is 423 pamfletten. Hiervan hebben 248 pamfletten betrekking op het conflict Willem II/Amsterdam. Van deze 248 vormen de pamfletten uit bovenstaande tabel (58 stuks) de opgeschoonde populatie politieke pamfletten (pamfletten met een politieke argumentatie). Hieruit zijn op grond van de vermelde criteria 24 pamfletten gekozen voor het onderzoek (de steekproef).</p>				

238 Bijlagen

De populaties en steekproeven voor de overige vier gebeurtenissen zijn met dezelfde selectiemethodiek bepaald. Het resultaat is in onderstaande tabel weergegeven.

Gebeurtenis	<i>Totaal jaar</i>	<i>Totaal debat</i>	<i>Populatie</i>	<i>Steekproef %</i>	
<i>WillemII/Amsterdam</i> (1650)	423	248	58	24	41
<i>Interest</i> (1662-1664)	n.v.t.	78	65	32	50
<i>Rampjaar</i> (1672)	723	498	114	23	20
<i>WillemI-II/Amsterdam</i> (1690)	239	70	44	20	45
<i>Plooierijen</i> (1702-1704)	n.v.t.	38	22	20	90
<i>Totaal</i>		932	303	119	40/50

De tabelcategorieën hebben de volgende betekenis. De categorie *Totaal jaar* omvat het totale aantal pamfletten in dat jaar. *Totaal debat* betreft het totaal aantal pamfletten gerelateerd aan de historische gebeurtenis (geschat op grond van de Knuttel Catalogus). *Populatie* geeft het resultaat na opschooning van *Totaal debat* door het weglaten van die pamfletten die niet voldoen aan de gegeven definitie van politiek pamflet (omvang, politieke argumentatie). Dit betreft vooral lofdichten, schimpdichten, nieuwsbrieven, verschillende versies. Het doel is de deelverzameling pamfletten te isoleren die een representatief beeld geeft over de rol en betekenis van de politieke theorie in het debat. De grote verschillen tussen *Totaal debat* en *Populatie* voor de gebeurtenissen Willem II/Amsterdam en het Rampjaar wordt verklaard door de ernst van deze gebeurtenissen die aanleiding gaven tot veel vlugschriftachtige pamfletten.

In de Inleiding is betoogd dat een steekproef/populatie verhouding van ongeveer 50% een aanvaardbaar niveau van representativiteit zal bieden. In bovenstaande tabel vallen twee uitschieters op (20% en 90%), die hun verklaring vinden in de omvang van de populatie. In geval van de Plooierijen is deze klein, waardoor de verhouding een hoge waarde heeft, voor het Ramp-

jaar geldt het omgekeerde. Het Rampjaar is weinig representatief voor de inhoudelijke diepgang van de politiek-theoretische argumentaties; tabel 3 en grafiek 2 brengen dit tot uitdrukking. Veel politieke pamfletten lijken inhoudelijk op elkaar en betreffen vooral het ventileren van meningen zonder dat dit vergezeld ging van argumentaties. Wanneer men deze vertekening corrigeert, dan resulteert dit in een meer reële steekproef/populatie verhouding van ongeveer 50% voor het gehele onderzoek⁷⁶³.

Naast de norm van ongeveer 50% heeft ook een tweede criterium gegolden om de omvang van de steekproef te bepalen. Dat was de vraag wat het minimum aantal te onderzoeken pamfletten moest zijn. Dit is bepaald aan de hand van de pamfletten in reactie op het verschijnen van *Interest*. Hierbij zijn in een eerste stap 20 pamfletten onderzocht, waarna dit werd verhoogd naar 32 pamfletten. Hierbij bleek dat de toegevoegde twaalf pamfletten weinig extra informatie boden boven de informatie uit de 20 pamfletten. Op grond hiervan zijn 20 pamfletten voor elke gebeurtenis als minimum gesteld. Hierbij hebben de volgende overwegingen een rol gespeeld. Op de eerste plaats kan op grond van de literatuur worden geconcludeerd dat voor de gehele onderzoeksperiode het aantal politieke opvattingen en de daaraan gerelateerde politieke argumentaties beperkt was. In de kern ging het uiteindelijk steeds om een keuze tussen de gemengde en republikeinse staatsvorm. Dit betekent dat de steekproef niet heel groot hoeft te zijn om toch de volle bandbreedte aan politieke argumentaties te vertegenwoordigen. De tweede overweging komt voort uit het toegepaste selectiecriterium om zoveel mogelijk pamfletten te selecteren die naar elkaar verwijzen. Deze pamfletgroepen vormen het debat met dezelfde aanleiding en vormen daarmee het potentieel waarin de bandbreedte van opvattingen en argumentaties het meest tot uitdrukking komt. Dit is een factor op grond waarvan een kleinere steekproef verantwoord is vergeleken met een steekproef die willekeurig uit de populatie wordt bepaald. Natuurlijk sluiten de vermelde steekproef/populatie verhoudingen het missen van marginale politieke standpunten en argumentaties niet uit, maar dit zal geen effect hebben op de algemene conclusies van het onderzoek.

⁷⁶³ Ter vergelijking de steekproef/populatie verhoudingen in de eerder genoemde proefschriften van Dingemanse en Harms. Bij Dingemanse gaat het om een populatie van 75 praatjespamfletten uit de jaren 1606-1748, waarvan zij er 41 onderzoekt. De steekproef/populatie verhouding is dus 55%. Bij Harms ligt dit ingewikkelder. Voor het kwantitatieve deel van zijn onderzoek (de genanalyse) ligt de steekproef/populatie verhouding op 100%. Voor het meer inhoudelijke deel van zijn proefschrift baseert hij zich voor de jaren 1650, 1672 en 1690 vooral op gedichten, op grond waarvan kan worden becijferd dat voor dit deel van zijn onderzoek de steekproef/populatie verhouding ligt tussen de 4,5% en 35%.

Achteraf is op grond van de bevindingen van het onderzoek getoetst of de bereedeneerde steekproefgrootte van voldoende omvang was. Bij een eerste toets is gekeken naar de mate van herhaling van standpunten in de pamfletten per gebeurtenis. Wanneer in elk pamflet een duidelijk ander politiek standpunt voorkomt, moet de conclusie zijn dat de steekproef te klein is. Een tweede toets is de beoordeling of de politieke opvattingen in de steekproef overeen komen met het beeld dat de literatuur schetst (de bandbreedte): een duidelijke afwijking zou kunnen wijzen op onvoldoende representativiteit. Een derde toets is de beoordeling of de trendmatige ontwikkelingen die in de vijf gebeurtenissen zichtbaar zijn geen grote onverklaarbare veranderingen vertonen⁷⁶⁴. Ook dit kan wijzen op een onvoldoende representativiteit van de steekproef. De resultaten van deze toetsingen gaven geen aanleiding om de steekproef/populatie verhouding te vergroten.

⁷⁶⁴ Dit moet tot uitdrukking komen in de Tabellen en Grafieken, wat niet het geval is.

Bijlage C: De KB nummers van de onderzochte pamfletten

De onderstaande tabel geeft de pamfletnummers uit de steekproeven per gebeurtenis:

Debat	<i>Knuttel nummers onderzochte pamfletten</i>
<i>WillemII/Amsterdam (1650)</i> (24 pamfletten)	6758, 6762, 6767, 6771, 6773, 6781, 6807, 6817, 6818, 6819, 6823, 6824, 6829, 6833, 6839, 6842, 6843, 6847, 6848, 6851, 6852, 6855, 6857, 7009
<i>Interest (1662-1664)</i> (32 pamfletten)	8653, 8654, 8655, 8655d, 8655a, 8656, 8657, 8658, 8658b, 8659, 8659a, 8670, 8680, 8795, 8798, 8799, 8803, 8804, 8805, 8806, 8806b, 8806c, 8807, 8808, 8916, 8919, 9334, 9583, 9586, 9659, 9688, 9763
<i>Rampjaar (1672)</i> (23 pamfletten)	10214, 10224, 10230, 10264, 10265, 10300, 10303, 10309, 10311, 10384, 10400, 10497, 10541, 10564, 10582, 10591, 10598, 10599, 10600, 10603, 10606, 10611, 10615
<i>WillemIII/Amsterdam (1690)</i> (20 pamfletten)	13460, 13462, 13464, 13466, 13467, 13468, 13471, 13472, 13473, 13474, 13482, 13484, 13486, 13488, 13491, 13495, 13496, 13507, 13517, 13533
<i>Plooierijen (1702-1704)</i> (20 pamfletten)	14827, 14831, 14832, 14835, 14837, 14838, 14839, 14845, 14986, 14995, 15023, 15024, 15203, 15205, 15206, 15214, 15215, 15227, 15234/15235/15236, 15237

Toelichting:

De pamfletten zijn in de tekst aangegeven met het Knuttel index nummer in het formaat Knr. <Knuttelnummer>. Verwijzingen naar pamfletteksten hebben het volgende formaat: Knr. <pamfletnummer>, <blz. nummer>. Wanneer het pamflet bladzijnummers heeft, dan staan deze vermeld. Ontbreken bladzijnummers dan begint de nummering op de eerste tekstpagina. De volledige titel van een pamflet is in de noot opgenomen bij de eerste keer dat uit een pamflet wordt geciteerd.

Bijlage D: Rekenmodel aantal kopers en lezers, en bevolkingssegment

Demografie:	<i>Republiek</i>	<i>Steden Republiek (5)</i>	<i>Steden Holland (6)</i>
1) aantal inwoners (1)	1.900.000	912.000	607.392
gezinshoofden (4)	475.000	228.000	151.848
2) aantal middenklasse (2)	665.000	319.200	212.587
gezinshoofden middenklasse (4)	166.250	79.800	53.147
3) aantal gegoede burgerij (3)	190.000	91.200	60.739
gezinshoofden gegoede burgerij (4)	47.500	22.800	15.185
Debat Interest: kopers			
pamfletten totale debat <i>Interest</i>	78		
totaal aantal pamfletten (7)	78.000	78.000	62.400 (11)
1) stel: gemiddeld 1 pamflet/koper	78.000	78.000	62.400
% gezinshoofden middenklasse	47%	98%	117%
% gezinshoofden gegoede burgerij	164%	342%	411%
2) stel: gemiddeld 5 pamfletten/koper	15.600	15.600	12.480
% gezinshoofden middenklasse	9%	20%	23%
% gezinshoofden gegoede burgerij	33%	68%	82%
3) stel: gemiddeld 10 pamfletten/koper	7.800	7.800	6.240
% gezinshoofden middenklasse	5%	10%	12%
% gezinshoofden gegoede burgerij	16%	34%	41%
Personen die kennis namen: stel koper gem. 5 pamfletten, factor koper/lezer 5			
1) factor oraliteit (lezer/rest) 5 (5)	390.000	390.000	312.000
% middenklasse	59%	122%	147%
% inwoners Republiek	21%	43%	51%
2) factor oraliteit (lezer/rest) 10 (9)	780.000	780.000	624.000
% middenklasse	117%	244%	294%
% inwoners Republiek	41%	86%	103%
Parameters:			
(1) inwoners Republiek (1650)	1.900.000	Harline, <i>Pamphlets</i> , 21	
(2) middenklasse/totale bevolking	35%	Prak, <i>Gouden eeuw</i> , 155	
(3) gegoede burgerij/totale bevolking	10%	Prak, <i>Gouden eeuw</i> , 155	
(4) gemiddelde gezinsgrootte	4	Kloek/Mijnhardt, <i>1800</i> , 131 (impliciet)	
(5) inwoners stad/inwoners Republiek (1670)	48%	Prak, <i>Gouden eeuw</i> , 261	
(6) inwoners steden Holland/steden Republiek	67%	Prak, <i>Gouden eeuw</i> , 262	
(7) gemiddelde oplage	1000	Zie paragraaf <i>Het Pamflet</i>	
(8) factor oraliteit	10	Deen, <i>Pamphlets</i> , 27; De Bruin, 64	

(9) factor oraliteit	5	Deen, <i>Pamphlets</i> , 27; De Bruin, 64
(10) factor koper/lezer	5	
(11) aantal pamfletten Holland/Republiek	80%	

Opmerkingen m.b.t. de parameters:

ad (2) een gemiddelde uit een bandbreedte die loopt van 28%-40%.

ad (5) Prak stelt dat deze verhouding in 1670 bijna 50% bedraagt.

ad (10) Harline, *Pamphlets*, 21 hanteert factor 5; Kloek/Mijnhardt, 1800,131 een factor 2 (lectuur); De Bruin, *Pamphlets*, 64 een factor 6.

ad (11) de literatuur geeft aan dat de pamflettenmarkt vooral een Hollandse zaak was.

Tabellen

Tabel 1: De hoofdonderwerpen van het publieke debat 1650-1704 (n=200)

<i>Hoofdonderwerp</i>	<i>Voorkomen</i>
Politieke actualiteit	68%
Religie	14%
Diversen	8%
Economie	5%
Filosofie	2%
Cultuur	1%
Politieke theorie	1%
Recht	1%
Sociale omstandigheden	0%
Totaal	100%

<i>Uitsplitsing politieke actualiteit (68%)</i>	<i>Voorkomen</i>
Oorlog	35%
Binnenlandse zaken	34%
Buitenlandse zaken	31%
Totaal	100%

Toelichting:

Het gaat om het totale publieke debat zoals zich dat manifesteert in de pamfletten uit de KB-collectie over de periode 1650-1704 (ongeveer 10.000 pamfletten). De resultaten zijn gebaseerd op een aselechte steekproef van 200 pamfletten. De categorisering naar onderwerp is gebaseerd op de uitgebreide titelbeschrijving van de Knuttel catalogus: deze titelbeschrijving geeft bijna altijd het hoofdonderwerp van het pamflet weer. Deze indeling naar hoofdonderwerp sluit natuurlijk niet uit dat ook andere onderwerpen in de pamfletten aan de orde kwamen. Titel beschrijving en het commentaar van Knuttel maken echter een indeling naar hoofdonderwerp met redelijke betrouwbaarheid mogelijk. De categorie 'Politieke actualiteit' omvat alle

pamfletten die politiek tot onderwerp hebben, dus ook de grote hoeveelheid schimpdichten, lofdichten en nieuwsberichten. De politieke pamfletten als bron van onderzoek vallen onder de subcategorie 'Binnenlandse zaken'. Voor alle duidelijkheid zij nogmaals opgemerkt dat deze aselechte steekproef uitsluitend is toegepast om de belangrijkste onderwerpen te bepalen van het publieke debat in de jaren 1650-1704. Het doel is het politieke debat in perspectief te zetten van de overige onderwerpen van het publieke debat. Het overige onderzoek is gebaseerd op de hiervoor beschreven selectieve steekproef.

Tabel 2: De formele kenmerken van het onderzochte politieke pamflet (n=119)

Kenmerk	<i>WillemII/ Amsterdam</i> (n=24)	<i>Interest 1672</i> (n=32)	<i>(n=23)</i>	<i>WillemIII/ Amsterdamrijen</i> (n=20)	<i>Plooie- (n=20)</i>	<i>Gemiddelde vijf debatten</i> (n=119)
<i>Bladzijden</i>	18	30	12	17	13	18
<i>Stijl</i>						
<i>traktaat</i>	29%	38%	52%	50%	90%	52%
<i>populair</i>	71%	63%	48%	50%	10%	48%
<i>Lettertype</i>						
<i>gotisch</i>	58%	38%	43%	0%	0%	28%
<i>romein</i>	42%	63%	57%	100%	100%	72%
<i>Anonimiteit</i>						
<i>auteur</i>	88%	88%	100%	100%	95%	94%
<i>drukker</i>	54%	59%	87%	80%	90%	74%
<i>Totaal pamflet- ten</i>	24	32	23	20	20	119

Toelichting:

Overheidsdocumenten die zonder een waarmerk als pamflet werden gepubliceerd, zijn als anoniem beschouwd. De stijl populair is gedefinieerd als een stijl gericht op het grote publiek. Voorbeelden zijn samenspraak, buurpraatje, aanspraak, brief, gedicht.

Tabel 3: Het voorkomen van de politiek-theoretische argumentaties in de onderzochte pamfletten (n=119)

Traditie van de politieke theorie	<i>WillemII /Amst.</i> (n=24) %	<i>Interest 1672</i> (n=32) %	(n=23) %	<i>WillemIII/Plooierijen</i> <i>Amst.</i> (n=20) %	(n=20) %	<i>Gemiddelde vijf debatten</i> (n=119) %
<i>Cat. 1: Ontbreekt</i>	33	42	59	16	35	38
<i>Cat. 2: Impliciet (traditie)</i>	54	23	23	68	60	43
<i>Cat. 3: Expliciet (traditie)</i>	13	32	18	16	0	17
<i>Cat. 4: Origineel</i>	0	3	0	0	5	2
<i>Totaal</i>	100	100	100	100	100	100

Zie voor de definitie van de categorieën hoofdstuk 6.

Tabel 4: De categorieën van argumentatie in de onderzochte pamfletten (n=119)

Argumentatie categorie	<i>WillemII/Interest</i> <i>Amst.</i> (n=24) %	(n=32) %	<i>1672</i> (n=23) %	<i>WillemIII/Plooierijen</i> <i>Amst.</i> (n=20) %	(n=20) %	<i>Gemiddeld vijf debatten</i> (n=119) %
<i>Mensbeeld</i>	83	87	55	47	45	63
<i>Autoriteit van de traditie (de geschiedenis)</i>	71	81	45	37	65	60
<i>Goddelijke autoriteit</i>	79	61	68	16	10	47
<i>Autoriteit van de canon van het denken</i>	58	48	23	32	10	34
<i>Retoriek belangrijk kenmerk</i>	29	35	50	21	5	28

<i>Juridisch argumenten</i>	46	13	0	21	20	20
<i>Autoriteit van de Bijbel</i>	17	19	27	0	5	14
<i>Gezonde verstand13 belangrijk kenmerk</i>		16	5	37	0	14
<i>Beroep op de Natuurwet</i>	8	10	14	0	10	8
<i>Economische argumenten</i>	17	6	0	11	0	7
<i>Beroep op de moraal</i>	0	19	5	5	0	6
<i>Beroep op de Rede</i>	0	13	0	5	5	5

Meerdere categorieën van argumentatie komen voor in hetzelfde pamflet.

Tabel 5: Het wereldbeeld in de onderzochte pamfletten (n=119)

Pamfletten	<i>Religieus wereldbeeld</i>	<i>Seculier wereldbeeld</i>
<i>WillemII/Amsterdam</i>		
republikeinse staatsvorm	67%	33%
gemengde staatsvorm	100%	0%
Totaal	79%	21%
<i>Interest</i>		
republikeinse staatsvorm	54%	46%
gemengde staatsvorm	67%	33%
Totaal	61%	39%
<i>1672</i>		
republikeinse staatsvorm	60%	40%
gemengde staatsvorm	75%	25%
Totaal	68%	32%
<i>WillemIII/Amsterdam</i>		
republikeinse staatsvorm	9%	91%
gemengde staatsvorm	25%	75%
Totaal	16%	84%
<i>Plooierijen</i>		
republikeinse staatsvorm	10%	90%

gemengde staatsvorm	10%	90%
Totaal	10%	90%

De kolom seculier wereldbeeld geeft het percentage pamfletten weer waarin geen beroep wordt gedaan op de goddelijke autoriteit of de autoriteit van de Bijbel.

Tabel 6: Het godsbeeld in de onderzochte pamfletten (n=119)

Categorie	WillemII/ Amst. (n=24) %			Interest (n=32) %			1672 (n=23) %			WillemIII/ Amst. (n=20) %			Plooie- Rijen (n=20) %		Gem. (n=119) %	
	R	G	T	R	G	T	R	G	T	R	G	T	N	O		T
<i>Beroep goddelijke autoriteit</i>	67	100	79	54	67	61	60	75	68	9	25	16	10	10	10	47
<i>Goddelijke hand</i>	60	89	71	54	56	55	60	67	64	0	25	11	0	0	0	40

Toelichting:

De rubriek *Beroep goddelijke autoriteit* omvat alle subcategorieën (6 stuks) zoals behandeld in hoofdstuk 8. De rubriek *Goddelijke hand* vormt daarbinnen verreweg de meest voorkomende subcategorie.

R: voorstanders republikeinse staatsvorm. Het percentage geeft voor het betreffende debat het aantal republikeinse pamfletten weer waarin de betreffende rubriek voorkomt. Dus in het debat over het conflict tussen Willem II en Amsterdam wordt in 67% van de pamfletten een beroep gedaan op de goddelijke autoriteit. G: voorstanders gemengde staatsvorm. N: nieuwe Plooi. O: oude Plooi. T: totaal debat.

Tabel 7: Verwijzingen naar de canon van het denken in de onderzochte pamfletten (filosofen, politieke denkers en historici) (n=119)

Debat rond het conflict Willem II met Amsterdam (n=24)

<i>Knr</i>	<i>T</i>	<i>P</i>	<i>Klassieken</i>	<i>< 17^{de}</i>	<i>17^{de}</i>
6771		R			Grotius
6781		R			Grotius
6807		G	Tacitus, Aristarchus		
6824		R		Van Meteren	Grotius
6829		R	'oude schrijvers'	Musculus, Bullingerus, Bison	Grotius, Hooft
6839		R			Grotius
6842		R		Reyd	Grotius, Hooft
6843		G	Aristoteles, Demosthenes	Van Meteren	
6847		R	Thucydides, Xenophon, Livius, Ceasar, Tacitus	Bor, Van Meteren, Francken	Grotius
6851		G	Plato, Cicero		
6852		G	Aristoteles, Demosthenes		Grotius
6855		R	Polybius		Grotius
6857		G		Machiavelli, Lipsius	
7009		G	Herodotes, Xenophon, Thucydides, Pausanius, Aristoteles, Polybius, Plutarchus, Paulus Diaconus	Machiavelli	

Pamfletten met verwijzingen 58% (14 uit 24) waarvan G is 25%, R is 33%

Debat rond *Interest* (n=32)

<i>Knr</i>	<i>T</i>	<i>P</i>	<i>Klassieken</i>	<i>< 17^{de}</i>	<i>17^{de}</i>
8654		G	Aristoteles		Aitzema, Grotius
8655	a	R	Salust (Sallustius), Cicero, Aristoteles, Tacitus	Clapmarius	Grotius
8658	b	R	Vergilius, Cicero, Homerus, Cato, Aristoteles, Tacitus,	Clapmarius	Grotius
8795		G	Cicero		

250 Tabellen

8798	G	Tacitus	Junius, Appollinius, Merula, Van Meeteren	
8799	R		Calvijñ, Hofflin, Hemin, Musculus, Martyr, Pareus, Zanchius, Besa, Perkins	Aitzema
8803	R			Grotius
8804	G	Tacitus, Xenophon, Cato, Cicero, Socrates, Plato		
8806	b G	Isocrates, Herodotus, Home- rus, Plutarchus, Tacitus		
8806	c R	Ovidius, Aesopus, Tacitus, Livius, Suetonius, Aristo- teles, Lucanus, Dionysius, Horatius, Lucretius, Horatius, Seneca	Clapmarius, La Pize, Montanus, Augustinus, Pelagius, Luther, Melanchton, Eras- mus, Ballingerius, Bodin, Reyd, Van Meete- ren, Bor	Aitzma, Van den Sande, Grotius, Hooft, Milton
8807	R			Grotius
8808	G		Reyd, Van Meete- ren	
8916	R			Grotius
9659	G	Augustus		Grotius
9763	R			Aitsema

Pamfletten met verwijzingen 47% (15 uit 32), G is 22%, R is 25%

Debat in 1672 (n=23)

<i>Knr</i>	<i>T</i>	<i>P</i>	<i>Klassieken</i>	<i>< 17^{de}</i>	<i>17^{de}</i>
1026 4	G		Livius, Juvinalis, Xenophon, Tacitus, Homerus, Sal- lustius,		Meursius, Strada
1038 4	R		Tacitus		
1059 1	R		Livius		
1059 8	G		Tacitus, Cicero, Justinus, Sallustius, Florus, Plu- tarchus,	Augerius Busbe- quius?	Bentivoglio, De la Court

			Livius		
1059	R		Agricola, Livius		
9					
1061	G			Machiavelli	
5					
Pamfletten met verwijzingen 26% (6 uit 23), G is 13%, R is 13%					

Debat rond het conflict Willem III met Amsterdam (n=20)

<i>Knr</i>	<i>T</i>	<i>P</i>	<i>Klassieken</i>	<i>< 17^{de}</i>	<i>17^{de}</i>
1346		G		Bor, Van Meeteren	
0					
1346		R		Bor, Van Meeteren, Hooft, Merula	Van den Sande
4					
1348		R	Cicero		
4					
1348		G	Plato, Aristoteles, Xenophon, Demosthenes, Cicero, Livius, Tacitus	Machiavelli, Lipsius, Verulamius (Francis Bacon)	Hobbes, Spinoza, De la Court
8					
1349		G	Tacitus	Boccalini, Erasmus	Grotius
5					
1351		G	Tacitus		
7					
Pamfletten met verwijzingen totaal 30% (6 uit 20), G is 20%, R is 10%					

Debat tijdens de Plooiërijen (n=20)

<i>Knr</i>	<i>T</i>	<i>P</i>	<i>Klassieken</i>	<i>< 17^{de}</i>	<i>17^{de}</i>
14845		N			Aitzema
15203		O		Reyd	Grotius, De la Court
Pamfletten met verwijzingen totaal 10% (2 uit 20)					

Toelichting:

Kolom (T) geeft de toevoeging die in de catalogus van Knuttel aan het pamfletnummer is gehecht. Kolom (P) geeft de politieke kleur weer: G (voorzitter gemengde staatsvorm), R (voorzitter republikeinse staatsvorm), N (nieuwe Plooi), O (oude Plooi). Toelichting op de percentages met het debat rond het conflict tussen Willem II en Amsterdam als voorbeeld: in 58% van de pamfletten (14 uit 24) vindt een verwijzing plaats naar de politieke tradi-

tie. Uitgesplitst gaat het om 25% van de pamfletten van de voorstanders van de gemengde staatsvorm en om 33% van de pamfletten van de voorstanders van de republikeinse staatsvorm. De verwijzingen in de pamfletten gaan meestal niet verder dan het noemen van de persoonsnaam of een kort citaat. De politiek-theoretische concepten van de denkers komen met een paar uitzonderingen nauwelijks aan de orde.

Tabel 8: De rol van het mensbeeld in de onderzochte pamfletten (n=119)

Aspect	WillemII/ Amst. (n=24) %			Interest (n=32) %			1672 (n=23) %			WillemIII/ Amst. (n=20) %			Plooi- Rijen (n=20) %		Gem. (n=119) %	
	R	G	T	R	G	T	R	G	T	R	G	T	N	O	T	T
<i>Aard van de mens</i>	20	44	29	77	44	58	40	33	36	36	13	26	10	60	35	39
<i>Groeps- stereotypen</i>	73	67	71	69	83	77	60	33	45	36	50	42	10	50	30	56
<i>Totaal mensbeeld</i>	80	89	83	85	89	87	70	42	55	45	50	47	10	80	45	63

Tabel 9: Voorkomen van de aloude-constitutie denkwijze en het burgerlijk humanisme in de onderzochte pamfletten (n=119)

Debat	<i>Politieke theorie (1) %</i>	<i>Aloude-constitutie denkwijze (2) %</i>	<i>Burgerlijk humanisme (3) %</i>	<i>Gezamenlijk voorkomen (4) %</i>
<i>WillemII/Amsterdam (1650) (n=24)</i>	67	81	62	44
<i>Interest(1662-1664) (n=32)</i>	58	78	83	67
<i>Rampjaar (1672) (n=23)</i>	41	56	0	0
<i>WillemIII/Amsterdam (1690) (n=20)</i>	84	67	20	0
<i>Plooi- erijen (1702-1704) (n=20)</i>	65	85	0	0
<i>Gemiddeld hele periode (n=119)</i>	62	73	33	27

Toelichting:

(1) aantal pamfletten waarin een politieke theorie voorkomt als percentage van alle onderzochte pamfletten (n=119). Zie ook tabel 3.

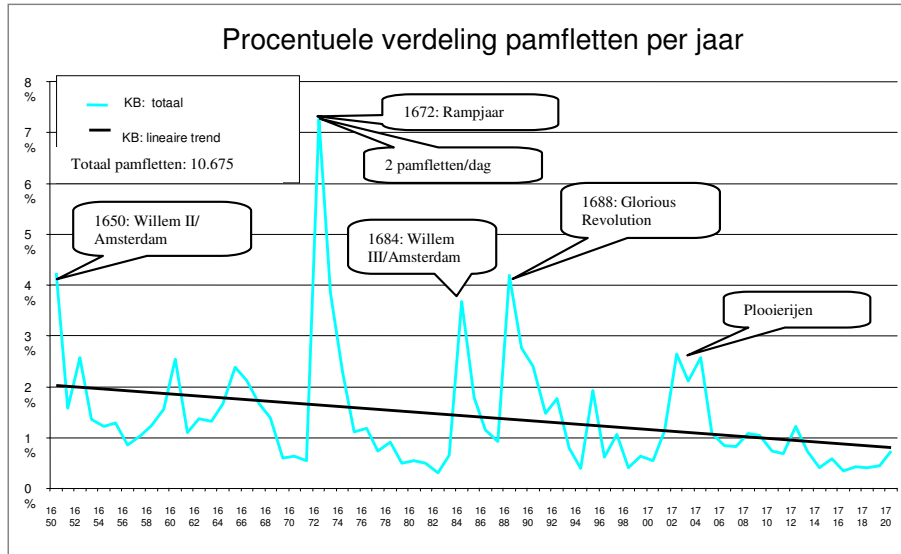
(2) aantal pamfletten waarin de aloude-constitutie denkwijze voorkomt als percentage van het aantal pamfletten met politieke theorie (de eerste kolom)

(3) idem voor het burgerlijk humanisme

(4) het aantal pamfletten waarin zowel de aloude-constitutie denkwijze als het burgerlijk humanisme in voorkomen als percentage van het aantal pamfletten met politieke theorie

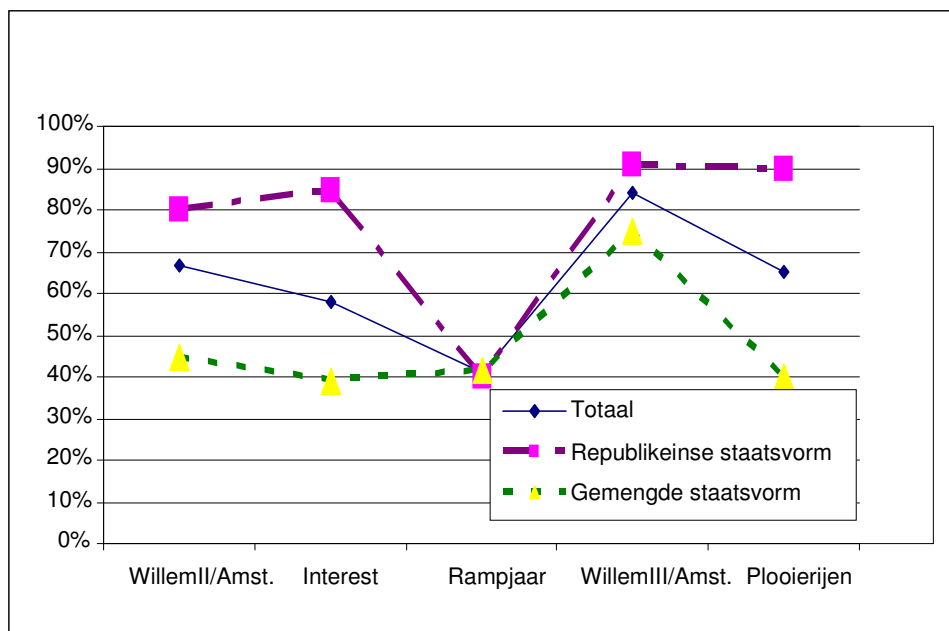
Grafieken

Grafiek 1: De procentuele verdeling van de KB pamfletten per jaar



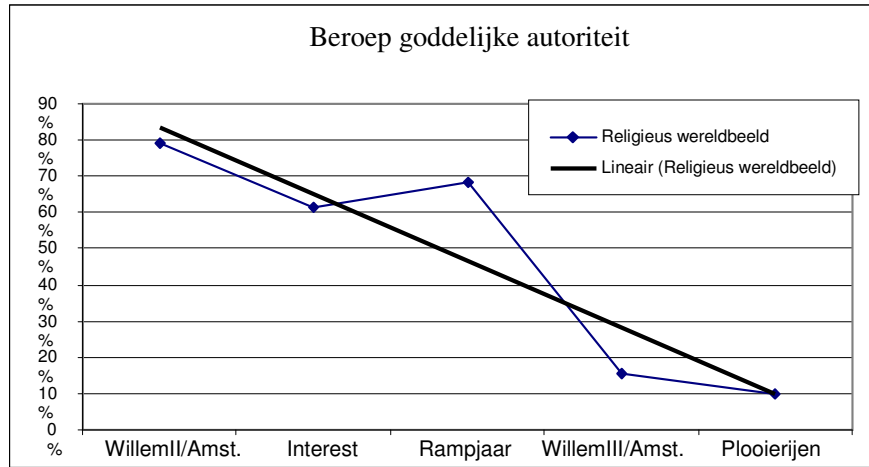
De grafiek is gebaseerd op de gegevens uit de catalogus op de KB collectie van Knuttel.

Grafiek 2: Voorkomen politieke theorie in de pamfletten (n=119)



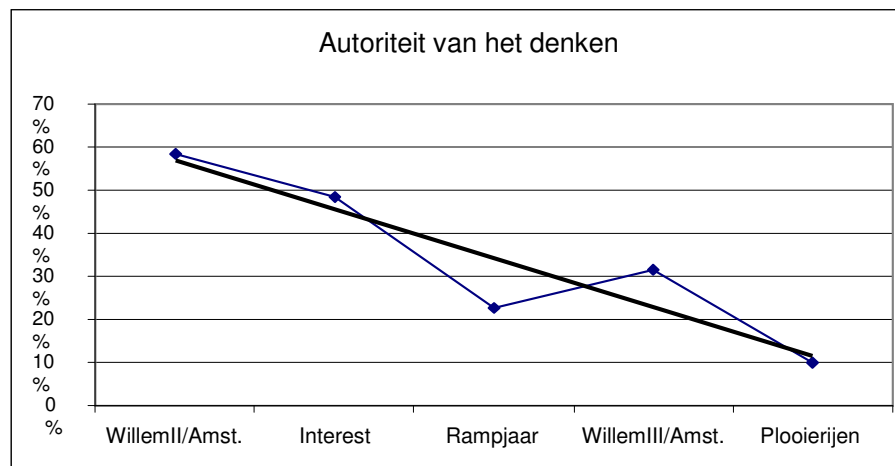
Zie ook tabel 3.

Grafiek 3: Afname beroep goddelijke autoriteit in de pamfletten (n=119)



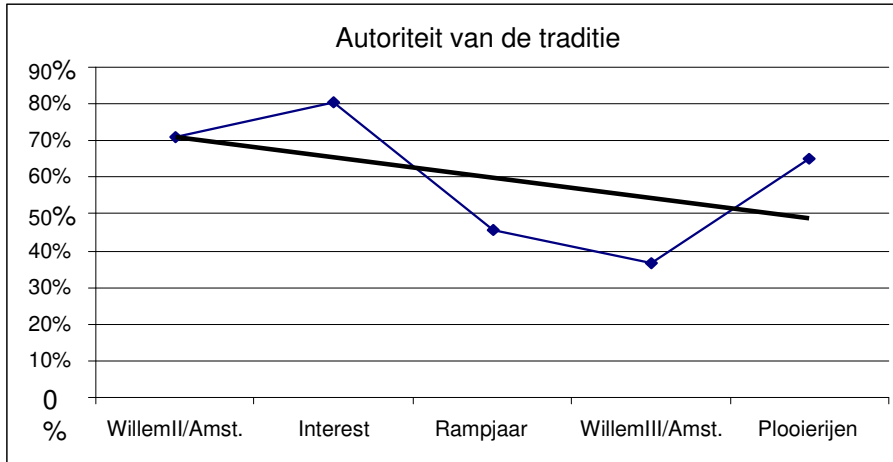
Zie ook tabel 4.

Grafiek 4: Afname beroep op de autoriteit van het denken (n=119)



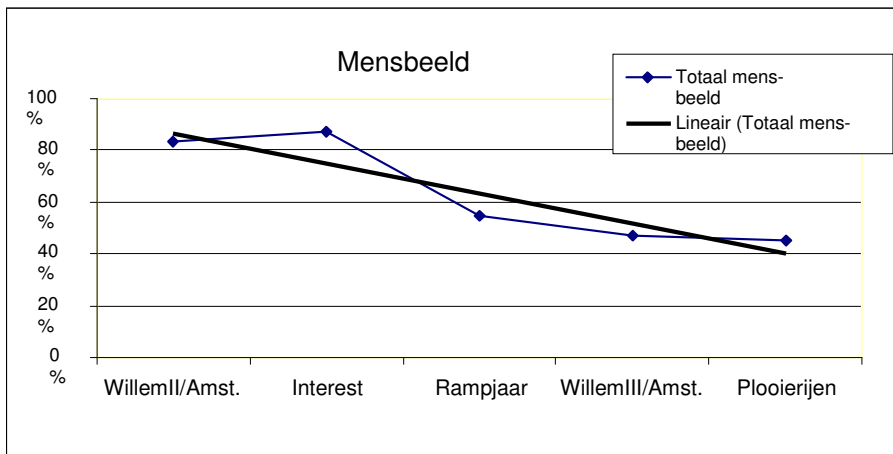
Zie tabel 7.

Grafiek 5: Beroep op de autoriteit van de traditie (de geschiedenis) (n=119)



Zie tabel 4.

Grafiek 6: Betekenis mensbeeld in de pamfletargumentaties (n=119)



Zie tabel 8.

Summary: Tradition and Enlightenment

Political theory provides the citizen with terms, concepts and views to form his political stand and to justify this in the public domain. In this quality political theory plays a role in the formation of the political consciousness and political identity of the citizen, both important in his attitude towards society, the state and its government. In this attitude and its expression in political action, the real significance of political theory becomes visible as one of the factors shaping the political reality.

What was the significance of the tradition of the political theory for the citizen in the Dutch Republic during the second half of the seventeenth century? An era in which the Dutch Golden Age culminated, where the Republic was involved in a permanent state of war and which saw the rise of the Enlightenment, a new cultural paradigm. Despite these dynamics, which challenged the political system, this system remained unchanged, not until the end of the eighteenth century the system was replaced by a new one. The political organization was characterized by a strongly decentralized governmental structure with at its heart an aristocratic city republicanism. Political power was in the hands of an elite accounting for hardly 0,1 percent of the total population, while the burgher, the cornerstone of society, lacked all forms of formal political power. These circumstances raise the question how the most prosperous citizen of Europe justified his political exclusion, and how he reacted on the political concepts of the Enlightenment which included political participation. This question is at the basis of this book.

The historiography of political theory was in the past mainly concentrated on the works of the great thinkers of political theory. Since recent decades there is a growing interest in political thinkers at the second level and in the reception of political theories in intellectual and academic circles. Hardly any systematic research has been executed to determine the reception of political theories by the burgher; did it have real significance for the burgher in his confrontation with the political reality? This study aims to contribute to close this gap in the historiography of the political theory. The answering of this question gives at the same time an impression of the political culture of the burgher. Finally this study aims to give insight in the significance of political theory in the formation of the political reality: the complex interaction between the idea and the reality.

The burgher has not left written documents which allow for the construction in a direct way of a representative picture of his political stands and thinking. This explains why the reception side of the historiography of the

political theory is so underexposed. However, political pamphlets, being a reaction on the political reality, are a potential source for investigation. In the Introduction of this book I will show that these pamphlets written by a burgher elite, represent the way of thinking of the ordinary burgher, for reason that he was the target group for these pamphlets.

The research of this study is based on a systematic analysis of pamphlets in reaction to five historical events which created a lot of debate: *the conflict Willem II/Amsterdam* (1650); *the debate created by Interest* (1662-1664); *the 'Rampjaar'* (1672); *the conflict Willem III/Amsterdam* (1690); *the Plooi-erijen* (1702-1704)⁷⁶⁵. The quantitative aspect of this source and its heterogeneous nature put a strong accent on a uniform approach towards the text of the pamphlets. The intention of the author in publishing his text is chosen as the key for the text interpretation. This intention can be determined from the linguistic context: the context offered by the pamphlet in the form of the argumentation to convince the reader. The categories of research are selected from the main concepts used in the tradition of the political theory.

The book consists of an Introduction, three Mainparts and a Conclusion. Part 1 describes de context for the other two parts. A first chapter introduces the main character of this book, the burgher. This ambiguous term is defined based on the descriptions in the pamphlets, in fact it describes the self-image of the burgher. A second chapter describes, based on the five debates, how the burgher perceived the political situation he was confronted with. This reception of the political reality motivated the burgher to reflect, to form a standpoint and to take political action. This context helps to understand the political-theoretical choices he made. A last chapter describes the nature and characteristics of the public debate in which the burgher expressed his political opinions and views. Pamphlets were the dominant communication media and it will be argued that they can be considered as a reflection of the public opinion.

Part 2 of the book starts with an exploration of the relation between de burgher, the state and the governmental elite. The research perspective is the connection between the interest the burgher had in society, the manner the governmental elite handled this interest and the reaction of the burgher when his interest was threatened. In this reaction, defending his interest, the role and significance of the political theory becomes visible. As the next subject the nature and characteristics of the main political theory in the de-

⁷⁶⁵ The historical source is the pamphlet collection of the Koninklijke Bibliotheek (National Library of the Netherlands) containing around 10.000 pamphlets published during the second half of the seventeenth century.

fence of the burgher is described. This part answers the first half of the central question in the book: how did the prosperous burgher of the Republic justify his political exclusion?

Part 3 describes in the first chapter the rise, diffusion and reception of the Enlightenment including its political concepts. The research perspective is the change in views on God, nature, man and the changes in the cognitive paradigm. The next chapter describes the choice the burgher made between the traditional political concepts and the new concepts of the Enlightenment, based on social-economical, political and cultural arguments. This part answers the second half of the central question: what was the reaction of the burgher on the political concepts of the Enlightenment which included political participation?

The Conclusion gives a synthesis of the material covered in the previous parts and chapters.

xxxxxxx

In the historiography of the Dutch Republic, the burgher was for a long time considered as a non-political creature, which left the government of society to a burgher elite, the regents. Only when the struggle for political power within the elite escalated, the burgher became involved, not on its own initiative, but through manipulation by the elite. The pamphlets give a complete other picture, they describe a burgher who was political conscious, who considered himself as the sovereign of society and who felt a deep commitment towards society.

This political-consciousness was expressed in a public debate showing a flourishing political culture. This can be concluded from the large amount of pamphlets indicating a public debate in the real sense of the word public, from a freedom of speech in which nearly every political opinion could be expressed, and finally from the informative quality of the pamphlets. Despite being excluded from the political system, the burgher wielded political power through the public opinion. This can be concluded from pamphlets from circles around political actors, especially the stadtholder, which were published with the aim to manipulate the public opinion. Also from official documents published as pamphlet, expressing that the political elite was aware that for their acceptance by the population it was required to justify their actions in the public domain. This awareness grows in a considerable way in the course of the seventeenth century, looking at the strong increase of official documents as pamphlet. Finally the influence of the public opinion can be concluded directly from the pamphlets itself where examples are given that the

political elite listened to the public opinion. The overall conclusion is that the burgher expressed in the pamphlets the limits to the political behaviour and actions of the elite.

Citizenship was from origin defined in a legal way, recording the rights and duties from the burghers in possession of these citizen rights. In the seventeenth century this was a relative small portion of the total city population. In the public debate reflected by the pamphlets, this legal defined citizenship has hardly any occurrence. This indicates that the traditional citizenship had lost its significance in politics and the political debate. The pamphlets address a much larger proportion of the city population defined as the citizens who contributed to the urban society. It meant that all citizens not belonging to the ordinary people (as an average 50 percent of the city population) were considered as being the citizenry; what united them was the interest of the city.

This common interest did not mean that the citizenry was a homogenous segment of the population. To the contrary, they were deeply divided over the question whether the mixed government or the pure republican government were the best for the Republic. This gap constituted a threat for the stability of the Republic because in crisis situation it could escalate to a civil war. This fear for civil war is regularly expressed in the pamphlets. A second consequence was that this gap hampered the creation of a common platform to cope with the changing circumstances. The gap was deepened by the question of the position of the Calvinistic belief and church in society and the state. The pamphlets show that through the years the gap narrows, a trend which stabilized the Republic and created a better outlook to cope with changing circumstances.

The pamphlets show that independence of the country, faith and the civic nature of city government were the main concerns of the burgher. They formed the basis for the interest the burgher had in society and the state, in fact the justification for being a member of the society and the state. All three came down to appearances of liberty. The first two were in their political implications very controversial and lay at the bottom of the division of the citizenry with the polarizing questions about the best form of government for a stable and strong country and the relation between state and church. There was unanimity in views about the importance of the third concern, being threatened by the political elite. Especially on this subject the political theory played an important role in the pamphlet argumentations. These argumentations show a strong historical consciousness of the burgher as sovereign of society. It was expressed in what could be called the burgher ideology: the view that self governance of the city is a prerequisite for pros-

perity and welfare for the city and the burgher. The burgher saw this ideology founded in the ancient constitution: the collection of historical rights, privileges, customs and habits.

The ancient constitution constituted the historical grown legal foundation for the organisation of the city as a community. A corporative model was at its base, which implied a strong tie between the burgher and society, encompassing the social-economic, political and cultural activities of city life. The political dimension offered the possibility to channel the political wishes of the burgher, at the same time it gave the political elite a good insight in the opinion the burgher had about their performance. The political ordering was based on an aristocratic republicanism, in which the burgher saw himself represented by the 'best' among his fellow citizens, the regents. Representation was not in the sense of delegation of political power, but in the sense of a personification of the political will of the citizenry. In theory it was an ideal system for a civic society, allowing the burgher to concentrate on his material and immaterial well-being. It was an ideal system as long as the political elite served the interest of the burgher. This explains why a prosperous and political-conscious burgher left the government of his society to an elite covering hardly 0,1 percent of the total population of the Republic.

Reality was sometimes different because the political elite tended to an oligarchy undermining the idea that the elite should represent the interest of the burgher. The public debate offered the burgher the possibility to make clear to the elite where the limit was where their acceptance and legitimacy were in danger. In general the elite listened to this public opinion, when not the frustration of the interest of the burgher resulted in civic disobedience and even revolt. The last historical event investigated, the *Plooierijen*, are an example.

Next to the civic nature of city government, the decentralised state organisation of the Republic favoured a civic society, because the deputies of the city governments were responsible for the political decision process above the level of the cities. As a result the interests of the cities and their burghers played an important role in matters of war and piece, taxation and faith. With this decentralised organisation the Republic was an exception among the surrounding countries where processes of central state forming took place. The medieval origin and the long continuity of the decentralised state organisation can be seen as the shortcoming of a society to adapt itself to the always changing circumstances: a stagnation in development. From the pamphlets an opposite conclusion can be drawn, in fact it shows a flexible political system which could cope for a long time with the challenges of a changing environment. The political commitment expressed by the pam-

phlets point, apart from crisis situations, to a considerable bearing surface for the decentralised state organisation and its political elite. This political attitude can be seen as an important factor in the success of the Republic, in a concrete sense expressed by the acceptance of a taxation level per head of the population being the highest in Europe. It was the high tax return which allowed at the end that the Republic as a small country could play for a long time a leading role in the international competition among the various countries of Europe, especially France and England.

The only centralizing power which affected the city came from the stadtholders. This is quite understandable because in their ambitions and official responsibilities they were dependent on the cities as the source for the financial means to realize their plans. Their influence on the city was based on their say in the election of the city magistrate. The result was that, similar to the effects of an oligarchy, the burgher felt neglected in his interests. In case of an oligarchy the city regents served their own interest, in case of the stadtholder the city regents served the interest of the stadtholder. Both developments were conflicting with the political consciousness and identity of the burgher as sovereign of society: instead of the government as servant of the burgher, the burgher became a subject of the government. In their concrete effects both developments came down to an affect of the ancient constitution and thus of the interest and position of the burgher in his society.

In the light of the strong dependency of his interest on the ancient constitution, it is quite understandable that the burgher in the defence of his interest called upon the inviolability of the ancient constitution: the ancient constitution theory. The inviolability was justified on the immemorial character of this constitution, the history of a long lasting fight at the loss of 'good and blood' in which the burgher had obtained the rights and privileges of a free citizen. In a couple of pamphlets this freedom gets a foundation in the natural rights based on the Batavian myth: the Batavian ancestors as freeborn people choosing their own leaders. The inviolability of the ancient constitution went together with what could be called the dogma of the organic growth: a historical view where man should not intervene with the course of history.

The ancient constitution and the ancient constitution theory are the products of a long historical process in which the cities of the Netherlands came to development. In this process the idea of inviolability and the dogma of the organic growth became part of the historical consciousness of the burgher, characterized by a way of thinking in which the past is the norm for the present. With these characteristics the ancient constitution theory can be con-

sidered as an amalgam of mentality and theory. This is reflected in its conceptual simplicity, by which this theory can rather easily coexist with other political theories, especially the political theory of civic humanism. Its roots in the historical consciousness and mentality of those days, its conceptual flexibility and the ancient constitution as legal foundation of society did give the ancient constitution theory a strong position in the political mind of the burgher.

The developments towards an oligarchy and a stronger central grip on the cities occurred in a cyclic pattern, wherein the political elite became alienated from the burgher which they should represent. By way of pamphlets, petitions, civic disobedience and riots the burgher made clear what the boundary of his toleration was. The effect in the end was a clean up of the political system, always in the form of personal changes and not a change of the political system itself: the cycle could start again. The heart of the problem was the control of political power, with in those days two each other excluding solutions: a power balance through a political system of equals (a pure republic) or the power balance kept by the stadtholder (the mixed constitution). From perspective of the interest of the burgher both solutions had however no counterbalancing mechanism to prevent the development towards an oligarchy or a more centralised state. The ancient constitution theory had no solution for this problem that divided the citizenry and formed a risk for the stability of the Republic. Political participation of the burgher was a more fundamental solution. This asked however for a radical change in the political culture and mentality.

This change was contained in the rise of the Enlightenment in the Republic during the second half of the seventeenth century. The views and discoveries of the Scientific Revolution inspired thinkers like Descartes, Hobbes, Spinoza and Locke to new ideas and views about God, nature, man, society and the method of truthfinding. Rationalization, secularization and the rejection to refer to the authority of God, the Bible and the tradition as sources of knowledge, were the main characteristics of the enlightened way of thinking. What was the reaction of the burgher to this paradigm change? Regarding the reception of these new ideas one should realize that the picture of the contemporary was far more diffuse and controversial than the picture we have today. It is therefore a surprise to conclude from the pamphlets that important ideas of the enlightened way of thinking assimilated in roughly fifty years from 1650 to 1704. The hand of God and the authority of the Bible and the classical literature disappeared during these years from the political argumentations in the pamphlets. To a lesser extent this change effected also the views on man with notions of individual freedom, equality,

self-preservation and a more positive view on self-interest. What did not change however were the historical way of thinking (the authority of the tradition) and the dominant position of the ancient constitution theory: the reception of the ideas of the early Enlightenment was in a selective way.

The concepts law of nature, natural rights, natural state and contract of the enlightened way of thinking implied political participation and representation by delegation. As concluded earlier this offered the burgher a more fundamental solution for the political problem of control of political power. Participating in political power offered to him the possibility to intervene in an early stage in the processes that led to oligarchy and central state power avoiding the danger of escalation. Why was the enlightened way of thinking absorbed in a selective way and why disregarded the burgher political participation, a concept that in an almost natural way did fit his political consciousness as being the sovereign of society?

Unfamiliarity and obscurity with respect to the practical applicability of these new political ideas will have been a factor in the limited attention. The selective way in which the enlightened ideas were absorbed points however also to a rational consideration. Why should the most prosperous burgher of Europe risk his interests and position for the uncertain adventure of a fundamental change in the political system? Such a change included a high risk for social unrest and chaos. Every right-thinking burgher would recoil for this risk, especially when he also understood the consequences of these new political concepts: they stood for a political and social-economical revolution. For the political system the implication was that representation based on the personification of the political will of the burghers by the regents, should be replaced by representation through elected representatives: it ment an active and passive suffrage for the burgher. It was not only a mental switch but had also practical consequences in terms of available time, education and professionalism to take up a political office. The consequences for the social-economic order were even larger. The idea of individual freedom and equality conflicted with the collective freedom and rights of the ancient constitution. In its final consequence it would have been the end of corporatism, the traditional burgher-right and the autonomy of the cities.

The arguments in the rationalisation of his choice are not given in the pamphlets. Obvious is that the burgher in the second half of the seventeenth century, made a clear choice for the existing political system. Apparently his problems with the oligarchy and the centralisation of state power were far away from the point where a platform is created for far reaching changes in the political and socio-economic system: it shows a burgher who was usually contended with the political system of the Republic. The long continuity of

this system related to the dynamics of that time and the contentedness of the burgher, points to the strength of a system that could face for a long time the changing circumstances. It shows a political system which cannot be devaluated as an inheritance of the Middle ages, to the contrary it was a system were, despite regular conflicts, the 'distance' between the political elite and the burgher was small. It was a political system where the orientation in the decision proces was more bottom up than top down. The burgher saw himself as the focal point of society, and in historical perspective he saw the political system as his choice. All this made up an important strength of the political system of the Republic and can be considered as an explanatory factor for the long lasting success of the Dutch Republic.

At the end the choice of the burgher came down to a profit and loss balance between material and immaterial values and interests. This shows the complex interaction between the idea and the reality, involving social-economical factors (welfare), political factors (power) and cultural factors (cognitive frame). These factors are time-bound, so that by changing circumstances the result of the assessment could end up in the creation of a platform for change. In the second half of the seventeenth century the balance was clearly at the side of the existing political system.

In retrospect the conclusion is that not until the end of the eighteenth century the circumstances were altered in such a way that a platform was created for change. The theoretical justification at that stage was based on the political concepts of natural rights with their origin in the second half of the seventeenth century. In the Dutch revolutionary period of 1795-1813 these concepts came to a realisation with as a consequence the end of the aristocratic city republicanism, the ancient constitution, the corporative organisation and the ancient constition theory as theoretical justification for this order. For the Netherlands this can be seen as the origin of modern society implying a fundamental change in the commitment of the burgher to society and the state in terms of participation, solidarity and cohesion. A subject with also today a high topicality.

Literatuur

Bron

Pamflettencollectie Koninklijke Bibliotheek. Ontsloten door Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Herdruk, met handgeschreven verbeteringen, aanvullingen en varianten. Met een inleidend essay en een handleiding voor de gebruiker door Dr. H. van der Hoeven. Utrecht 1978 (herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1889-1920). Zie voor de onderzochte pamfletten de bijlage B en C.

Primaire literatuur

Aristoteles, *Politik Buch VII/VIII. Über die beste Verfassung* (Darmstadt 2005).

(Court, Johan en Pieter de la), *Consideratien van Staat, ofte Polityke Weeg-Schaal, Waar in met veele Reedenen, Omstandigheden, Exempelen en Fabulen werd overwogen; Welke forme der Regeeringe, in speculatie geboud op de practijk onder de menschen de beste zij. Beschreven door V.H. In deese derde editie, naawkeurig ooversien, merkelijk vermeerdert, en in veelen klaarder gestelt* (Amsterdam 1662).

(Court, Pieter de la), *Interest van Holland, ofte Gronden van Hollands-Welvaren. Aangewezen door V.D.H.* (1662).

'Deductie ofte Declaratie van de Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland', (1654).

(Enden, Franciscus van den), *Vrye Politijke Stellingen, en Consideratien van Staat. Gedaen na der ware Christenens Even gelijke vryheits gronden, strekkende tot een rechtschape, en ware verbeeteringh van Staat en Kerk* (Amsterdam 1662).

Hobbes, T., *Leviathan* (met aantekeningen van W.E. Krul en inleiding van B.A.G.M. Tromp) (Amsterdam 2002).

Locke, J., *Two treatises of government* (Hollis edition of Locke's Two treatises, 1764) (1689).

'Joris Craffurd over het Aansprekersoproer te Amsterdam in 1696', in: R. Dekker ed., *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten* (Assen 1979)

Machiavelli, N., *Discorsi. Gedachten over staat en politiek* (Amsterdam 1997).

Spinoza, *Ethica (Vertaald en ingeleid door Henri Krop)*. (Amsterdam 2002).

- , *Tractatus Politicus* (uit het Latijn vertaald door W. Meijer, Amsterdam 1901).
- 'Unie van Utrecht, in modern Nederlands', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1978) 8-23.

Secundaire literatuur

- Adams, J., 'Trading States, Trading Places: The Role of Patrimonialism in Early Modern Dutch Development', *Comparative Studies in Society and History* 36 (1994) 319-355.
- Aerts, R., H. te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998).
- , 'Civil society or democracy? A Dutch paradox', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 125 (2010) 209-236.
- Alter, P., *Nationalism* (Londen 1994).
- Back, K.W., 'Habermas, Structural Transformation', *The Public Opinion Quarterly* 56 (1992) 257-258.
- Beam, S., 'Apparitions and the public sphere in seventeenth-century France', *Canadian Journal of History* 29 (1994) 1-22.
- Beliën, H. M., A.Th. van Deursen, G.J. van Setten ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Berkel, K. van, 'The Dutch Republic. Laboratory of the Scientific Revolution', *BMGN* 125 (2010) 81-105.
- Berlin, I., *Twee opvattingen van vrijheid* (Amsterdam 1996).
- Black, A., 'The commune in political theory in the late Middle Ages', in: P. Blickle ed., *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996).
- Blickle, P., 'Kommunalismus und Republikanismus in Oberdeutschland', in: H. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 57-75.
- , *Resistance, representation and community* (Oxford 1997).
- , *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996).
- Blockmans, W., 'Urbanisatie in de Europese Middeleeuwen. Fasen van openheid en afsluiting.' in: L. Lucassen, W. Willems ed., *Waarom mensen in de stad willen wonen (1200-2010)* (Amsterdam 2009) 22-41.
- Bloemendal, J., A. van Dixhoorn, "De scharpheit van een gladde tong", *BMGN* 125 (2010) 3-28.
- Blom, H. W., 'Burger en belang: Pieter de la Court over de politieke betekenis van de burger', in: J. Kloek, K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).

- , *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch Seventeenth-century political thought* (Ridderkerk 1995).
- , 'Spinoza en De la Court', *Mededelingen vanwege het Spinozahuis* 42 (1981) 1-15.
- , 'Vrijheid in de natuurrechtelijke politieke theorie in de zeventiende eeuwse Republiek', in: E.O.G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twingste eeuw* (Amsterdam 1999) 133-155.
- Blom, H.W., I.W. Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd: Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam 1986).
- Blom, S., 'Onderwijs en wetenschappelijke vorming', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout ed., *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag 2001) 201-231.
- Boogman, J.C., 'De raison d'État-Politicus Johan de Witt', *BMGN* 90 (1975) 379-407.
- Boone, M., 'Meervoudige macht. Vorst en stad in de Nederlanden', in: H. de Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002).
- Boone, M., M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids, J. Lucassen ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995).
- Boone, M., M. Prak ed., *Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)* (Leuven 1996).
- Bots, H., 'De Nederlandse verdraagzaamheid door de eeuwen heen. Mythe of realiteit', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 117-128.
- Brooke, J. L., 'Reason and passion in the public sphere: Habermas and the cultural historians', *Journal of Interdisciplinary History* XXIX (1998) 43-67.
- Brotton, J., *The Renaissance Bazaar. From the Silk Road to Michelangelo* (Oxford 2002).
- Bruin, G. de, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw', in: W. W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) 83-117.
- , 'Den Haag: Gevangenpoort. De Haagse broedermoord, 20 augustus 1672', in: M. Prak ed., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw. Deel 2* (Amsterdam 2005).
- , *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991).

- , 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N. C. F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).
- , 'Het politieke bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?' *BMGN* 114 (1999) 16-38.
- , 'Political pamphleteering and public opinion in the age of De Witt (1653-1672)', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 63-95.
- Bunge, W. van e.a., *The dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* (Rotterdam 2003).
- , *From Stevin to Spinoza* (Leiden 2001).
- , 'On the early Dutch reception of the Tractatus Theologico-Politicus', *Studia Spinozana* 5 (1989) 225-251.
- , 'Spinozistische vrijdenkers in de Republiek', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 103-116.
- Bunge, W. van ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003).
- Burns, J.H. ed., *The Cambridge history of political thought 1450-1700* (Cambridge 1991).
- Calhoun, C. J., 'Recensie: Habermas, The Structural Transformation', *Contemporary Sociology* 19 (1990) 312-316.
- Connell, W.J., 'The republican idea', in: J. Hankins ed., *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and reflections* (Cambridge 2000) 14-29.
- Deen, F., 'Handwritten propaganda. Letters and pamphlets in Amsterdam during the Dutch Revolt (1572-1578)', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 207-226.
- Deen, F., D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011).
- Dekker, R., *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).
- , 'Oproeren in de provincie Holland 1600-1750. Frequentie en karakter, relatie met de conjunctuur en repressie', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 3 (1977) 299-329.
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1999).
- , 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (1980) 350-387.

- Devos, R., 'Het maatschappelijk verdrag. Twee tradities in het denken over staat en samenleving', in: H. de Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 51-63.
- Dijk, H. van, D.J. Roorda, 'Social mobility under the Regents of the Republic', *Acta Historiae Neerlandicae* 9 (1976) 76-102.
- Dijstelberge, P., 'Gemengde berichten. Nieuws als literatuur in de zeventiende eeuw', *Literatuur* 5 (2000) 282-288.
- , 'Ik wil dat er gelezen wordt. Boekgeschiedenis: analytische bibliografie, boekarcheologie', in: J. de Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 44-55.
- Dingemans, C. W., *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008).
- Dixhoorn, A. van, "'Voorstanders van de vrije wetten": Burgerbewegingen in Arnhem en de Republiek tussen 1702 en 1707', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 25-54.
- Dorren, G., 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem', in: R. Aerts, H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 60-79.
- Dreiskämper, P., *Redeloos, radeloos, reddeloos. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998).
- Driessen, H.L., 'De Plooierijen te Wageningen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre XLIV* (1941) 65-76.
- Duijvendak, M.G.J., J.J. de Jong., *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993).
- Duindam, J., 'Tussen tafellaken en servet. Het stadhoudelijke hof in dynastiek Europa.' *BMGN* 124 (2009) 536-558.
- Eijnatten, J. van, *Liberty and concord in the United Provinces, religious toleration in the eighteenth-century Netherlands, vol 111 of Brill's Studies in Intellectual History* (Leiden 2003).
- , 'Modestia, moderatio, mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)', *TvG* 117 (2004) 26-44.
- Engen, H. van, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording', in: R. Rutte, H. van Engen ed., *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2008).
- Epstein, S.A., *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe* (Chapel Hill 1991).

- Fix, A.C., *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment* (Princeton 1991).
- Forbes, D., 'The Machiavellian Moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition', *The Historical Journal* 19 (1976) 553-555.
- Frijhoff, W.T.M., M. Spies, *1650: Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Frijhoff, W.T.M., 'Geschiedenis als strijdbijl', in: B. Looper, J.C. Riemens ed., *Geschiedenis in Zutphen. Over geschiedbeschrijving, geschiedbeoefening en historisch besef* (Zutphen 1988) 40-55.
- , 'Media en sociaal-culturele verandering. Drie kanttekeningen ter inleiding', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree ed., *Tekens en Teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 1-13.
- , *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
- Fritschy, W., 'The efficiency of taxation in Holland', in: O. Gelderblom ed., *The political economy of the Dutch Republic* (Farnham 2009) 55-84.
- Fruin, F., *De oorlog van 1672* (Groningen 1972).
- Gelder, E. van, *Getemperde vrijheid: Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17 eeuw* (Groningen 1972).
- Gelderen, M. van, 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid der conscientien'', in: E.O.G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twingste eeuw* (Amsterdam 1999).
- , 'Het gemenebest. Staat en republiek in de politieke theorie van het Duitse Rijk en de Noordelijke Nederlanden.' in: H. de Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 35-50.
- , 'Aristotelians, Monarchomachs and Republicans: Sovereignty and respublica mixta in Dutch and German Political Thought, 1580-1650', in: M. van Gelderen, Q. Skinner ed., *Republicanism. A shared European Heritage* 1 (Cambridge 2002) 195-217.
- , 'The Machiavellian moment and the Dutch Revolt: the rise of neosticism and Dutch republicanism', in: G. Bock, Q. Skinner, M. Viroli ed., *Machiavelli and Republicanism* (Cambridge 1990) 205-223.
- , 'The state and its rivals in early-modern Europe', in: Q. Skinner, B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003).

- Gelderen, M. van, Q. Skinner ed., *Republicanism. A shared European Heritage* 1 (Cambridge 2002).
- Gestrich, A., 'The public sphere and the Habermas debate', *German History* 24 (2006) 413-430.
- Geyl, P., 'Democratische tendenties in 1672', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Nieuwe Reeks*, deel 13 (1950) 294-354.
- , 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Nieuwe Reeks*, deel 13 (1947) 17-84.
- , 'Johann de Witt Grand Pensionary of Holland, 1653-1672', *History* XX (1936) 303-319.
- Goudriaan, K., *De gilden in Gouda* (Zwolle 1996).
- Grainger, J.H., "'The Machiavellian Moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition" by J. G. A. Pocock (book review)', *The Cambridge Quarterly* 7 (1977) 177-191.
- Grijzenhout, F., W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987).
- Haak, S. P., 'De Plooiërijen, in het bijzonder in het kwartier van Veluwe', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* XI (1908) 83-110.
- Haas, T., 'The public sphere as a sphere of publics: rethinking Habermas's theory of the public sphere', *Journal of Communication* (2004) 178-184.
- Habermas, J., 'The public sphere: an Encyclopedia article (1964)', *New German Critique* 3 (1974) 49-55.
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'A controversial republican: Dutch views on Machiavelli in the seventeenth and eighteenth centuries', in: G. Bock, Q. Skinner, M. Viroli ed., *Machiavelli and Republicanism* (Cambridge 1990) 247-263.
- , *Het Nederlandse gezicht van Machiavelli. Twee en een halve eeuw interpretatie 1550-1800* (Hilversum 1989).
- , 'De "Nieuwkeurige consideratie van staet" van de gebroeders De la Court. Een nadere beschouwing', *BMGN* 99 (1984) 396-407.
- , 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', *BMGN* 111 (1996) 344-367.
- Hampson, N., *The Enlightenment. An evaluation of its assumptions, attitudes and values* (Londen 1968).
- Hankins, J. ed., *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and reflections* (Cambridge 2000).
- , 'The "Baron Thesis" after forty years and some studies of Leonardi Bruni', *History of Ideas* 56 (1995) 309-338.

- Harline, C.E., *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht/Boston 1987).
- Harline, C.E., 'Return to the land of blue little books', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 31-34.
- Harms, R., *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (2010).
- Hart, M. 't., 'Gewetenloze kapitalisten, handige fiscalisten, strategische huisvaders of gediciplineerde calvinisten? De Nederlandse Republiek als casestudy', *BMGN* 121 (2006) 418-438.
- , 'Intercity rivalries and the making of the Dutch state', in: C. Tilly, W.P. Blockmans ed., *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Oxford 1994) 196-217.
- Hexter, J.H., 'The Machiavellian Moment. Florentine political thought and Atlantic republican tradition', *History and Theory* 16 (1977) 306-337.
- Höfert, A., 'States, cities, and citizens in the later Middle Ages', in: Q. Skinner, B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003).
- Hoftijzer, P., T. Verbeek ed., *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeëngeschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2005).
- Hovy, J., 'De regeringsverandering te Amersfoort in 1703. Een bijdrage tot de geschiedenis der 'Plooierijen' in de provincie Utrecht', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* XV (1960) 177-216.
- Huisman, M.W. e.a., *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795* (Hilversum 1995).
- Impe, S., J. Bos, 'Romein en gotisch in zeventiende-eeuws drukwerk', *De Zeventiende Eeuw* 206 (2006) 283-297.
- Israel, J.I., 'The banning of Spinoza's works in the Dutch Republic (1670-1678)', in: W. van Bunge, W. Klever ed., *Disguised and overt Spinozism around 1700* (Leiden 1996) 3-14.
- , *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996).
- , 'Monarchy, orangism, and republicanism in the later Dutch Golden Age', (*Second Golden Age Lecture, Universiteit van Amsterdam, 11-03-04*) (2004).
- , *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- Johnson Bagby, L. M., *Hobbes's Leviathan* (Londen 2007).
- Jong, J.A. de, 'De Zutphense ambachtsgilden in revolutionair vaarwater. De strijd tussen de bestuursoligarchie en de gilden in de periode 1538-

- 1543', *Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland XCV* (2004) 49-82.
- , *Franciscus van den Enden. Het gelijk van een schoolmeester (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht)* (Utrecht 2004).
- Jongste, J.A.F. de, 'Een bewind op zijn smalst. Het politieke bedrijf in de jaren 1727-1747', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Deel 7.
- Jordanova, I.J., 'Towards the light? Science, politics and the Enlightenment', *European Studies Review* 12 (1982) 479-488.
- Keblusek, M., 'Nieuwsvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 60-77.
- Kestnbaum, M., T. Skocpol, 'War and the development of modern national states', *Sociological Forum* 8 (1994) 661-674.
- Klashorst, G.O. van der, H.W. Blom, E.O.G. Haitsma Mulier, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought* (Amsterdam 1986).
- Klashorst, G.O. van der, 'De ware vrijheid, 1650-1672', in: E.O.G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twingste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-181.
- Kleijntjens, J., 'Bijdrage tot de geschiedenis der Plooierijen in 1702', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 32 (1911) 178-265.
- Klever, W., 'Spinoza and Van den Enden in Borch's Diary in 1661 and 1662', *Studia Spinoza* 5 (1989) 311-325.
- Kloek, J.J., K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Kloek, J.J., W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de Pamfletten-Verzameling* (Utrecht 1978).
- Koenigsberger, H. G. ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988).
- Kooijmans, L., *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Den Haag 1986).
- Kossmann, E.H., 'Dutch Republicanism', in: E. H. Kossmann ed., *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987) 211-233.
- , *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994).
- , 'In praise of the Dutch Republic. Some seventeenth-century attitudes', in: E.H. Kossmann ed., *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987) 161-175.
- , *Naoogst* (Amsterdam 2007).

- , *Political Thought in the Dutch Republic. Three studies* (Amsterdam 2000).
- , *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam 1960).
- , 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', *BMGN* 95 (1980) 1-34.
- , 'Soevereiniteit in de Zeven Verenigde Provinciën', *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) 413-421.
- Kruif, J. de, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006).
- Kuypers, E., M. Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: J. Kloek, K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Lesger, C., *The rise of the Amsterdam market and information exchange : merchants, commercial expansion and change in the spatial economy of the Low Countries, c.1550-1630* (Ashgate 2006).
- Leupen, P.H.D., 'Burger, stad en zegel: een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden', in: J. Kloek, K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Lis, C., Hugo Soly ed., *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997).
- LLoyd, H. A., 'Constitutionalism', in: J. H. Burns ed., *The Cambridge history of political thought 1450-1700* (1991) 254-297.
- Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998).
- Mah, H., 'Phantasies of the public sphere: rethinking the Habermas of historians', *The Journal of Modern History* 72 (2000) 153-182.
- Marshall, J., *John Locke. Resistance, religion, responsibility* (Cambridge 1994).
- Mastellone, S., 'Holland as a political model in Italy in the seventeenth century', *BMGN* 98 (1983) 568-582.
- McKee, A., 'After Habermas. New perspectives of the public sphere', *British Journal of Sociology* 57 (2006) 524-525.
- Meijer Drees, M., 'Pamfletten: een inleiding', in: J. de Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 9-28.

- Meijer Drees, M., M. Stronks, *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002).
- Mertens, F., 'Franciscus van den Enden: tijd voor een herziening van diens rol in het ontstaan van het spinozisme?' *Tijdschrift voor Filosofie* 56 (1994) 717-738.
- Michels, R., *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1925).
- Mijnhardt, W.W., 'The construction of silence: religious and political radicalism in Dutch history', in: W. M. Bunge ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003) 231-262.
- , 'Nederland en de Verlichting', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 69-77.
- , 'De Nederlandse Verlichting', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987).
- , 'The Dutch Republic as a Town', *Eighteenth-Century Studies* 31 (1998) 345-348.
- , 'The limits of present-day historiography of Republicanism', *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 75-89.
- , 'Urbanization, culture and the Dutch origins of the European Enlightenment', *BMGN* 125 (2010) 141-177.
- Mout, M.E.H.N., 'Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *BMGN C* 1-3 (1986) 343-365.
- Munck, B. de, 'Sociabiliteit. Motieven en vertogen van het middenveld (Vroeg)moderne sociabiliteit tussen *civil society* en *sociaal kapitaal*', *De Achttiende Eeuw* 39 (2007).
- Nadler, S., 'Spinoza and toleration', (*Sixth Golden Age Lecture. Delivered on Thuesday 5 October 2010*) (2010).
- Nierop, H. van, 'Popular participation in politics in the Dutch Republic', in: P. Blickle ed., *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 272-290.
- Noordegraaf, L., J. L. van Zanden, 'Early modern economic growth and the standard of living: did labour benefit from Holland's Golden Age?' in: K. Davids, J. Lucassen ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995).
- Oexle, O. G., 'Gilde und Kommune. Über die Entstehung von "Einung" und "Gemeinde" als Grundformen des Zusammenlebens in Europa', in: P.

- Blickle ed., *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996).
- O'Gorman, F., 'Virtue, commerce, and history', *The English Historical Review* 103 (1988) 1055-1056.
- Otegem, M. van, 'Tijd, snelheid, afstand: de mechanica van het pamflet', *De zeventiende eeuw* 17 (2001) 50-61.
- Pagden, A. ed., *The language of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1987).
- Panhuysen, L., 'Hoe de Republiek het Rampjaar overleefde', *Historisch Nieuwsblad* 18 (2009) 16-23.
- , *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009).
- Pettit, P., *Republicanism: A theory of freedom and government* (Oxford 1997).
- Pley, H., *Erasmus en het poldermodel* (Amsterdam 2005).
- , 'Poorters en burgers in laat-middeleeuwse literaire bronnen', in: J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Pocock, J.G.A., *The ancient constitution and the feudal law : a study of English historical thought in the seventeenth century* (Cambridge 1987).
- , 'The Machiavellian Moment revisited: a study in history and ideology', *The Journal of Modern History* 53 (1981) 49-72.
- , *The Machiavellian Moment. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition* (Princeton 1975).
- , *Politics, language, and time : essays on political thought and history* (New York 1971).
- , 'The problem of political thought in the eighteenth century patriotism and politeness', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 3-37.
- , 'Spinoza and Harrington: An exercise in comparisson', *BMGN* 102 (1987) 435-449.
- , 'The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice', in: A. Pagden ed., *The language of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1987).
- Pocock, J.G.A., G.J. Schochet, 'Interregnum and Restoration', in: J.G.A. Pocock ed., *The variety of British political thought, 1500-1800* (Cambridge 1993) 146-179.
- Poell, T., *The Democratic Paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Utrecht 2007).

- Poggi, G., 'Citizens and the state: retrospect and prospect', in: Q. Skinner, B. Str ath ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003).
- Pollmann, J., 'Eendracht maakt macht. Stedelijke cultuuridealen en politieke werkelijkheid in de Republiek', in: D. Bos, M. Ebben, H. te Velde ed., *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007).
- Prak, M., 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 10-33.
- , 'Burghers into citizens: urban and national citizenship in the Netherlands during the Revolutionary era (c. 1800)', *Theory and Society* 26 (1997) 403-420.
- , 'Burghers, Citizens and Popular Policies in the Dutch Republic', *Eighteenth-Century Studies* 30 (1997) 443-448.
- , 'Citizen radicalism and democracy in the Dutch Republic: the Patriot Movement of the 1780's', *Theory and Society* 20 (1991) 73-102.
- , 'De Nederlandse 'stadsrepublieken'. Gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed', in: L. Lucassen, W. Willems ed., *Waarom mensen in de stad willen wonen. 1200-2010* (Amsterdam 2009) 59-78.
- , 'The Dutch Republic's city-state culture (17th-18th centuries)', in: M. H. Hansen ed., *A comparative study of thirty city-state cultures* (Copenhagen 2000).
- , *Gezeten Burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985).
- , *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002).
- , 'Individual, corporation and society: the rhetoric of Dutch guilds (18th C.)', in: M. Boone, M. Prak ed., *Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)* (Leuven 1996) 255-279.
- , 'Velerlei soort van volk: sociale verhoudingen in Amsterdam in de zeventiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 91 (1999) 29-54.
- , 'The Dutch Republic as a bourgeois society', *BMGN* 125 (2010) 107-139.
- , 'Burgers in beweging: Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *BMGN* 106 (1991) 365-369.
- Prak, M., J. L. van Zanden, 'Tax morale and citizenship in the Dutch Republic', in: O. Gelderblom ed., *The political economy of the Dutch Republic* (Farnham 2009) 143-166.

- Price, J.L., 'De regent', in: H. M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Prokhovnik, R., 'Spinoza's conception of sovereignty', *History of European Ideas* 27 (2001) 289-306.
- Raedts, P., 'Ter verdediging van kerk en vaderland. Het middeleeuwse verleden tussen Renaissance en Verlichting', *TvG* 115 (2002) 356-382.
- Randall, D., 'Epistolary rhetoric, the newspaper, and the public sphere', *Past & Present* 198 (2008) 3-32.
- Raymond, J., *Pamphlets and pamphleteering in Early Modern Britain* (Cambridge 2003).
- Reinders, M.H.P., *Printed Pandemonium. The Power of the Public and the Market for Popular Political Publications in the Early Modern Dutch Republic*. (2008).
- , *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).
- , "The citizens come from all cities with petitions". Printed petitions and civic propaganda in the seventeenth century', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 97-118.
- Remmerswaal, L. H., *Een duurzame alliantie. Gilden en regenten in Zeeland, 1600-1800* (Utrecht 2006).
- Resnick, D., 'Locke and the rejection of the ancient constitution', *Political Theory* 12 (1984) 97-114.
- Rodgers, D. T., 'Republicanism: the career of a concept', *The Journal of American History* 79 (1992) 11-38.
- Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Roorda, D.J., 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17de eeuw', in: G. A. M. Beekelaar e.a., *Vaderlands verleden in veelvoud* (De Haag 1975).
- , 'Het onderzoek naar het stedelijke patriciaat in Nederland', in: W.W. Mijnhardt ed., *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 118-142.
- , *Het rampjaar 1672* (Bussum 1971).
- , *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978).
- , 'Party and faction', *Acta Historiae Neerlandicae* II (1967) 188-221.
- Ruler, H. van, 'Descartes en de onttovering van het wereldbeeld', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 78-93.

- Runciman, D., 'The concept of the state: the sovereignty of a fiction', in: Q. Skinner, B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003).
- Russell, B., *Geschiedenis van de westerse filosofie* (Utrecht 2006).
- Salman, J., *Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden 1500-1700* (Zwolle 1997).
- , 'Het nieuws op straat. Actueel drukwerk in het vroegmoderne distributienetwerk', in: J. de Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 56-67.
- Salomons, A.F., 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetting van 1672', *BMGN* 106 (1991) 198-219.
- Sas, N. C. F. van, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987).
- , 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1700-1813', *TvG* 102 (1989) 471-495.
- Schama, S., *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (1987).
- Schilling, H., *Die Stadt in der Frühen Neuzeit* (München 2004).
- , 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen 'Republikanismus'? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums.' in: H. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 101-143.
- Schöffler, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1609-1702', in: I. Schöffler, H. van der Wee, J.A. Bornewasser ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam/Brussel 1978) 167-267.
- Schreiner, K., 'Teilhabe, Konsens und Autonomie. Leitbegriffe kommunaler Ordnung in der politischen Theorie des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit', in: P. Blickle ed., *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München 1996).
- Schutte, G.J., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', in: I. Schöffler, H. van der Wee, J.A. Bornewasser ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam/Brussel 1978).
- Schuyt, K., 'Tolerantie en democratie', in: D. Fokkema, F. Grijzenhout ed., *Rekenschap: 1650-2000* (Den Haag 2001).

- Scott, J., 'The rapture of motion: James Harrington's republicanism', in: N. Philipson, Q. Skinner ed., *Political Discourse in early modern Britain* (Cambridge 1993) 139-163.
- Shapin, S., *De wetenschappelijke revolutie* (Amsterdam 1996).
- Shklar, J., 'Skinner: Foundations modern political thought', *Political Theorie* 7 (1979) 522-549.
- Skinner, Q., *The foundations of modern political thought* 1 (Cambridge 1978).
- , 'Hermeneutics and the role of history', *New literary history* VII (1975) 209-232.
- , 'Language and social change', in: J.H. Tully ed., *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics* (Cambridge 1988).
- , *Liberty before liberalism* (Cambridge 1998).
- , *Machiavelli zur Einführung* (Hamburg 1990).
- , 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and Theory* 8 (1969) 3-53.
- , 'Motives, Intentions and the Interpretation of Texts', *New Literary History* 3 (1972) 393-408.
- , 'Social meaning' and the explanation of social action', in: J.H. Tully ed., *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics* (Cambridge 1988).
- , 'Some problems in the analysis of political thought and action', *Political Theory* 2 (1974) 277-303.
- Skinner, Q., B. Stråth ed., *States & citizens. History, theory, prospects* (Cambridge 2003).
- Smaele, H. de, J. Tollebeek ed., 'Politieke representatie. De geschiedenis van een begrip', in: H. de Smaele, J. Tollebeek ed., *Politieke representatie* (Leuven 2002).
- Spies, M., 'Verbeelding van Vrijheid: David en Mozes, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato', *De zeventiende eeuw* 10 (1994) 141-158.
- Stark, F., *Sociale revolutie/sociale hervorming? Herbert Marcuse en Karl Popper (tekst televisiedebat Beierse Omroep. Vertaling: A. Kreykamp)* (München 1971).
- Stensland, M., 'Peace or no peace? The role of pamphleteering in public debate in the run-up to the Twelve-Year Truce', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders ed., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston 2011) 227-252.
- Stuurman, S., *Staatsvorming en politieke theorie. Drie essays over Europa* (Amsterdam 1995).
- , 'De politieke wetenschap en de geschiedenis', *TvG* 101 (1988) 626-642.

- Thijssen-Schoute, L., *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam 1954).
- Tijn, Th. van, 'Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden', *TvG* 69 (1956) 304-370.
- Tilly, C., 'Cities and states in Europe, 1000-1800', *Theory and Society* 18 (1989) 563-584.
- , *Coercion, capital and European states, AD 990-1992* (Oxford 1990).
- Tilmans, K., 'Republikeins burgerschap en het civic humanism in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1477-1566).' in: J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Tuck, R., 'The 'modern' theory of natural law', in: A. Pagden ed., *The language of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1987).
- Tully, J.H., 'Current thinking about sixteenth- and seventeenth- century political theory', *The Historical Journal* 24 (1981) 475-484.
- Ulfig, A., *Lexikon der philosophischen Begriffe* (Keulen 1997).
- Veleva, W.R.E., 'Pocock: The varieties of British political thought, 1500-1800', *TvG* 109 (1996) 105.
- Verbeek, T., 'Spinoza's kritiek van de godsdienst', *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 45 (1998) 94-102.
- , 'Nederlands Cartesianisme: Thijssen-Schoute en haar voorgangers', in: P. Hoftijzer, T. Verbeek ed., *Leven na Descartes. Zeven opstellen over ideeëngeschiedenis in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2005).
- Verkruisje, P.J., 'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit. Boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: J. de Kruif, M. Meijer Drees, J. Salman ed., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 31-43.
- Vermeesch, G., *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2008).
- Vermij, R.H., *Secularisering en natuurwetenschap in de zestiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991).
- Vopa, A. J. La, 'Conceiving a public: Ideas and society in eighteenth-century Europe', *The Journal of Modern History* 64 (1992) 79-116.
- Vos, A., *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007).

- Vries, J. de, A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815* (Cambridge 1996).
- Wal, G. A. van der, 'Politieke vrijheid en democratie bij Spinoza', *Mededelingen vanwege het Spinozahuis* 41 (1980) 3-19.
- Wall, E. van der, 'The religious context of the Early Dutch Enlightenment: moral religion and society', in: W. van Bunge ed., *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003) 39-57.
- Weekhout, I., *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998).
- Wertheim-Gijse Weenink, A.H., 'Een kwarteeuw burgerverzet in de beide Nederlanden (1698-1719). Voorspel van de 'democratische revoluties'', *BMGN* 99 (1984) 408-434.
- , *Twee woelige jaren in Zutphen* (Zutphen 1977).
- West, D., 'Spinoza on Positive Freedom', *Political Studies* XLI (1993) 284-296.
- Wielema, M., 'John Locke (1632-1704) tussen rationalisme en empirisme', in: A. Klukhuhn, *De Eeuwende 1700. Filosofie en Natuurwetenschappen (Deel 1)* (Utrecht 1991) 11-25.
- , 'Ongeloof en atheïsme in vroegmodern Europa', *TvG* 114 (2001) 332-353.
- Wildenberg, I.W., *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van een oeuvre* (Amsterdam 1986).
- Wilders, P. C., *Dienstbaarheid uit eigenbaat : regenten in het makelaarsstelsel van stadhouder Willem III tijdens het Utrechts regeringsreglement, 1674-1702* (Utrecht 2010).
- Zanden, J.L. van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme: Opkomst en neergang van de Hollandse economie* (Bergen N.H. 1991).
- Zimmer, R., *Das Philosophenportal. Ein Schlüssel zu klassischen Werken* (München 2004).

Register

Het register beperkt zich tot de hoofdonderwerpen, de belangrijke historische begrippen en de historische personen die in de pamfletten worden genoemd.

A

aloude-constitutie
 betekenis · 102, 134, 140, 145, 146
 burgerlijke vrijheden · 42, 45, 46, 58, 61, 63, 65, 99, 100
 corporatisme · 103
 fundamentele wetten · 144
 definitie · 42
 kenmerken · 101
 ontstaan · 145
 privileges · 52
 aloude-constitutie denkwijze
 definitie · 146
 dogma organische groei · 144, 146, 147, 174, 206
 gemengde staatsvorm · 165
 kenmerken · 147
 ontstaan · 145, 155
 politiek machtsmisbruik · 163
 verlichte denken · 169, 174, 209
 voorkomen · 139
 aristocratisch republicanisme
 acceptatie · 110, 113, 117, 124
 belichamen · 111
 bestuur · 113
 bestuurlijke elite · 28
 coöptatie · 114
 mandaat · 111
 nepotisme · 114
 netwerken · 117, 122, 125
 patronage · 131
 rechtvaardiging · 101, 112, 128, 146
 representatie · 108, 143, 150
 taken · 144
 Aristoteles · 113, 153, 172, 189, 194
 aristoteliaans-scholastieke denken · 139, 171

B

Bacon, Francis · 173
 Bataafse mythe · 143, 146, 150
 Batavieren · 108, 126, 142
 Bicker, Andries en Cornelis · 44, 50, 182, 186, 199
 Bodin, Jean · 138, 163
 burger
 begrip · 34
 begripsverandering · 26, 30
 belastingdruk · 123, 125
 burgerbeweging · 62, 63, 65
 burgerlijke samenleving · 214
 burgerrecht · 26, 35
 historisch bewustzijn · 107, 142
 ideologie · 113, 129, 134, 140
 middenklasse · 27, 29, 30, 36, 37
 natievorming · 127
 orthodoxe standpunt · 42, 43, 50
 overheid · 53, 54, 55
 politiek bewustzijn · 50, 66, 94, 159
 politieke betrokkenheid · 46
 politieke emancipatie · 202
 politieke invloed · 123
 politieke macht · 66, 95, 110
 politieke ordening · 214
 politieke participatie · 53, 63, 81, 104, 110, 153, 156, 166, 189, 206, 210
 soeverein · 53, 54, 105, 107, 113, 129, 140, 169, 218
 staatsbesef · 125
 verzetsrecht · 55
 vrijzinnige standpunt · 42
 zelfbewustzijn · 29, 102, 118
 burgerlijk humanisme · 137, 139, 148, 149, 152, 155

C

Calvinisme · 137
 cartesianisme · 48, 173, 177, 203
 censuur · 85, 87
 communalisme · 159
 conciliarisme · 137
 constitutionalisme · 137
 contract · 55, 56, 103, 108, 145
 corporatisme · 103, 110, 146, 148, 158,
 160, 215
 Court, Pieter de la · 47, 48, 51, 53, 113,
 118, 178, 190, 191, 200, 212
 Cromwell, Oliver · 182

D

Descartes, René · 48, 173, 174, 177,
 189, 202, 203, 207

E

Enden, Franciscus van den · 51, 118,
 178, 210, 212

F

factiethese · 66

G

gemengde staatsvorm
 rechtvaardiging · 164
 voorstanders · 39, 43, 46, 50, 54
 gilden · 104
 Grotius, Hugo · 113, 122, 190, 204,
 210

H

Habermas, Jürgen · 69, 82, 89

Hobbes, Thomas · 41, 54, 122, 135,
 163, 173, 178, 190, 202, 209, 210,
 211
 Huber, Ulric · 113, 115, 178, 210

L

Locke, John · 178, 190, 209, 210, 211
 Lodewijk XIV · 121
 Lutheranisme · 138

M

maatschappelijk belang
 algemeen · 39, 105, 138, 140
 bedreiging · 107
 definitie · 20
 onderwerpen · 41
 soorten · 99
 maatschappelijke tweedeling · 39, 42,
 49, 57, 87, 168, 196
 Machiavelli, Niccolò · 45, 122, 137,
 142, 152, 158, 163, 190
 mensbeeld
 aloude-constitutie denkwijze · 190
 aristoteliaans-humanistisch · 190
 groepsstereotypen · 191, 195, 198
 pamfletten · 192
 verandering · 190, 200
 mentale structuur · 147, 172
 Michels, Robert · 116

N

natuurrecht
 gelijkheidsbeginsel · 55, 56
 natuurlijke staat · 55, 125, 204, 209
 vrijheid · 55
 zelfbehoud · 55, 56
 neo-thomisten · 137

O

oligarchie · 114, 217

288 Register

oligarchievorming
acceptatie · 52, 54, 63
cyclisch verloop · 216
geschiedenis · 116
nepotisme · 52
wet van Michels · 116, 165

P

pamflet
aantallen · 75, 79
auteurs · 11
definitie · 73
kenmerken · 10
koper · 31
motivatie · 81
type argumentatie · 179
Philips II · 141, 145, 146
Plato · 113, 136, 142
Plooiërijen · 61
politiek aristotelianisme · 110
politieke cultuur
definitie · 8
kenmerken · 221
verandering · 59, 63, 91
politieke pamflet
argumentatie · 78
auteur · 78
definitie · 11
doelgroep · 26
kenmerken · 77
motivatie · 20, 80
populatie · 14
selectie · 234
politieke theorie
betekenis · 1
definitie · 135
mensbeeld · 189
taal · 136, 157
tradities · 136, 139
verlichte denken · 209
voorkomen · 138, 151
Popper, Karl · 82
protestantse constitutionele
verzetstheorie · 56, 150
publieke debat
angst voor twist · 83

betekenis · 84
definitie · 69
hoofdonderwerpen · 76
informatieoverdracht · 70
institutionalisering · 70, 89
kenmerken · 9
media · 70
nieuwsverspreiding · 89
patstelling · 42, 50, 83
Republiek · 82
publieke domein · 69
publieke opinie
definitie · 69
draagvlak · 92
macht · 168
manipulatie · 90, 91
overheid · 92

R

rationalisme · 48
receptie
informatieoverdracht · 82, 87
informatietransformatie · 87
mondelijke overdracht · 88
regenten · 28, 33
regionaliteit · 16, 22
representativiteit
aselecte steekproef · 12, 76
bandbreedte · 17
definitie · 11, 14
KB collectie · 231
pamfletten · 79
populatie · 13, 73, 81, 233
selecte steekproef · 13, 14
steekproef · 13, 233
proef/populatie · 235
republicanisme
aloude-constitutie denkwijze · 151
burgerlijk humanisme · 152
communalisme · 160
Duits steden · 158
Republiek besluitvorming · 129
republikeinse staatsvorm
rechtvaardiging · 163
voorstanders · 39, 45, 46, 50, 52

S

- secularisering · 188
 Spinoza, Baruch de · 51, 53, 86, 118,
 142, 173, 178, 190, 202, 209, 210,
 211, 212
 staat
 centralisering · 47, 58, 63, 120, 131
 corporatisme · 104
 definitie · 120
 kerk · 49, 59
 Republiek · 123
 taken · 127
 theorie · 121
 vaderland · 119
 stad
 autonomie · 46, 47, 58, 101
 gemengde staatsvorm · 156
 republicanisme · 46, 47, 113
 stadsrechten · 102
 stratificatie · 29, 33
 zelfbestuur · 46, 101

T

- tekstinterpretatie methode · 18
 tolerantie · 81, 86, 149

U

- Unie van Utrecht · 46, 101
 urban belt · 105
 utilitarisme · 48

V

- verlichte denken
 contract · 210
 gevolgen · 215
 kenmerken · 172
 naamgeving · 171
 natuurrecht · 209

- opkomst · 84
 receptie · 177, 179, 180, 201, 211
 volk · 28, 195
 volkssoevereiniteit · 55, 56, 62, 107,
 150
 vrijheid
 geweten · 149
 individueel · 51, 149
 meningsuiting · 51, 70, 84, 149
 negatief · 148, 153
 positief · 148, 153
 religie · 51, 149

W

- waarheidsvinding
 aristoteliaans-scholastieke denken ·
 202
 beroep klassieken · 203
 betekenis · 82, 86
 cartesianisme · 203
 definitie · 171
 historische verklaring · 167, 202,
 205
 historische zienswijze · 144, 147,
 174
 selectieve receptie · 207
 verlichte denken · 172, 203
 wereldbeeld
 beroep goddelijke autoriteit · 179
 cyclisch · 183, 186, 206
 definitie · 171
 goddelijke autoriteit · 187
 religieus · 172
 seculier · 172
 statisch · 144
 verandering · 187
 Willem II · 40, 44, 45, 46, 47, 50, 85,
 88, 90, 133, 182, 183, 185, 193,
 197, 198
 Willem III · 57, 59, 61, 63, 130, 133,
 151, 183, 184
 Witt, Johan de · 49, 52, 54, 91, 108

Curriculum vitae

Johannes Anne de Jong werd op 11 april 1943 geboren te Utrecht. Na de opleidingen HBS-B en HTS-E diende hij enkele jaren de Koninklijke Marine als luitenant ter zee. Vervolgens bekleedde hij bij Philips en later Digital Equipment Corporation professionele en management functies op het gebied van productbeleid, productontwikkeling en consultancy van computersystemen en computersoftware. In 1998 begon hij een deeltijdstudie geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht, die hij in 2004 afsloot met de doctoraalscriptie *Franciscus van den Enden. Het gelijk van een schoolmeester*. In 2005 begon hij aan zijn promotieonderzoek over de betekenis van de traditie van de politieke theorie voor de burger, dat geleid heeft tot dit proefschrift.